The

MÂLAVIKÂGNIMITRA,

of

KÂLIDÂSA

With the commentary of Kátayavêma and several others embodied therein, edited with critical notes and translation, and published

By

S. SÊSHÂDRI AYYAR.

Poona.

PRINTED AT THE

DNYÂN PRAKÂSH PRESS.

अथ

महाकविश्रीकालिदासविरचितम्

मालविकाग्निमित्रं नाटकम्

काटयवेमसूरिप्रभृतीनां टीकया समेतम्

तथा

द्राविडोपाभिधेन शेषाद्रिशर्मणा

संशोधितं आङ्गलभाषाकृतटिप्पण्या मण्डितं प्रकाशितं च।

तच्च

सन १८९६ वत्सरे

पुण्यपत्तने

ज्ञानप्रकाशमुद्रणालयाधिपतिना मुद्रितम्।

मूल्यं रूपकद्वयम्।

INTRODUCTION.

Sanskrit literature is deficient in nothing so much as in its own history The vast mass of Sanskrit books and a crowded number of names of authors are scattered on the sheet of time as confusedly and promiscuously as pebbles on a river bank, or flowers in a wild woodland Chronology is to historical facts what thread is to a garland, and without it, it is impossible to attempt anything like stringing together books and authors or associating the proper authors with proper books. The fatal work of time and oblivion has often been to a certain extent counteracted by authors themselves, prompted perhaps by an instinct of self-preservation, and we see Sanskrit authors managing in the old fashion to incorporate their names in the text of their works. A certain amount of evidence is thus secured, but the absence of histories written from time to time and obvious unmistakable instances of literary interpolations and forgeries make the mind suspicious and cynical as to its value as evidence. So that a want of confidence and faith in the history of literature as it is told by itself, is created in the mind of a student and he is prevented from attempting anything beyond reading and enjoying, if he can, the literature itself

There is some interest in knowing the author of a book, his name at least. In the case of Malavikâgnimitra curiosity on that point is easily satisfied, for in the very introduction of the play we are introduced to the author by the author himself Under ordinary circumstances, an autobiographical statement such as is contained in Mâlavika ought to be a proof enough that the celebrated Kâlidasa himself was the author of Mâlavika. But the absence of a reliable history of literature and the besetting sin of literary forgery as mentioned above, have led eminent scholars to doubt the truth of the statement, and from some alleged defects in the merit of the drama, to suppose that Mâlavikâ is not a work of the author of Shâkuntala. The first important point then is to settle whether the present book could be credited to the name of Kalidâsa.

The introduction to the play contains, as already mentioned,

discrediting theory is Dr H H Wilson The arguments which he urges are that 'there is neither the same melody in verse nor fancy in thoughts,' and that 'the manners described appear to be those of a degenerate state of Hindu society' The allegations are such as could be borne out by internal evidence only In evidencing any positive or negative fact about the authorship &c. of a Sanskrit book it has been found that a piece of external evidence, when it could be got, becomes irresistible Internal evidence, however, though sometimes less conclusive is yet in its nature more copious, distributed in all parts of the work and may take the form of a chain of circumstantial evidence, an individual link of which if taken separately may be weak, but which, if taken in all its parts together would show a strength which one would hardly like to discredit it with But does a scrutiny of the text of Mâlavikâ, really give out evidence that might support the allegation made by Prof Wilson?

We shall only pit the late Mr Pandit against the Professor in connection with this According to the former 'the poetry of Mâlavikâ is as smooth and flowing as that of Shâkuntala or Vikramorvashiya. It is as little laboured and artificial as that of those two dramas It requires as little labour to understand the one as the other The verse in the Malavikâgnimitra is as regular and model-like as that in the two sister dramas of the poet The meters too are nearly the same in all these dramas'

As for the first objection of Prof. Wilson, Mr Pandit thinks that it might be conceded that Mâlavikâ is not so rich in its poetry as the too other dramas This inferiority may demand an explanation, but it can never by itself be sufficient to reject the work as unworthy of the celebrated poet, 'especially when the evidence for holding that it does belong to the same poet is overwhelmingly conclusive" Malavikâ is inferior to Shâkuntala or Vikramorvashiya because it may have been written by Kâlidâsa when he was young and inexperienced * It does not follow, however,

* Similarity in the language expressions, and thoughts in the three dramas attributed to Kaladasa, as also the mode of his introducing himself to the audience which displays the gradual increase of his confidence in his works, clearly supports this conjecture Cf —

that it must not have at all belonged to Kâlidâsa. Even the most celebrated and successful masters of art have to make a beginning and it is quite natural that their beginnings may not be always as perfect as the products of their mature and tried brains which secure them their celebrity.

As for the second objection urged by Prof. Wilson, R. R. Pandit says that the reproach conveyed by the objection is little deserved by Mâlavikâ in particular. The hero in Mâlavikâ differs very little, in the purity or otherwise of his principles from the heroes in Shâkuntala or Vikramorvashiya. Polygamy is a privilege of Hindu princes. If Agnimitra, the hero in Mâlavikâ makes love to a maid of honour in attendance upon the queen, he does so with the honest intention of making her his wedded wife. In this respect Agnimitra has a decided advantage over either Dushyanta or Purûravas. There was again a privilege granted to high caste people to marry maidens of a low caste. Nor is there anything in the character of the heroine or the queen, or other minor personages that can be called degenerate. But even granting for argument's sake that the drama under considertion shows signs of degeneracy of Hindu morals and manners, still the inference is not at all warranted that the play, must, for that reason, belong to the tenth or eleventh century.

The drama under consideration is based on the traditional history of Agnimitra and his father Pushpamitra. It is a matter of history that Pushpamitra put the last king of the Maurya dynasty to death in B. C. 183, and usurped the throne. The tradition therefore must have been fresh enough in men's minds, at the time when Kâlidâsa lived, to supply a theme for a

---

मालविका—सूत्र॰:—अभिहितोऽस्मि......पारि॰:—मा तावत् प्रथित-यशसां...कथं वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां परिषदो बहुमानः।

विक्रमो॰—मारिष बहुशस्तु परिषदा पूर्वेषां कवीनां दृष्टः प्रयोगबंधः। सो ऽहमद्य विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकं अपूर्वं प्रयोक्ष्ये &c.

शाकुन्तल—आर्ये अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियं। अद्य खलु कालिदासग्रथित-वस्तुना अभिज्ञानशाकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यं अस्माभिः &c.

drama The tenth century to which Prof Wilson assigns the play would be rather too late to keep up the memory of the tradition unembodied in any permanent form The character of Parivrâjikâ in the play furnishes another strong argument to suppose that the play does not belong to so late a date as the tenth or even the eighth century Parivrâjikâ means a female ascetic of the Buddhistic faith. The Parivrâjikâ in the play is a learned widow, an itinerant mendicant by profession and yet commanding respect in a royal court A female ascetic of the kind is nowhere met with in Brahmanical writings The present ascetic unquestionably belongs to a class of female ascetics called the Parivrâjikâs peculiar to the Buddhistic religion The class seems to have been in favour with the public at the time when the play was written And as the Buddhistic religion was driven out of India by the eighth century, and must have begun to be disliked long before, it seems probable that the play was written at a time much earlier than the eighth century.

When we turn to the internal evidence the instances here are overwhelming to convince us that Mâlavikâgnimitra is the work of the great Kâlidasa, the author of Vikramorvashîya and Shâkuntala, and we could easily have detected the fact even without the reference in the introduction. 'Every writer', as Mr Pandit observes, 'has always a settled style of composition This is especially the case with those poets and authors who take delight in an easy and natural expression of their thoughts and never surrender their good sense and fondness of perspicuity to a laboured and obscure style of writing Whatever is natural and ordinary will be frequently repeated in the writings of one and the same author And accordingly, there are so many analogies or rather identities of expression everywhere to be met with in the diction and ideas of the three dramas of Sâkuntala, Vikramorvashîya and Mâlavikâgnimitra, that it is impossible to explain them on any other ground than that of the identity of their author'. Indeed the repetition of analogous expressions, phrases and ideas with characteristic frequency ought to support this theory Such parallel expressions are so much scattered over through the whole of this drama that it would be un-

necessary and impossible to attempt to give a complete list of them. So we shall only give some of the most striking ones and leave it to the reader of this book to find out the rest for himself which he can very easily do on comparing the references quoted in our notes;—

At the very outset, the benediction, which so closely resembles the benedictions of the other two dramas attributed to the same poet and is so characteristically short and simple, differing from the lengthy benedictions of high style of the poets of later date; his mode of introducing himself to his audience; the peculiar *and frequent use of the words* —वस्तु, उपचार, प्रबंध, अपूर्व, निर्बंध्, आपन्न् अभ्यर्थ्यमान, अनात्मज्ञ, चंडी, प्रणयिन्, क्रिया, पुरोभागिन्, समाधि., अभ्यंतर, परिक्रमन्, परिच्छेद, धूनि, पर्युत्सुक, चारक, अनुशय, दुर्जात, विमर्द, अत्याहितम् स्वरसंयोग, शरणम्, लघयिष्यति, विसंवादित:, प्रकृतिस्थ, विभावय्, his same or similar expressions,—आकृतिविशेषेषु आदर.पदं करोति, आत्मन्यप्रत्यये चेत:, देवप्रत्ययात्, प्रथम· कल्प:, अनुतिष्ठ आत्मनो नियोग, स्वनियोगमशून्यं कुरु, अयि हा, अलं परिदेवितेन, वसन्तावतारसूचकं, शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलेयमाभाति and मुखेन सीता शरपाण्डुरेण, पदक, गृहीतार्था, लब्धक्षण., अस्ति मे विशेष:, उपचारातिक्रमं प्रमार्ष्टुम्, आत्मन: छंदेन, पर्याप्तमेतावता कामिना, एतावान् मे मतिविभवो भवंत सेवितुं, his similar thoughts·—अचिराधिष्ठितराज्य: शत्रु: प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् & अथ वीक्ष्य रघुं प्रतिष्ठित प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया, अतिभास्वरभासुरावं पुष्यति भानो: परिग्रहात्ऽनल: & दिनान्ते निहितं तेज: सवित्रेव हुताशन:, अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शरीरस्य& अहो सर्वास्ववस्थासु रामणीयकं आकृतिविशेषाणां, स्थाप्यते न मुग्धासु प. काञ्चनमिवाग्निषु & हेम्न: संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि: श्यामिकापि वा, आसरितोपाहिद्रुमा &c. and पंक्तिरारितोपशल्यया सूच्यते.[1] आक्रान्ता निष्क्रकिपाद्रि निष्कलिंद्रितोकाजनै: & लग्नद्विरेफाजनमकिचित्रं, कुतो विभव स्निग्धस्य सर्वोजनस्थेन स्त्रीनिभास्यान्तं & स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःख सह्यवेदनं भवति, तत्रापवोर्वैरनभो न तर्ह. & कामी स्वतां पश्यति, अयि शरीरमसि & भेनका सखेन शरीरभूता प्रत्युक्ता, प्रथमं लोकप्रवाद एव & अमति त्वयि पादयोमिर. प्रमदनामनुना विडंबना, प्रणयमयाप्यक्षराणि विचारितानि & मालमनर्मिनरत्तरै., समानुरागयो: & तुल्यानुरागपिशुन, मुनिगुप्तमयमरि-

जन न यथावि & न चन्द्रशाति धृति तद्गतालोकदुर्ललितम् , कर्मगृहीतेन कुम्भीलकेन & लोप्त्रेण गृहीतस्य कुम्भीलकस्यास्ति वा प्रतिवचनं, तस्या प्रणि-पातलघन सेवा मन्ये & किन्तु भगिनीनन्दनात्ऽहमस्या धैर्यमवलम्बिष्ये, निसर्गनिपुणा स्त्रियः & स्त्रीणामशिक्षितपटुत्व , उचित प्रणयो वर विहतु & तद्गतमायानुग नार्हसि त्वं सत्रविणो मे प्रणय विहतु, उपचार-विधिर्मनस्विनीनां and प्रियवचनशतोऽपि योषितां &c, the king's helpless condition and his dependence on विदूष-क for getting the object of his love, विदूषक's fear about the serpent, विदूषक's being frightened by a stick (serpent) , the expectation of a ब्राह्मण's words being proved true, the mode of the king's introducing himself to his beloved, the use of the double negative, such as न च न परिचितो न चाप्यगम्य , सत्र पो न विदितम् &c—these and many others go to prove that the author of this drama must be the same great Kâlidâsa as the author of Vikramorvashiya & Shâkuntala.

The next question that would naturally present itself would be ' When did this great Kâlidâsa live ? ' and we shall give a summary of the arguments of Prof. Apte.

As for the date of Kâlidâsa till lately there was almost a consensus of opinion that he lived in the first century. Some doubt was thrown on the theory by some scholars (such as Dr Kern, Dr. Max Muller and Mr Fergusson), who are disposed to place Kâlidâsa in the first half of the 6th century. So it would be better to dispose of their arguments before giving our reasons for placing him in the 1st century B. C.

The chief arguments put forward are three, namely (1) the theory of Nine Gems, (2) the theory of Renaissance, and (3) the theory of Korur The first of these has the following basis. Tradition says that there were nine gems in the court of Vikramâditya among whom are included the names of Kâlidâsa, Amarasimha and Varâhamitra. Dr Kern has proved

conclusively + that the two latter of these lived in the 5th or 6th century and consequently Kâlidâsa also must have lived at the same age. This conclusion has Dr Bhândârkar's approval. But Dr. Bhau Daji refutes this argument on the ground that identity of names does not necessarily establish the identity of persons and consequently there may be a Kâlidâsa and perhaps also a Vikrama at this period different from the great Kâlidâsa and the great Vikrama, and on some other grounds. The second is formulated by Dr. Max Muller. He thinks that after the Vedic literature (in its widest sense) there was a total interregnum and the 5th or 6th century A. D. is the age of the literary renaissance, supporting his theory by quoting Varâhamitra who was writing in this age. This is rebutted by Dr. Buhler and Dr. Peterson who prove the existence of poetry in the so-called interregnum.† The third theory is advanced by Mr. Fergusson, who thinks that the battle of Korur (544. A. D.) in which Vikrama of Ujjayini defeated the Mlenchhas was a very important *event, & to commemorate it an era was invented known as* the Vikrama era, the beginning of which was put back 600 years, thus making its first year correspond with 601 A. D. This theory is rather definite and will collapse on a single inscription, bearing a date prior to 544, being found. Mandesar inscription, found by Dr. Peterson, is dated the 494th year of the Malvas, when Kumargupta was the king, i. e., a date prior to 600 of that era. Now it is known that Kumargupta was reigning in 464th and 508th year of the same era. The 494th year, therefore, must be of the Vikrama era and this conclusion is also supported by Mr. Fleet. The Korur theory of Mr. Fergusson is, therefore, exploded.

Some direct arguments are also adduced to support this theory These are (1) the argument of *Dingnagas*, (2) the argument

---

+ Kern's Brahatsamhita, Pref. P. 19, and Dr. Peterson's Essay on Panini.

† Dr. Peterson's Essay on Panini.

of Mitragupta, (3) and the argument of Greek Astronomy. Kâlidâsa in his Meghadûta alludes to Dingnâgas (in the sense of the elephants of the quarters) in the natural course of the description, which leads the commentator Mallinâth's ingenuity to guess that the word indirectly alludes to Dingnâga, the pupil of Asang, who lived in the 6th century A. D. Dingnâga and Nichula are supposed to be contemporaries of Kâlidâsa—the former an adversary and the latter a bosom friend. From Târânath's history of Buddhism the date of Asang is supposed to be 578 A. D., as coming 400 years after Kanishka and 900 after Buddha. The authority of this book is questionable as it places Shâkyasimha (the celebrated founder of Buddha religion who died in 543 B. C.) in the 3 rd century B. C., and it will at the best give the possible date of Dingnâga. But there is no direct evidence to prove that the Kâlidâsa, who was the contemporary of him was the great Kalidâsa. The second, viz., the indentification of Kâlidâsa with Mitragupta on the ground that Râjataranginî a work of Mitragupta—contains many passages exactly similar in *sense* to those of Kâlidâsa, and that it is in accordance with the popular tradition that Vikrama bestowed the governorship of Kâshmir on Kâlidasa, loses much of its weight on the following consideration. The language of Rajataranginî does not at all agree with the language of Kâlidâsa. Raghavabhatta in his commentary on Sâkuntala quotes Mitragupta but does not identify him with the great Kâlidâsa, while Kshemendra in his Auchityavichârachârcha seems to distinguish between the two ¶. The argument of Greek Astronomy supposes that Aryabhatta, one of the earliest Hindu astronomers was acquainted with Greek astronomy, which became known in India in the 5th century A. D. But there is nothing in the works of Kâlidâsa to show that he was acquainted with Greek astronomy, particularly as embodied in the Hora Shâstra and also with the astronomy of Aryabhatta. Kâlidâsa in his Raghuvamsa IV. describes the Pâschimatyas and Huns as the most powerful foreign races conquered by Raghu. Now under the former of these may be included either the Persians or the Greeks (Yavanas), with whom Kâlidâsa appears to be closely acquainted from his way of describing

¶ Dr. Peterson's Paper 9 B. B. R. A. S. Vol. Preface to Subbhashitavali, P. 89

them in Raghu, Shâkuntala and Mâlavikâgnimitra. The Panjab was conquered by Darius Hystaspes in 520 B. C. and remained part under the Persian sway till about 350 B. C. From the statements of Patanjali and Garga, it appears that the Yawanas were a powerful race and they had settled in the Panjab and Sind before that century. They conquered Taxila in 180 B. C. Pushpamitra now checked them, but they must have remained in the frontier provinces till the invasions of Indo-Scythians. || Now the chief contention is about the Huns. Mr. Fleet and following him Mr. Phâtaka attempt to prove that the Huns were powerful races and had made considerable conquest in the 5th century A. D. and as Kâlidâsa describes them as a powerful race, he must have lived after them. But there is positive evidence to show that the Huns were most powerful since the 3rd century B. C.* and their name is to be found even in Mahâbhârata (II. 32. 12.). So the Huns of Mr. Fleet & Mr. Phâtaka may be quite different and the descendents of the Huns of Kâlidâsa.

Now we shall give some direct arguments that would place Kâlidâsa in the first century B. C. It is conclusively proved that Kâlidâsa must have lived sometime before 634 A. D. It has been discovered that a certain poet Vatsabhûti has unmistakably copied from Kâlidâsa. Vatsabhûti is positively known to have been writing in 472 A. D. The date of Kâlidâsa therefore is shifted from 634 A. D. to 472 A. D.† Next it has been proved that another person called Ashvaghosha, who was both a poet and philosopher but more a philosopher than a poet, has consciously or unconsciously borrowed several expressions and ideas freely from the several works of Kâlidâsa in writing his life of Buddha. || The similarity of expressions and ideas is unmistakable and there is also good reason to suppose from the inferior nature of Ashvaghosha's poetry that Ashvaghosha copied Kâlidâsa rather than Kâlidâsa copied the former. The date of Ashvaghosha is fixed to be 78 A. D. So that Kâlidâsa must be taken to have lived before 78 A. D.

|| Cunningham's Archæological survey, Vol. II. 41.

* Charles Gutzlaff's History of China.

† Dr. Peterson's Essay on Panini.

|| Sacred Books of the East, Vol. XIX.

Again from the Mâlavikâgnimitra it seems that Kâlidâsa refers *to the historical Pushpamitra* and his son *Agnimitra*. Pushpamitra is known to have usurped the throne of Magadha by putting the last king of the Maurya dynasty to death. From the fact that Patanjali *who lived in 144 B C refers to Agnimitra* and his court in such a way as to show that the former was a contemporary of the latter §—a fact very conclusively and ably proved by Dr Bhândârkar‡ by pointing out a Vârtika, explaining the use of the present tense—and from other independent evidence it may be taken as proved that Pushpamitra whose son figures as the hero of a drama by Kâlidâsa, lived in 144 B C. The conclusion therefore is irresistible that *Kâlidâsa lived at a time between 78 A D* on the one hand and 144 B C on the other. This external evidence is again very strongly supported by such internal evidence as can be gathered *from* the several historical allusions that have scattered through the works of Kalidâsa. In Shâkuntala and Raghuvamsha for example Kâlidasa distinctly refers to Yawanas Persians, Huns, Kambojas Kalingas, and other foreign races and their kingdoms bordering on the frontiers of India. The descriptions given by Kalidâsa of them, closely resemble the conditions of the foreign races and kingdoms at the time about which Kâlidâsa is supposed to have lived, i e about the first century B. C $ Then with respect to the ideas of religion and philosophy that occur in the works of Kalidâsa it may be said that, they indicate a period of time *between the Vedânta sûtras and Gita on the one* hand and the later developments of the Vedânta philosophy on the other, for which Shankarâchârya, the great religious teacher, who lived in the 7th century, is responsible. His description of God is almost the same as that of Bramha in the Vedânta Sûtras and the Gita, while Kâlidâsa seems to be unaware of the peculiar doctrine of Mâya propounded by Shankarâchârya in connection with the explanation of the *origin* of the world. Kâlidâsa also writes under the influence of the doctrine of faith and devotion, which distinguish the teachings of Gita.

---

§ G B B R A S XVII Part I P 65

‡ Dr Bhândarkar, I A., II., P 59

$ Pr Apte s Essay on Kalidâsa, P 23—26

from the other and later schools of philosophy. Kâlidâsa's philosophy is of an earlier date than the Tântrika philosophy of the 3rd & 4th century and the Vedânta philosophy of the 6th century.♆ The reference to civil law of inheritance and criminal law as to punishment for theft in Shâkuntala which was death in the time of Manu and which assumed milder forms gradually, (Brahaspati being the first to propose alternative punishment of fine *for* it,) also shews that Kâlidâsa must have lived after Manu but before the Smritikâr *Brihaspati, who lived in the 1st century A. D.* ¶ *His* graphic description of the Magadha country and its capital, clearly shows that it must have been in a flourishing condition at his time. He was not a worshipper of Siva and Kali in their terrific forms as described in Malati-Mâdhava & Kâdambari.

Now the student of Kâlidâsa would naturally expect to to know something about the personal history of the great poet that has left his name behind for 18 centuries. Without taking into account the various traditions about the poet some of which are quite absurd, we can safely gather from his works that he was of the Brahmin caste, a man of learning and a protege of some king (probably the era-making Vikrama), and must not have known the pangs of poverty as no work of his has any the slightest reference to the fact. It is also certain that he must have travelled a good deal throughout India but must have spent the greater portion of his life in Ujjayini and in Kâshmir. He was a keen and minute observer of nature as will be clear from the graphic description of the surroundings of Ujjayini and the Hymâlayas, occurring in his Meghadûta & Kumâr. Dr. Bhau Daji notes that he was the first poet that describes in his poem a living saffron, only to be found on the Hymâlayas near

♆ Pr. Apte's Essay on Kâlidasa, P. 29—32

¶ Pr. Apte's Essay on Kâlidâsa P. 37; and Julius Jolly's Nârada Brahaspati, VIII. 323, and XXII. 28.

Kâshmir, his route to this place most probably being that sketched in his Meghadûta. Kâlidâsa seems to be quite familiar with the art of painting He describes the outlines and the details, the shades and the lines with great accuracy and it is clear that this art was greatly cultivated in his times Agriculture seems to be in a flourishing condition from his frequent and lively reference to the cultivation of, rice & sugarcane The word चीनांशुक gives indications of international commerce between India and China at that time. He seems to be acquainted with the Vedântic philosophy and the civil and criminal laws of the country prevalent at his time. His tenderness and delicacy of sentiments, his poetic imagery, his grandeur of description and his simplicity smoothness and felicity of expression are simply unrivalled. 'His models in poetry and drama were old writers, like Wâlmiki and Bharat His poetical narrative and description may be said to be yet unparalled in Indian poetry'. (Pr. Apte) Kâlidâsa as Dr Wilson observes has more fancy than Bhavabhûti. The following comparison between the two great poets made by Dr Bhândârkar will give a good idea about their relative merits "He (Kâlidâsa) is a greater artist than Bhavabhûti. The former suggests and indicates the senti- ment which the latter expresses in forcible language The characters of the latter overcome by the force of passion often weep bitterly while those of the former simply shed a few tears if they do so at all In the language of Sanskrit critics, Kâlidâsa's *Rasa* is conveyed or is *Abhivyakta* by *Lakshya* or *Vyangya* sense of words while Bhavabhuti's is conveyed by the *Vâchya* sense " The style of Kâlidâsa is free from long and involved compounds which puzzle the student of Bhavabhûti and others of later date and is fresher and more natural The reference to Shâkuntala in Kâmandakî's speech and the idea of a cloud messenger in Mâdhava's speech show that Bhavabhûti must have been a student and admirer of Kâlidâsa.

Mâlavikâgnimitra is based upon historical events. The king Pushpamitra, the founder of Sanga dynasty put the last Maurya king Brihadratha to death and usurped the throne of Magadha

in 183 B. C. His son Agnimitra is mentioned in this play as ruling in Vidishâ. Mâlavikâ is the sister of Mâdhavasena and cousin of Yajnasena, the king of the Vidarbha country (Berars). A quarrel arises between Madhavasena and Yajnasena in which the latter puts down the former and assumes the seat of government for a time. Mâdhavasena with his sister secretly marches off with the intention of seeking protection from Agnimitra. He is, however, taken prisoner on the frontier by a general of Yajnasena while Mâlavikâ escapes. The prime minister of the Maurya king-the brother-in-law of Yajnasena-was kept in custody by Agnimitra. When the king Agnimitra demands the release of Mâdhavasena, Yajnasena proposes an exchange of prisoners which provokes Agnimitra to severe retaliation. He sends an army against Yajnasena, subdues him and divides the kingdom between him and Madhavasena. Buddhism and Brahmanism were both very powerful rival faiths at this time each contending hard for a supremacy over the other; and from several accounts it is almost certain that Pushpamitra was a great persecutor of the former and an admirer of the latter; while we find in the court of Agnimitra a Buddhist lady greatly honored by the court. This must lead us to the supposition that though Pushpamitra was a persecutor of the faith Agnimitra must have been an admirer of it and this might be the probable cause of the discord between the father and the son which we learn from the passage ' विगतरोषचेतसा ' in the 5th Act. Mâlavikâgnimitra furnishes us with a vivid picture of a native court in the most flourishing period of Indian history and is the genuine description of Hindu society before the Mahomedan invasion. For this reason it has an abiding historical value though we cannot of course compare it in this respect with Mrichchakatika which reveals to us the strata of Hindu society that were apparently beneath the notice of our author. The following remarks of Professor Wilson on Mâlati-Mâdhava are literally applicable to the present drama. ' The manners are purely Hindu without any foreign admixture. The appearance of women of rank in public and their exemption from any personal restraint in their own habitations are very incompatible with the presence of Mahomedan rulers. The licensed existence of

Buddha ascetics, their access to the great and their employment as teachers of science, are other peculiarities characteristic of an early date ' We cannot, therefore, persuade ourselves to concur with his remark that this drama belongs to more degenerate times.

The hero of this drama, as we have already observed, differs very little from the author's heroes in his other two plays in the purity of manners or otherwise, yet from their Mythological associations they generally find more favour with the reader Still it will be seen that our hero is more courteous and attentive to his harem, notwithstanding his equally strong passion for his new love He never wants to offend his, wives and when inspite of his caution he is detected by his wife, Irâvatî, he does not hesitate even to prostrate himself before her, and when charged by his new love for showing cowardice, he frankly confesses that politeness is as sacred to him as a family observance. He is shown to possess good political knowledge as will be clear from his remarks ' अचिरा धिष्ठितराज्य ' &c. and ' तेनवधिरतय ' &c. In the queen Dhârini we have indeed a model Hindu wife of old times. Although at first she is shown to be a little displeased and jealous of the king's attentions to a maid of honor of her service (as she supposed Mâlavikâ to be), she at once yields to a better feeling and shows her readiness to serve her lord even at the sacrifice of her own interest. At the same time she does not like to displease her co-wife Irâvatî and tries to bring her round to the path of duty by flattering and conciliatory words Though her want of jealousy and her meek submission to the wishes of her husband in this fashion are regarded as a sign of degeneracy by Western scholars still according to Hindu notions they only prove the magnanimity of a loving Hindu wife towards her husband. In Irâvatî we have enough of jealousy and irascibility to tire us from beginning to end. She does not care even for the prostration of her lord and leaves him humbled down at her feet without the slightest attempt to return his courtesy Yet at the close of this drama she appears to be reconciled by Dhârini. Though last, the character of Vidûshaka is not of least importance He can claim superiority over the other Vidûshakas of the poet His wits are more keen and cutt-

never to be announced The Hindu theatre belongs to that division of dramatic composition which modern critics have agreed to term 'Romantic' According to Hindu authorities the occasions suitable for dramatic representations are the lunar holidays, a royal coronation, assemblages of persons at fares, at religious festivals, at marriages, and also the meetings of friends, taking possession of a house or a town for the first time, or the birth of a son In the Hindu drama every piece opens with a prelude in which the audience is made acquainted with the author the work, the actors and such part of the prior events as it is necessary for the specators to know The actors of the prelude are never more than two—the manager and an actor or an actress The first part of the introduction is termed पूर्वरंग and it opens with a prayer invoking the protection of some diety in favour of the audience This is termed the Nândi. In every case the conclusion of the prelude prepares the audience for the entrance of one of the dramatic personages The scene may be considered to be marked by the entrance of one character or the exit of another, for in general the stage is never left empty in the course of an act nor does total change of place often occur. The act is said to be marked by the exit of all the characters The first act or the आरम्भ furnishes a clue to the whole story The ensuing acts carry on the business of the story to its final development in the last The piece closes as it began with a characteristic benediction which is always repeated by the principal personage and expresses his wish for the general plenty and happiness

We cannot more agreeably conclude this part of the work than by acknowledging our deep sense of obligation to all those who have rendered us material help in various ways Our thanks are specially due to Mr N N Sathe, the manager of the press for having exerted his best in bringing out this book in as correct a form and in as short a time as was possible under the circumstances of the case.

Poona.
26 th *November* 1896

SESHADRI IYYAR.

अथ

मालविकाग्निमित्रम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफले यः स्वयं कृत्तिवासाः
कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः पुरस्ताद्यतीनाम् ।

वेदादीनां विशुद्धानां विद्यानां जन्महेतवे ।
पार्वतीपरतन्त्राय परस्मै वस्तुने नमः ॥
भाग्यं नाम समग्रमीश्वमतिस्नेहैकपात्रं यतो
नीरं काट्यवेममुद्धृतारिपुध्वंसे नियुज्य स्वयम् ।
नित्यं नन्दति नर्तनैरभिनवैः कान्तैर्वसन्तोत्सवैः
संतानाभ्युदयैः कुमारगिरिभूपालो नृपालोत्तमः ॥

अत्र कविः कालिदासः प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्त्यर्थमिष्टदेवतास्मरणपूर्वकमाशिषं प्रयुङ्क्ते—एकैश्वर्य इत्यादि । स ईशः परमेश्वरः सन्मार्गालोकनाय सन् प्रशस्तो मार्गः पन्था मोक्षमार्गस्तस्यालोकनाय दर्शनाय वो युष्माकं तामसीं तमःसंबन्धिनीं. (अज्ञानात्मिकां अंधकारप्रचुरां च) वृत्तिं प्रवृत्तिं व्यपनयन्नपाकरोत्विति संबन्धः । कथंभूत ईशः । यः प्रणतबहुफले । बहूनि (स्वर्गापवर्गादीनि) फलानि यस्मात्तत्तयोक्तम् । प्रणतानां प्रणामं कृतवताम् । भक्तानामित्यर्थः । तेषां बहुफलं तस्मिन् एकैश्वर्ये । ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यम् । एकं मुख्यम् । अनन्यसाधारणमित्यर्थः । तच्च तदैश्वर्यं च । तस्मिन् (परमेश्वरत्वे) स्थितोऽपि (तद्विशिष्टोऽपीत्यर्थः) । अणिमाद्यैश्वर्ययुक्तोऽपीत्यर्थः । स्वयमात्मना

---

(१) B. ऐश्वर्यस्थितोऽपि प्रणतबहुफलो. (२) A. B. N. G. यस्मात्

अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमानः
सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीशः ॥ १ ॥

(नान्द्यन्ते[3])

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।)[4] मारिष इतस्तावत् ।

(प्रविश्य),

पारिपार्श्वकः—भाव अयमस्मि ।

कृत्तिवासाः कृत्तिश्चर्म वासो वसनं यस्य स, तथोक्तः (द्वीपिचर्माम्बरः । तेनआकिंचन इत्यर्थः ।) यः कान्तासंमिश्रदेहोऽपि कान्तया स्त्रिया समिश्रः संमिलितो (संयुक्तो) देहः शरीरं यस्य स तथोक्तस्तादृशोऽपि सन् । (अर्धांगीकृतनारीदेहः) । अविषयमनसाम् । न विद्यन्ते विषयाः शब्दादयो येषांतान्यविषयाणि । तानि मनांसि येषां ते तथोक्ताः । तेषां यतीनां संयमिनां परस्तात्परः श्रेष्ठः । दिक्शब्देभ्यः - सप्तमी-पञ्चमी प्रथमाभ्यो ' दिग्देशकालेष्वस्तातिः ' इत्यस्तातिप्रत्ययः । अष्टाभिस्तनुभिः पृथिव्यादिमूर्तिभिः कृत्स्नं सर्वं जगल्लोकंबिभ्रतोऽपि धारयतोऽपि यस्याभिमानः प्रणयो ममत्वं न भवति । एवं विशेषणेषु विरोधालंकारेणान्यैश्वरस्य लोकातिशायित्वं व्यज्यते । अत्र प्रणतबहुफलैश्वर्यस्थित्या कान्तासंमिश्रणेन जगद्भरणेन ईश इत्यनेन च लोकोत्तरः कश्चिद्राजास्मिन्नाटके वर्ण्यत इति सूच्यते । सन्मार्गालोकनायेत्यनेनात्र कश्चिन्मार्गाभिनयः प्रतिपाद्यत इति सूच्यते । मार्गो नाम नाट्यविशेषः । यथोक्तम्—' मार्गोऽ देशीतितद्द्वेधा कथितं नाट्यवेदिभिः । तत्रमार्गो भवेन्नाट्यं नाट्यवेदोक्तलक्षणम् ॥ ' इति । एवं नान्दीश्लोकः । नान्द्यादिलक्षणं तु शाकुन्तलव्याख्यान एवाभिहितम् । अत्र ' पदादिनियमोऽपि वा ' इति विकल्पात्पदादिनियमाभावः ॥ अथ प्रस्तावनां विवक्षुस्तदङ्गयोः प्ररोचनामुखयोः प्ररोचनां प्रस्तौति—नान्द्यन्ते सूत्रधार इत्यादिना । मारिष इतस्तावत् । आगम्यतामिति शेषः । नटः सूत्रधारेण मारिष इति वाच्यः । ' सूत्री नटेन भावेति तेनासौ मारिषेति च ' इत्युक्तत्वात् ॥ पारे पार्श्वे यथा भवति तथा

---

(१) मर्ते. (२) P. मः (३) B. G. add सूत्रधारः (४) G. add अपमनितिरस्करिणीं. (५) B. G. add पारिपार्श्वकः

Iam requested assuredly the ancient men

सूत्रधारः—अभिहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा कालिदासग्रथितवस्तु मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकमस्मिन्वसन्तोत्सवे प्रयोक्तव्यमिति । तदारभ्य ता सगीतम् ।

पारिपार्श्वकः—मा ता [illegible]
प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः [illegible]

सूत्रधारः—अयि विवेकविश्रान्तमभिहितम् । पश्य ।

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।

वर्तत इति पारिपार्श्वकः । नट इत्यर्थः । ' परिमुखं च ' इत्यत्र चकाराठक् (सूत्रधारात्किंचिदूनगुणको नटः पारिपार्श्वकः) ॥ अभिहितोऽस्मी-त्यादि । विद्वत्परिषदा विदुषां विपाश्रिता परिषत्सभा तया । अनेन सभा-प्रशंसा कृता । कालिदासग्रथितवस्तु कालिदासेन ग्रथितं वस्तु कया (अभिनयपदार्थजातं) यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । मालविकाग्निमित्रम् । ' अ-धिकृत्य कृते ग्रन्थे ' इत्यण् । यथा मालतीमाधवम् (मालविकासहितोऽ-ग्निमित्रः शाकपार्थिवादित्वात् समासः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । द्वंद्वसमासत्वे किरातार्जुनीयवत् छप्रत्ययः स्यात् । प्रयोक्तव्यमभिनेतव्यम् । अभिनयश्च यद्यपि तत्रत्यपात्राणामेव तथापि तदुपलक्षितग्रन्थस्यापि स उपचर्यते)। वसन्तोत्सव इत्यनेन कालनिर्देशः कृतः। संगीतं नाम कार्यत्रयम्। तदुक्तं संगीतरत्नाकरे—' गीतं गीतं तथा वाद्यं त्रयं संगीतमुच्यते ' इति। आरभ्यतां प्रयोक्तृ यत्नः क्रियताम् ' ॥ ' मा तावत् । ' मा इति निवारणे'। भास-कविपुत्र-सौमिल्लकाः कवयः प्राक्तनाः। प्रबन्धान्रूपकाणि । अति क्रम्योल्लङ्घ्य । परिहृत्येत्यर्थः। कालिदासस्य कालिदासनामधेयस्य कवेः । क्रियायां कृतौ रूपके । कथं बहुमानः आदरातिशयः । कथमिति आक्षेपे ॥ विवेकश्रांतं विवेकदुर्बलम् । (विवेको विश्रान्तो निवृत्तो यस्मात् निष्ठान्तस्य-परनिपातः) ॥ विवेकशून्यमित्यर्थः ॥ क्रियाविशेषणं चैतत् । पुराणमित्या-

---

(१) A. B.G. T. P. om विद्वत्. (२) B. G. N. T. P. Read मा तावत् । &c (३) A. भासकविसौमिल्लकविमिश्रादीनां. B. G. T. धावकसौमिल्लकविमिश्रादीनां. N. भाससौमिल्लकविमिश्रादीनां. (४) B. G.T. कथं क्रियायां बहुमानः N. om परिषदा.

सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ २ ॥

+ पारिपार्श्वकः—आर्यमिश्राः प्रमाणम् ।
सूत्रधारः—तेन हि त्वरतां भवान् ।
शिरसा प्रथमगृहीतामाज्ञामिच्छामि परिषदः कर्तुम् ।
देव्या इव धारिण्याः सेवादक्षः परिजनोऽयम् ॥ ३ ॥
(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

दि । नवं काव्यं कवेः कर्म । कृतिरित्यर्थः । पुराणमित्येव पुराणत्वादेव साधु रम्यं न भवति । नवमिति च नवत्वादेव अवद्यं गर्ह्यं न भवति । किंतु सन्तो विद्वांसः (सदसद्विवेकिनः) परीक्ष्य पुराणं नवं च काव्यं गुणतो दोषतश्च परामृश्य अन्यतरत्तयोरेकं पुराणं नवं वा । गुणयुक्तमित्यर्थः । भजन्ते स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । मूढोऽज्ञस्तु परप्रत्ययनेयबुद्धिः परस्यान्यस्य प्रत्ययेन ज्ञानेन (विश्वासेन तच्छ्रद्धादर्शनेनेतियावत्) नेया प्राप्या बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । (तथा च प्रेक्षावताम् गुणदोषावेव गौरवागौरव-योस्तंत्रम्ने न नव्यप्राचीनत्वे इत्यतोऽत्र ग्रन्थे बहुगुणवत्वात् प्रेक्षावताम् प्रवृत्तिः स्यात् नतु नव्यत्वेनानादर इति भावः) । अनेन कविकाव्यप्रशंसा कृता ॥ शिरसेत्यादि । एवं परिषदः (प्रसाद्याभिनयार्थं तदाज्ञां जिघृक्षुः प्रकृतपात्रप्रवेशनाय कथां प्रस्तौति ।) शिरसा मूर्ध्ना प्रथमगृहीता पूर्व-स्वीकृताम् । शिरसा ग्रहणेन भक्त्यतिशयो गम्यते । परिषदः सभाया आज्ञां शासनं कर्तुं निर्वर्तयितुमिच्छाम्यभिलषामि । अत्रोपमामाह-धारिण्या देव्याः । धारिणी नाम कथानायकस्य पत्नी । तस्या आज्ञा सेवा दक्षः परिचर्यानिपुणोऽयं (पुरोवर्ती अनंतरमेवरंगभूमौ प्रवेक्ष्यंतं राज्ञि-परिजनं अंगुल्या निर्दिशन्नाह ।). परिजन इव । परिचारको जनः परि-जनः । अनेन पात्राक्षेपहेतुः प्रयोगातिशयो नाम मुखाङ्गमुक्तं भवति ॥ प्रस्तावना ॥ कविरिदानीमङ्कमारभमाणः कथोपयोगितया प्रथमं मिश्र-

---

(1) A. P. om. इति.

(ततः प्रविशति चेटी)

चेटी—आणत्तम्हि देवीए धारिणीए । अइरप्पउत्तोवदेसं छलिअं णामणट्टअं अन्तरेण कीरिसी मालविएत्ति णट्टाआरिअं अज्जगणदासं पुच्छिदुं । ता जाव संगीदसालं गच्छम्हि । (इति परिक्रामति) । (क)

(ततः प्रविशत्यपराचेटी आभरणहस्ता ।)

प्रथमा—(अन्यां दृष्ट्वा) हला कोमुदीए कुदो दे इअं धीरदा । जं समीवे वि अदिक्कमन्ती इदो दिट्ठिं ण देसि । (ख)

द्वितीया—अम्हो बउलावलिआ । सहि देवीए इदं सिप्पिसआसादो आणीदं सप्पमुद्दासणाहं अङ्गुलीअअं सिणिद्धं णिज्झाअन्ती तुह उवालम्भे

(क) आज्ञप्तास्मि देव्या धारिण्या । अचिरप्रवृत्तोपदेशं छलितं नाम नाट्यमन्तरेण कीदृशी मालविकेति नाट्याचार्यमार्यगणदासं प्रष्टुम् । तद्यावत्संगीतशालां गच्छामि ।

(ख) हला कौमुदिके कुतस्त इयं धीरता । यत्समीपेऽप्यतिक्रामन्तीतो दृष्टिं न ददासि ।

निष्क्रम्भं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति ततः प्रविशतीत्यादिना । अन्तरेणेत्ययं निपात उपदेशार्थे वर्तते । चलितं नामनृत्त (नाट्य) विशेषः । तदुक्तं 'तदेतच्छलितं नाम साक्षाद्यदभिनीयते । व्यपदिश्य पुरावृत्तं स्वाभिप्रायप्रकाशकम् ' ॥ इति ॥ (वृषपर्वदुहितुः शर्मिष्ठायाः कृतिश्चतुर्भिः पदैः समन्वितं छलिकं नामनाटकं । अचिरमुपनीता उपदेश ग्रहणार्थं धृतनियमा । कीदृशं उपदेशं गृह्णातीति जिज्ञासार्थं नाट्याचार्यसमीपे सखीप्रेषणमिति द्रष्टव्यं) । (धैर्यम् चाचल्यं प्रकृतविषयमुपेक्ष्य विषयान्तरेऽनासक्ततेत्यर्थः ।) यत्समीपेनाप्यतिक्रामन्तीतो दृष्टिं न ददासि ॥ अहो

---

(१) N. T. बउलावलिआ. (२) T. अचिरोप्पण्ण (३) B. N. G. T. छलिअ (छलिक) (४) T. अन्तरे (उवदेसग्गहणे) .·N (५) दाव (तावत्). (६) P. om. तत (७) B. N. G. T. आभरणहस्ता द्वितीया चेटी. (८) B. N. G. T. अन्या.(९) N. समीवेण. (१०) N. Interchange (११) B. N. G. T. णाम (नाम). (१२) B. T. G. णिम्मालअन्ति (निभालयन्ती).

पडिदम्हि । (क)

वकुलावलिका—(विलोक्य) ठाणे क्खु सज्जदि दिट्ठी । इमिणा अङ्गुलीअएण उब्भिण्णकिरणकेसरेण कुसुमिदो विअ दे अग्गहत्थो पडिभादि । (ख)

कौमुदिका—हला कहिं पत्थिदा सि । (ग)

वकु०—देवीए एव्व वअणेण णट्टाअरिअं अज्जगणदासं उवदेसग्गहणे कीरिसी मालविएत्ति पुच्छिदुं । (घ)

(क) अहो वकुलावलिका । सखि देव्या इदं शिल्पिसकाशादानीतं सर्पमुद्रासनाथमङ्गुलीयकं स्निग्धं निध्यायन्ती तवोपालम्भे पतितास्मि ।

(ख) स्थाने खलु सज्जति दृष्टिः । अनेनाङ्गुलीयकेनोद्भिन्नकिरणकेसरेण कुसुमित इव तेऽग्रहस्तः प्रतिभाति ।

(ग) सखि कुत्र प्रस्थितासि ।

(घ) देव्या एव वचनेन नाट्याचार्यमार्यगणदासमुपदेशग्रहणे कीदृशी मालविकेति प्रष्टुम् ।

(आकस्मिकदर्शने हर्षाश्चर्यद्योतकं अहो इत्यव्ययं) वकुलावलिका सखि इदं देव्याः शिल्पिसकाशादानीतं नागमुद्रासनाथमङ्गुलीयकं (नागमुद्रया नागविषहारकमणिखचितया मुद्रया नामाङ्कनयोग्ययन्त्रभेदेन सनाथं युक्तं। अनेन विषहारकमणिना विदूषकस्य कृत्रिमविषापहारो भविष्यतीति चतुर्थेऽङ्के व्यक्तीभविष्यति ।) स्निग्धं निध्यायन्ती पश्यन्ती तवोपलम्भे पतितास्मि ॥ अनेनाङ्गुलीयकेनोद्भिन्नकिरणकेसरेण कुसुमित इव तेऽग्रहस्तः ॥नाटकाचा

---

(१) B. G. N. T. read प्रथमा and द्वितीया all through for वकु. and कौमु. (२) B. N. G. T. om. (३) B. G. T. add दे (४) B. G. T. N. om. (५) P. add तुमम्, तुम उण. (६) A. add सुणाहि. (७) B. G. N. T. om (८) N. णाडआ° (९) B. G. T. last पुच्छिदुं here and N देक्खिदुं and om. last पुच्छिदं.

कौमु०—सहि ईरिसेण वाब्भारेण असण्णिहिदा वि दिट्ठा किल सा भट्टिणा। (क)

बकु०—आम्। देवीए परसगदो सो जणो चित्ते दिट्ठो। (ख)

कौमु०—कह विअ। (ग)

बकु०—सुणाहि। चित्तसालं गदा देवी पच्चग्गवण्णराअं चित्तलेहं आआरिअस्स ओलोअन्ती चिट्ठइ। तहिं अन्तरे भट्टा उवट्ठिओ। (घ).

कौमु०—तदो तदो। (च)

बकु०—तदो अ उवआराणन्तरं एक्कासणोवविट्ठेण भट्टिणा चित्तगदाए देवीए परिअणमज्झगदं आसण्णअरं ( ) पेक्खिअ देवी पुच्छिदा। (छ)

कौमु०—किंविअ। (ज)

(क) सखि ईदृशेन व्यापारेणासंनिहितापि दृष्टा किल सा भर्त्रा।

(ख) आम्। देव्याः पार्श्वगतः सजनश्चित्रे दृष्टः।

(ग) कथमिव।

(घ) शृणु। चित्रशालां गता देवी प्रत्यग्रवर्णरागां चित्रलेखामाचार्यस्यावलोकयन्ती तिष्ठति। तस्मिन्नन्तरे भर्तोपस्थितः।

(च) ततस्ततः।

(छ) ततश्चोपचारानन्तरमेकासनोपविष्टेन भर्त्रा चित्रगताया देव्याः परिजनमध्यगतामासन्नतरां (चरां) तां प्रेक्ष्य देवी पृष्टा।

(ज) किमिव।

र्यमार्यगणदासं प्रष्टुम् उपदेशग्रहणे कीदृशी मालविकेति ॥ सखि ईदृशेन व्यापारेणासंनिहितापि सा कथं भर्त्रा दृष्टा। (ईदृशेन अभिनयशिक्षण व्यापारेण कर्मणा तदभ्यासाय अन्यत्रावस्थितेरावश्यकत्वात् न तस्या तत्र संनिधिसम्भव इत्याह असन्निहितेति देव्या अन्तः पुरस्य वैधुर्यः। कथं

---

(१) B. G. N. T. सा कह भट्टिणा दिट्ठा. (२) B. G. N. T. सो जणो देवीए &c. (३) B. G T. add अद्य. (४) N. om & add अ after भट्टा. (५) B. G. T. N. om. तदो अ. (६) B. G. T. आसण्णआरिअ & N. आसण्णारिअ). (७) B. G. N. T. रि त्ति

बकु०—अपुव्वा इअं दारिआ तुह आसण्णा आलिहिदा किंणामहे अ त्ति। (क)

कौमु०—आकिदिविसेसेसु आअरो पदं करेइ। तदो तदो। (ख)

बकु०—तदो अवहीरिअवअणो भट्टा संकिदो देवीं पुणोवि अणुबन्धिदुं पउत्तो। तदो कुमालीए वसुलच्छीए आचक्खिदम्। आवुत्त एसा मालविएत्ति। (ग)

कौमु०—(सस्मितम्।) सरिसं क्खु बालभावस्स। तदो वरं कहेहि। (घ)

बकु०—किं अण्णं। संपदं मालविआ सविसेसं भट्टिणो दंसणपहादो रक्खीअदि। (च)

(क) अपूर्वेयं दारिका तवासन्नालिखिता किंनामधेयेति।

(ख) आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति। ततस्ततः।

(ग) ततोऽवधीरितवचनो भर्त्ता शङ्कितो देवीं पुनरप्यनुबन्धुं प्रवृत्तः। ततः कुमार्या वसुलक्ष्म्याख्यातम्। आउत्त एषा मालविकेति।

(घ) सदृशं खलु बालभावस्य। ततः परं कथय।

(च) किमन्यत्। सांप्रतं मालविका सविशेषं भर्तुर्दर्शनपथाद्रक्ष्यते।

भर्त्रा दृष्टेत्युक्तिः प्रकृतकथाप्रसंगार्थः। अनेन च कथोद्घातेन तस्याः भर्तुश्च प्रवेशो भविष्यतीति प्राक्सूचितं। 'असूचितस्य प्रवेशो नास्ति।' इति नाटकसंप्रदायात् तत्सूचनं)। आमेत्यभ्युपगमे (आमइत्यंगीकारे)। स जनो देव्याः पार्श्वगतश्चित्रे दृष्टः। (प्रत्यग्रः वर्णस्य रागो यत्र चित्रलेखायां तादृशी)। भर्ता चोपस्थितः। आसन्नदारिका। अपूर्वेयं दारिका आसन्नाच देव्या आलिखिता किंनामधेयेति॥

---

(१) A. अपुव्वा (२) B. G. T. देवीए आसण्णा N. आसण्णा अ देवीए (३) B. G. T. आकिदिविसेसे (आकृतिविशेषे). (४) N. P. om. (५) N. om. अवि and A. पुणो पुणो वि णिब्बन्धिदु. (६) B. G. N. T. अज्ज. or अज्जउत्त P. N. add जाव देवी ण कहेदि दाव. (७) B. G. N. T. एद (८) N. तदोवर and B. G. T. तदो अवर.

कौमु॰—हला अणुचिट्ठ अप्पणो णिओअं । अहं वि ऐदं अङ्गुलीअअं देवीए उवणइस्सम् । (इति निष्क्रान्ता) (क)

बकु॰–(परिक्रम्यावलोक्य च ।) एसो णट्टाआरिओ अज्जगणदासो[४] संगीदसालादो णिक्कमदि[५] । जाव से अत्ताणं दंसेमि। (इति परिक्रामति ।) (ख)

(प्रविश्य[६])

गणदासः—कामं खलु सर्वस्यै कुलविद्या बहुमता । न पुनरस्माकं नाट्यं प्रति मिथ्यागौरवम् । कुतः ।

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषं

(क) हला अनुतिष्ठ आत्मनो नियोगम् । अहमप्येतदङ्गुलीयकं देव्या उपनेष्यामि ।

(ख) एष नाट्याचार्य आर्यगणदासः संगीतशालातो निष्क्रामति । यावदस्मायात्मानं दर्शयामि ।

(अवधीरितं देव्या प्रत्युत्तरदानेन अवज्ञातं वचनं यस्य अत एव शङ्कितः शङ्का मद्वचनश्रवणेऽपि कथं नोत्तरं दत्तमित्यत्र केनचित् कारणेन भवितव्यं नवेत्याकारकः संशयो जातो यस्य तारकादित्वात् इतच् ।) आर्य एष इत्यादि । ' अपुव्वा इअं दारिआ ' इत्यारभ्य ' दसणपहादो रक्खीअदि ' इत्यन्तेन वाक्यकदम्बकेन गम्यमानो मालविकागोचरो राज्ञोऽभिलाषोऽत्र नाटके बीजमित्यनुसन्धेयम् ॥ सखि आत्मनो नियोगमनुतिष्ठ । एष नाट्याचार्यः संगीतशालातो निर्गच्छति । देवानामित्यादि । मुनयो भरतमतङ्गादय इदं नाट्य

---

(१) B. G. T. N. अत्ताणो. (२) N. अत्ताणो णिओअं अणुचिट्ठ. (३) A. P. देवीए अङ्गुलिअअं &c. (४) B. G. N. T. om. (५) B. G. N. T. णिक्कमदि. (६) B. G. add गणदास here. (७) B. G. N. T. add. अवि. (८) B. G. T. कुव । तथाहि । N. तथाहि- (९) N. शान्तम्.

रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥ ४ ॥

देवानामिन्द्रादीनां क्रतुं यज्ञं (संकल्पं च) आमनन्ति । (एतद्दर्शने चक्षुषः प्रीतिकरी देवानामभीष्टयज्ञसंकल्पयोः प्राप्तिरित्यर्थः) कीदृशम् । कान्तं (शान्तं) सौम्यम् । पशुविशसनादिरहितमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । चाक्षुषं चक्षुरनुभाव्यम् । (तेन वास्तविकयज्ञादस्य विशेषः) । अस्य नाट्यस्य क्रतुत्वनिरूपणं चतुर्वेदसारनाट्यवेदविहितकर्मत्वादिति मन्तव्यम् । तथा च कुमारसंभवे–' कर्म यज्ञः फलं स्वर्गः ' इति । अत्र चतुर्वेदसारत्वं भारतीये प्रतिपादितम्–' सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वशिल्पप्रदर्शनम् । नाट्यसंज्ञमिमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥ एवं संकल्प्य भगवान्सर्वान्वेदाननुस्मरन् । नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥ जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्सामभ्यो गीतमेव च । यजुर्वेदादभिनयान्रसानाथर्वणादपि ॥ वेदोपवेदसंबद्धो नाट्यवेदो महात्मना । एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा ललितात्मना ॥ उत्पाद्य नाट्यवेदं तु ब्रह्मोवाच सुरेश्वरम् ॥ इति ' प्रकारान्तरेणाप्यस्य क्रतुत्वं प्रतिपादितम्–' प्रयोगं यश्च कुर्वीत प्रेक्षते चावधानवान् ॥ या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञयाजिनाम् । या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्राप्नुयान्नरः ॥ ' इति । पुनः कीदृशमिदं नाट्यम् । रुद्रेणेश्वरेणोमाकृतव्यतिकरे उमया पार्वत्या कृतो व्यतिकरः संबन्धो यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्स्वाङ्गे आत्मदेहे द्विधा द्विप्रकारेण लास्यताण्डवरूपेण विभक्तं पृथक्कृतम् । (स्त्रीपुंसयोर्नृत्ययोर्भेदात् हररूपार्धाङ्गेन पुंनर्तनं गौरीरूपार्धाङ्गेन च स्त्रीनर्तनं कृतमित्यर्थः) तथा चोक्तं संगीतविद्याविनोदे–' उद्दण्डताण्डवमुदश्रितलास्यलीलां कर्तुं स्वयं युगपदेव समुत्सुकात्मा । यः कामिनीकलितकम्रतरार्धकायः सोऽयं विभाति विभुरादिनटः सुराणाम् ॥ ' अत्र नाट्ये त्रैगुण्योद्भवं । त्रयो गुणाः सत्वरजस्तमांस्येव त्रैगुण्यम् । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । तस्मादुद्भवमुद्भूतं लोकचरितं लोकानां लोकस्थानां (प्रशस्यानां) रामाद्यनुकार्याणां चरितं (चेष्टितं) सुखदुःख-

---

(१) स्वर्गः (२) N. समाराधकम्.

बकु०—(उपगम्य ।) अज्ज वन्दामि । (क)

गण०—भद्रे चिरं जीव ।

बकु०—अज्ज देवी पुच्छादि । अवि उवदेसग्गहणे णादिकिलिस्सदि वो सिस्सा मालविएत्ति । (ख)

गण०—विज्ञाप्यतां देवी परमनिपुणा मेधाविनी चेति । किं बहुना ।

यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।

(क) आर्य वन्दे ।

(ख) आर्य देवी पृच्छति । अप्युपदेशग्रहणे नातिक्लिश्यति वः शिष्या मालविकेति ।

मिश्रात्मकं चरित्रं नानारसं नाना बहुविधा रसाः प्रीतयो यस्मात्तथोक्तम् । दृश्यते ज्ञायते । सामाजिकैरनुभूयत इत्यर्थः । लोकानुकार्यस्य चरितं सुखदुःखमिश्रात्मकमपि नाट्येनाभिनीयमानं सत्सुखरूपेणैव प्रतीयत इति भावः । पुनः कीदृशम् । नाट्यं नटनप्रयोगः । एकमप्येकैकमपि भिन्नरुचेर्भिन्ना बहुविधा रुचयः प्रीतयोऽस्य स तथोक्तस्तस्य जनस्य बहुधा बहुप्रकारेण शृङ्गारहास्यादिरूपेण समाराधनं संतर्पकम् । तथा चोक्तं भारतीये—त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ॥ धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम् । अर्थोपजीविनामर्थो धृतिरुद्विग्नचेतसाम् ॥ नानाभावोपसंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् । लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥एतद्रसेषु भावेषु सर्वकर्मक्रियासु च । सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥ न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला । नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन्यन्न दृश्यते ॥ ॥ इति ॥ यद्यदित्यादि ॥ प्रयोगविषयेऽभिनयार्थं मया तस्यै मालविकायै यद्भाविकं भाववत् (शृंगाराद्यवस्थाविशेषाय हितं ठक्) । 'अतइनिठनौ । इति ठन् । नृत्यमित्यर्थः ।

---

(१) B. G. N. T. जेत्य. (२) B. G. T. अज्ज (आर्ये). (३) N. क्लिश्नाति, P. क्लेशयति, B. G. क्लिश्यते. (४) B. G. N. T. add भद्रे. (५) P. विभाव्यता.

तत्तद्विशेषकरणात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥ ५ ॥

बकु०—(आत्मगतम्) अदिक्कमन्तिं विअ इरावदिं पेक्खामि। (प्रकाशम् ।) किदत्था दाणिं वो सिस्सा जाँस्सिं गुरुअणो एवं तुस्सदि । (क)

गण०—भद्रे तद्विधानामसुलभत्वात्पृच्छामि । कुतो देव्यास्तत्पात्र-मानीतम् ।

बकु०—अत्थि देवीए वण्णावरो भादा वीरसेणो णाम । सो भट्टिणा अन्तपालदुग्गे मन्दाइणीतीरे ट्ठाविदो । तेण सिप्पाहिआरे जोग्गा इअं दारिएत्ति भइणीए उवाअणं पेसिदा । (ख)

(क) अतिक्रामन्तीमिवेरावतीं प्रेक्षे । कृतार्थेदानीं वः शिष्या यस्यां गुरुजन एवं तुष्यति ।

(ख) अस्ति देव्या वर्णावरो भ्राता वीरसेनो नाम भर्त्रान्तपालदुर्गे मंदाकिनीतीरे स्थापितः । तेन शिल्पाधिकारे योग्येयं दारिकेति भगिन्योपायनं प्रेषिता ।

यथोक्तं—' आङ्गिकाभिनयप्रायमल्पवाचि ससात्विकम् । भावानामास्पदं नित्यं पदार्थव्यञ्जनात्मकम् ।।इति।। उपदिश्यते । बोध्यते । तत्तद्विशेषकरणात्तस्य तस्य भाविकस्य विशेषेणातिशयेन करणं निर्वर्तनं तस्मात्सा बाला (बाल्या-वस्थापन्नापि वयसा) मे प्रत्युपादिशतीव । अनेन तस्या नृत्ये प्राविण्यातिशयो गम्यते ।। (यो हि विशेषज्ञः स शिक्षकः इतिसंप्रदायात्)। अतिक्रान्तामिवेरावतीम् पश्यामि (इरावती अप्सरो विशेषः)। (वर्णतोऽवरः तत्पितुः वैश्यागर्भजातत्वात् तस्यावरत्वम्) वीरसेनो नाम भर्त्रा नर्मदातीरेऽन्तपालदुर्गे स्थापितः।

---

(१) N. अदिक्कंतं (अतिक्रान्ता). (२) N. पेच्छामि (पश्यामि). (३) N. जाए (यस्यां) (४) B. G. N. T. देव्या तत्. (५) N. om. (६) B. G. T. अन्तवालदुग्गे णम्मदातीरे. N. णम्मदातीरे अन्तवालदुग्गे. णम्मदाकूले. P. मंदाइणीतीरे. (७) N. add भणिअ. (८) B. G. T. बहिणीए (N. भइणीए) देवीए.

गण०—(आत्मगतम् ।) आकृतिविनयप्रत्ययादेनामनूनवस्तुकां संभावयामि । (प्रकाशम् ।) मयो भद्रे यशस्विना भवितव्यम् । यतः ।

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।
जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ ६ ॥

वकु०—अह कहिं वो सिस्सा । (क)

गण०—इदानीमेव पञ्चाङ्गाभिनयमुपदिश्य विश्रम्यतामित्यभिहिता दीर्घिकावलोकनगवाक्षगता प्रवातमासेवमाना तिष्ठति ।

वकु०—तेण हि अणुजाणादु मं अज्जो । जाव से अज्जपरितोस-णिवेदणेण उच्छाहं वड्ढेमि । (ख)

(क) अथ कुत्र वः शिष्या ।

(ख) तेन ह्यनुजानातु मामार्यः । यावदस्या आर्यपरितोषनिवेदनेनोत्साहं वर्धयामि ।

तेन शिल्पाधिकारे कलाविद्याधिगम इयं योग्या दारिकेति भणित्वा भगिन्या देव्या उपायनं प्रेषिता ॥ अनूनवस्तुकामनूनमनल्पं विशिष्टं वस्तु वृत्तं यस्याः सा तथोक्ता तां संभावयामि मन्ये । पात्रविशेष इत्यादि । आधातुरुपदेष्टुः शिल्पं कलाविद्या पात्रविशेषे विशिष्टपात्रे न्यस्तं निहितं सत् गुणान्तरं गुणविशेषं व्रजति प्राप्नोति । अत्रोपमामाह—पयोदस्य मेघस्य जलं समुद्रशुक्तौ न्यस्तं सत् मुक्ताफलतां मौक्तिकत्वमिव ॥ अथ किम् । अथ कुत्र वः शिष्या ॥ इदानीमित्यादि । पञ्चाङ्गाभिनयं पञ्च अङ्गानि यस्य तत्तथोक्तम् । प्रेरणाभिप्रायः । तस्याभिनयः प्रयोगस्तमिदानीमदैवोपदिश्य

---

(१) B. G. N. T. आकृतिविशेषप्रत्ययात्. P. आकृतिप्रत्ययात्. (२) B. G. N. T. भद्रे भगिनि. (३) पात्रविशेषन्यस्त. (४) B. G. T. अज्ज for अह and N. add अह ष. (५) B. G. T. दाणिं. (६) B. G. T. पञ्चाङ्गाभिनयमभिनय. पञ्चाङ्गमभिनय. (७) B. G. N. T. add मया. (८) अवतात पुरोवात. (९) N. add सुणो. (१०) N अज्जस्स परितोस. &c.

गण०—रक्ष्यतां सखी । अहमपि लब्धक्षणः स्वगृहं गच्छामि ।

(इतिनिष्क्रान्तौ ।)

[1]मिश्रविष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशत्येकान्तस्थ[2]परिजनो मन्त्रिणा लेखहस्तेनान्वास्यमानो राजा ।)

राजा—(अनुवाचितलेखममात्यं विलोक्य ।) वाहतव[3] किं प्रतिप[4]द्यते वैदर्भः ।

अमात्यः—[5]आत्मविनाशम् ।

राजा—[6]संदेशमिदानीं श्रोतु[7]मिच्छामि ।

शिक्षयित्वा । प्रवातं प्रशस्तो वातो यस्मिन्देशे स तथोक्तस्तम् । प्रेरणस्याङ्गपञ्चकमुक्तं संगीतरत्नाकरे—' नृत्तं तथा च कैवारो मर्मरो जागरं (वागडं) तथा । गीतं चेति समाम्नातं प्रेरणस्याङ्गपञ्चकम् ॥ त्रिभिस्त्वेतत्प्रयोज्यं स्यात्कैवारं जागरं विना । (चित्ताक्षिभ्रूहस्तपादैरंगैश्चेष्टादिसाम्यतः । पात्राद्यवस्थाकरणं पञ्चांगोऽभिनयो मतः ॥ इत्युक्तपञ्चांगकं आदिपदेन ' भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आंगिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा ' इत्युक्तचतुरंगकं । अभिनयं पात्रादेः चित्तादिभिः साम्यकरणं । प्रकृष्टो वातस्तमासेवमाना भजमाना ।) इति । अत्र पञ्चाङ्गरूपनृत्तान्तरोपक्रमकथनेन चलितकनृत्तं साकल्येन परिचितमिति सूच्यते । तेन हि पुनरनुजानातु मामार्यः । यावदस्या आर्यस्य परितोषनिवेदनेनोत्साहं वर्धयामि । लब्धक्षणो लब्धः प्राप्तः क्षणो निर्व्यापारस्थितिर्विश्रमो येन स तथोक्तः स्वगृहमात्मगृहं गच्छामि । **मिश्रविष्कम्भकः** ॥ **ततः प्रविशतीत्यादि** ।(अन्वास्यमानः पश्चादुपवेशनेन सेव्यमानः । अन्वासितमरुंधत्योति वत् अनुपूर्वकासतेः सकर्मकत्वम् ।) वाहतवेति तस्यामात्यस्य संज्ञा । वैदर्भो विदर्भराजः किं प्रतिपद्यते किं कार्यं मन्यते ॥ संदेशं संदिष्टार्थं श्रोतुमिच्छामि ॥ अनेन वैदर्भेणेदं प्रतिलिखितं मन्युस-

---

(१) B. G. N. T. A. विष्कम्भः (२) B. G. N. T. स्थित°. (३) वाहतक. (४) B. G. T. वाहतक. (५) B. G. N. T. add देव. (६) T. निदेशं, B. G. निर्देशं. (७) B. G. T. ज्ञातुं.

अमात्यः—इदमिदानीमनेन प्रतिलिखितम् । पूज्येनाहमादिष्टः । पितृव्यपुत्रो भवतः कुमारो माधवसेनः प्रतिश्रुतसंबन्धो ममोपान्तिकमुपागच्छन्नन्तरा त्वदीयेनान्तपालेनावस्कन्द्य गृहीतः । स त्वया मदपेक्षया सकलत्रसोदर्यो मोचयितव्य इति । तन्न वो न विदितम् यत्तुल्याभिजनेषु भूमिधरेषु राज्ञां वृत्तिः । अतोऽत्र मध्यस्थः पूज्यो भवितुमर्हति । सोदर्या पुनरस्य ग्रहणविप्लवे विनष्टा । तदन्वेषणाय प्रयतिष्ये । अथवावश्यमेव माधवसेनो पूज्येन मोचयितव्यः श्रूयतामभिसंधिः ।

त्वेनाभिलिखितम् । पूज्येन पूजार्हेण त्वया । अग्निमित्रेणेत्यर्थः । अहं वैदर्भ आदिष्ट आज्ञप्तः । तमेवादेशं विवृणोति—**भवत इत्यादिना** भवतस्तव (वैदर्भस्य) पितृव्यपुत्रः पितृभ्रातृसुतो माधवसेनो-नाम प्रतिश्रुतसंबन्धः प्रतिश्रुतोऽङ्गीकृतः संबन्धः कन्यकाप्रदानरूपो येन स तथोक्तः । ममोपान्तिकं मत्समीपं (अग्निमित्रस्य समीपं) उपसर्पन्नुप-गच्छन्नागच्छन्नन्तरा मध्ये त्वदीयेन त्वत्संबन्धिना (वैदर्भसंबन्धिना) अन्तपालेन (अन्तस्य पर्यन्तस्य पालेन रक्षकेण) सीमादुर्गरक्षकेणावस्कन्द्य पथि प्रहृत्य गृहीतो निरुद्धः (अवरुध्य निगृहीतः) । बन्दीकृत इत्यर्थः । स माधवसेनस्त्वया भवता वैदर्भेण मदपेक्षया (अग्निमित्रे) मय्यपेक्षा इच्छा । स्नेह इत्यर्थः । तया हेतुना । सकलत्रसोदर्यो भार्याभगिनीसहितः । 'वोपसर्जनस्य' इतिसहशब्दस्य सादेशः । मोक्तव्यो विसर्जनीयः । इति समाप्तौ । एतावता वैदर्भेणाग्निमित्रप्रेषितपत्रिकार्थानुवादः कृत इत्यनुसंधेयम् । इतः परं प्रत्युत्तररूपं वैदर्भवचनमुच्यते—**एतन्ननु वो विदितमित्यादि** । एतद्वक्ष्यमाणं वो युष्माकं विदितं नन्वित्यत्र काकुरनुसंधेया । तुल्याभिजनेषु समानवंशेषु । ज्ञातिष्वित्यर्थः । (तथा च माधवसेनः अस्माकमेकान्वयजः तत्र ज्ञातिभिःसह वैरं विशेषतो नृपाणां भवत्येव ।

---

(१) प्रतिलेखित. (२) B. G. N. T. उपसर्पन्. (३) N. मोक्तव्यः (४) B. G. T. तत्र वो न विदितं, N. एतद्य नु वो विदित P. तत्रवो विदितं. (५) A. भूमिभरेषु. P. भूयोपि N. om. (६) P. प्रवृत्तिः (७) A. P. om. (८) B. G. सोदरी; T. सोदरा. (९) B. G. T. यतिष्ये. (१०) B. G. N. अथवा अवश्यं. (११) B. G. N. T. add मया. (१२) add मम.

२।।८।

'मौर्यसचिवं विमुञ्चति यदि पूज्यः संयतं मम श्यालम् ।
मोक्ता माधवसेनं ततो ऽहमपि वन्धनात्सद्यः ॥ ७ ॥ इति ।

राजा—(सरोषम्) कथं । कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरत्यनात्मज्ञः । वार्हतव प्रकृत्यमित्रः प्रतिकूलचारी च मे वैदर्भः । तद्यातव्यपक्षे स्थितस्य पूर्वसंकल्पितमुन्मूलनाय वीरसेनप्रमुखं दण्डचक्रमाज्ञापय ।

अमात्यः—यदाज्ञापयति देवः ।

राजा—अथवा किं भवान्मन्यते ।

अमात्यः—शास्त्रदृष्टमाह देवः । कुतः ।

अतः कारणादस्मिन् विषये पूज्योऽग्निमित्रो भवान् मध्यस्थः मध्ये उभयपक्षसाहाय्यस्याभावे स्थितः ।) राज्ञां वृत्तिर्वर्तनमीदृश्येवंविधेति यत्तत्तनु वो विदितमिति संबन्धः । अतोऽस्मात्कारणादत्रास्मिन्नर्थे पूज्यो भवान्मध्यस्थः समो भवितुमर्हति । अस्य माधवसेनस्य सोदर्या पुनः स्वसा पुनर्ग्रहणविप्लवे विनष्टा तिरोहिता । (सोदरेत्युक्तिः प्रकृतकथोपयोगिनी तच्चाग्रेस्पष्टं भविष्यति ।) तदन्वेषणाय तस्या अन्वेषणाय गवेषणाय प्रयतिष्ये । अथ वेति पक्षान्तरे । (माध्यस्थ्यं विहाय माधवसेनपक्षपातित्वं कर्तव्यं चेत् तत्राह । अथेति । अथ माध्यस्थ्यं विहाय माधवसेनपक्षपातित्वे मया वैदर्भेण हेतुकर्त्रा पूज्येन मान्येन भवता अग्निमित्रेण प्रयोजककर्त्रा माधवसेनोऽवश्यं मोचनीयस्तदा अयमभिसंधिः अभिमुखः पणः उद्देशो वा ।) मोचयितव्यो त्याजयितव्यः । अभिसंधिर्निश्चयः । **मौर्यसचिवमित्यादि ।** पूज्यो भवान्संयतं त्वया निगलितं मम श्यालं पत्नीभ्रातरं मौर्यसचिवं मौर्यसचिवनामानं विमुञ्चति यदि त्यजति चेत् ततस्तस्मात्कारणान्मया सद्यः सपदि माधवसेनो वन्धनात् (निर्गलात्) मोक्ता मुक्तो भविता । मुञ्चते कर्मणि लुट् ।

. (१) B. G. T. आर्यसचिवं मुञ्चति. (२) N. मोक्तामाधवसेनस्ततो मया &c. (३) B. G. N. T. om. (४) P. om. सरोषम्. (५) B. व्याहरति. (६) B. G. T. वाहतव. (७) B. G. N. T. प्रतिकूलकारी. (८) om. (९) N. समुन्मूलनाय. (१०) N. वीरसेनमुख. (११) B. G. N. T. om.

अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् ।
नवसंरोहणशिथिलस्तरुरिव सुकरः समुद्धर्तुम् ॥ ८ ॥

राजा—तेन ह्यवितथं तन्त्रकारवचनम् । इदमेव निमित्तमादाय समुद्योज्यतां सेनापतिः ।

अमात्यः—तथा । (इति निष्क्रान्तः ।)

(परिजनो यथाव्यापारं राजानमभितः स्थितः)

(प्रविश्य ।) .

विदूषकः—आणत्तोह्मि तत्तहोदा रण्णा । गोतम चिन्तेहि दाव उवाअं । जह मे जदिच्छादिट्ठपडिकिदी मालविआ पच्चक्खदंसणा होदित्ति । मए वि तत्तहा किदं । जाव से णिवेदेमि । (इति परिक्रामति ।) (क)

राजा—(विदूषकं दृष्ट्वा ।) अयमपरः कार्यान्तरसचिवोऽस्मानुपस्थितः ।

(क) आज्ञप्तोऽस्मि तत्र भवता राज्ञा । गौतम चिन्तय तावदुपायम् । यथा मे यदृच्छादृष्टप्रतिकृतिर्मालविका प्रत्यक्षदर्शना भवतीति । मयापि तत्तथा कृतम् । यावदस्मै निवेदयामि ।

(भोक्तेति शीलार्थतृणंतत्वात्तद्योगे कर्मणि षष्ठी ।) इति लिखितार्थसमाप्तौ । प्रकृत्यमित्रः स्वभावतः शत्रुः । अत्र प्रकृत्यमित्रत्वं च विषयानन्तरत्वादिति मन्तव्यम् ॥ (यातव्यपक्षेयुद्धार्थमभियास्यमानपक्षे शत्रुपक्षे इति यावत् । दंड्यतेऽरिरेभिर्दंडाः सैन्यानि तेषां चक्रं समुदायं ।) अचिराधिष्ठितेत्यादि । (प्रकृतिषु प्रजादिषु अचिराधिष्ठितराज्यः अचिरप्राप्ताधिकारोऽदृढमूलत्वाददृढमूलत्वान्नवसरोपणशिथिलः नवारोहणेन शिथिलः श्लथमूलः समुद्धर्तुमुत्पाटयितुं नाशयितुं च सुकरः ।) तेनारूढमूलत्वेन हेतुना । तन्त्रकारवचनमर्थशास्त्रकारवचनमवितथं हि सत्यमेव । भविष्यतीति शेषः ।

---

(१) B. G. N. T. सरोपण°. (२) N. add वचन. (३) N. उपादाय. (४) N. सेनाधिपति (५) P. the bracket after विदूषक (६) B. G. T. add विदूषक (७) B. G. N. T. अ.

विदूषकः—(उपसृत्य ।) वड्ढदु भवं । (क)

राजा—(सशिरःकम्पम् ।) इत आस्यताम् ।

(विदूषक उपविष्टः ।)

राजा—कच्चिदुपेयोपायदर्शने व्यापृतं ते प्रज्ञाचक्षुः ।

विदूषकः—पओओसिद्धिं पुच्छ । (ख)

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—(कर्णे ।) एव्वं विअ । (ग)

(क) वर्धतां भवान् ।

(ख) प्रयोगसिद्धिं पृच्छ ।

(ग) एवमिव ।

हिशब्दोऽवधारणे । 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । इदमेव वैदर्भस्य कार्यविनिमयरूपमेव वचनं वाक्यं निमित्तं हेतुमुपादायावलम्ब्य समुद्योज्यतां प्रवर्त्यताम् ॥ मयाच तत्तया कृतम् । अत गम्यमानं राज्ञो मालविकादर्शनौत्सुक्यमारम्भो नाम प्रथमावस्थेति मन्तव्यम् । अत्र बीजारम्भयोः समन्वयान्मुखसंधिरित्यनुसंधेयम् । उपेयोपायदर्शने उपेयस्य साध्यस्य मालविकासाक्षाद्दर्शनस्योपायदर्शने साधनज्ञाने ते प्रज्ञाचक्षुः प्रतिभादृष्टिः किंचिदीषदपि व्यापृतं प्रसृतम् । अपि प्रश्ने । (उपायेन हेतुविशेषेण उपेयस्य प्राप्यस्य प्रकरणादिह दृश्यस्येत्यर्थाद्दर्शने साक्षात्करणे दृश्येर्ण्यन्तात् ल्युट् । निमित्तार्थे सप्तमि । दर्शनायेत्यर्थः । ते तव प्रज्ञैव चक्षुः पदार्थपरिच्छेदकत्वात् बुद्धिनेत्रं व्यापृतं स्वविषयग्रहणाय समर्थं कच्चित् । मालविकाया मद्बंदर्शनाय उपायं किंचिच्चिन्तितवानित्यर्थः) । अत्रगम्यमानस्य मालविकारूपस्य बीजस्य विन्यासादुपक्षेपो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ (प्रयुज्यतेऽस्मै इति प्रयोगः तस्य मालविकादर्शनरूपस्य सिद्धिं पृच्छ किमुपायचिंतनपृच्छयेति भावः) । कर्णे । एवमिव । एतद्वचनं नियतस्य व्यापारान्तरभेदस्य गुह्यतरार्थस्य

---

(१) B. G. N. T. उन्नम्य. (२) N. अपि किंचिदुपेयोपाय &c. and B. G. T. कच्चिदुपायोपेय &c. (३) P. add आ, आ. (४) B. G. T. add (इत्यादिशति ।)

राजा—साधु वयस्य निपुणमुपक्रान्तं । इदानीं दुरधिगमसिद्धावप्यस्मिन्नारम्भे वयमाशंसामहे । कुतः ।

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।

दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ ९ ॥

(नेपथ्ये ।)

अलमलं बहु विकत्थ्य । राज्ञः समक्षमेवावयोरधरोत्तरव्यक्तिर्भविष्यति ।

राजा—सखे त्वन्नीतिपादपस्य पुष्पमुद्भिन्नम् ।

विदू॰—फलं वि॰ अइरेण देक्खिस्ससि । (क)

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

(क) फलमप्यचिरेण द्रक्ष्यसि ।

प्रयोगे कविना प्रयुक्तम् । तथोक्तम्—' कर्णे एवमित्येवमुक्त्वा ज्ञाप्यः पश्चात्प्रसङ्गतः ' इति ॥ (नाट्याचार्येण गणदासेन हरदत्तस्य विवादमुत्पाद्य शिष्य प्रयोगदर्शनात् तन्निर्णये ऽवधृते गणदासेन स्वशिष्यया मालविकया अभिनयकरणसमये तस्याः प्रत्यक्षदर्शनं भविष्यति । तच्चानुपदं दर्शयिष्यते ।) **इदानीमित्यादि** । अस्मिन्नारम्भे मालविकासाक्षाद्दर्शनोद्योगे दुरधिगमसिद्धावपि दुर्लभसिद्धौ सत्यपीदानीं त्वद्वचनश्रवणानन्तरं वयमाशंसामहे सिद्धिमपेक्षामहे ॥ **अर्थमित्यादि** । सप्रतिबन्धं सप्रतिरोधमर्थं (बाधकबाध्यं) प्रयोजनमधिगन्तुं लब्धुं सहायवानेव जनः प्रभुः समर्थो भवति । (व्यतिरेकेण सहकारिसम्पन्नस्य कार्यहेतुत्वं समर्थयितुमाह) **दृश्यमित्यादि** । सचक्षुरपि चक्षुष्मानपि अनेन दृष्टिकारणसम्पत्तिर्दर्शिता । दीपेन

---

(१) om साधु. (२) A. om and B. G. read with उपक्रान्तं. (३) B. G. T. सप्रतिबन्धं कार्यं. (४) om. अल. . (५) A. विकत्थनेन. (६) B. G. N. T. अधरोत्तरयो . (७) B. G. N. T. add (आकर्ण्य). (८) B. G. N. T. सुनीति &c. (९) B. G. T. add इद. (१०) B. G. T. P. A. om. (११) A. वातुलेयः all through.

कञ्चुकी—देव अमात्यो विज्ञापयति । अनुष्ठिता प्रभोराज्ञा । एतौ पुनर्हरदत्तगणदासौ ।

उभावभिनयाचार्यौ परस्परजयोद्यतौ ।

त्वां द्रष्टुमिच्छतः साक्षाद्भावाविव शरीरिणौ ॥ १० ॥

राजा—प्रवेशय तौ ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः (इति निष्क्रम्य पुनस्ताभ्यां सह प्रविष्टः ।) इत इतो भवन्तौ ।

हरदत्तः—(राजानं विलोक्य ।) अहो दुरासदो राजमहिमा । तथाहि ।

न च न परिचितो न चाप्यरम्य-

श्चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।

सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे

भवति स एव नवो नवोऽयमक्ष्णोः ॥ ११ ॥

आलोकहेतुपदार्थेन विना तमसि अन्धकारे अनेन दृष्टिप्रतिबन्धो दर्शितः । स्थितमितिशेषः । दृश्यं द्रष्टुं योग्यं उद्भूतरूपवत् वस्तु द्रव्यं न पश्यति । दर्शने च आलोकवान् दीपादिः सहकारी ' गृह्णाति चक्षुःसंबंधादालोकोद्भूतरूपयोः ' इत्युक्तेः ।) इदानीं इत्यादिना सहायवानेव इत्यन्तेन तस्य बीजस्य बहुलीकरणात्परिकर इति सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । **नेपथ्य इत्यादि** । (नटानां पात्रवेषपरिग्रहस्थानं नेपथ्यं) बहुविकथ्यात्मश्लाघां कृत्यालम् । (तत्याज्यमनर्थमित्यर्थः । निषेधार्थकालं शब्दयोगे ल्यप्) अलमिति प्रतिषेधे । ' अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ' इति क्त्वाप्रत्ययः अत्र बीजस्यदृढीकरणात् परिन्यासो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । **उभावित्यादि** । शरीरिणौ मूर्तौ साक्षाद्भावौ प्रत्यक्षभावाविव नृत्याभिनयाविव । **न च न परिचित इत्यादि** । अयं राजा परिचितः संस्तुतश्च न भवतीति न

---

(१) B. G. N. T. add इति. (२) B. G. N. T. जयैषिणौ. (३) B. G. N. T. उद्यतौ. (४) विगाहिनौ. (५) N. om. (६) B. G. N. T. om. (७) B. G. N. T. गणदास. (८) P. अवलोक्य. (९) B. G. N. T. om. (१०) P. अगम्यः (११) जल°.

गणदासः—महत्खलु पुरुषाकारमिदं ज्योतिः । तथा हि ।

> द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेशः
> सिंहासनान्तिकचरेण सहोपसर्पन् ।
> तेजोभिरस्य विनिवर्तितदृष्टिपातै-
> र्वाक्यादृते पुनरिव प्रतिवारितोऽस्मि ॥ १२ ॥

कञ्चुकी—एष देवः । उपसर्पतां भवन्तौ ।

उभौ—(उपेत्य ।) विजयतां देवः ।

राजा—स्वागतं भवद्भ्याम् । (परिजनं विलोक्य ।) आसने तावद-त्रभवतोः ।

(उभौ परिजनोपनीतयोरासनयोरुपविष्टौ ।)

राजा—किमिदं शिष्योपदेशकाले युगपदाचार्याभ्यामत्रोपस्थानम् ।

किं तु परिचित एव । (परिचितत्वान्न भयहेतुरित्यर्थः ।) अरम्यो ऽसौम्यश्च न किंतु रम्य एव । (तेनापि न भयहेतुः । अत्रभयहेतोरभावेऽपि भयवर्णनात् विभावनालंकारः । न केवलं भयहेतुत्वमपि तु आश्चर्यत्वमपी त्याह । स एवेति । स दृष्टचरोऽपि अथ प्रथमं दृष्टो राजा सलिलनिधे रिव प्रतिक्षणमक्ष्णोर्नेत्रयोर्विषये दर्शने इत्यर्थः । नवो नवः नव प्रकारः प्रकारे द्विवचनं भवति ।) तथापि चकितं सभयं यथा भवति तथास्य पार्श्वं समीपमुपैमि । शेषं स्पष्टं ॥ द्वारेनियुक्तेत्यादि । (द्वारे नियुक्त-पुरुषेण दौवारिकेण नित्यापेक्षतयाऽसमस्तविशेषणत्वेऽपि समासः । अनुमतः अभ्युपगतः प्रवेशो यस्य अनिवारित इत्यर्थः । सिंहासनान्तिकचरेण राज-सन्निहितपरिचारकेण कञ्चुकिनासह अनेनाभयं च प्रीतिभाजनत्वं चोक्तम् । उपसर्पन्नन्तिकं गच्छन् । विनिवर्तितः दूरं महत्त्वात् निवारितः यस्मिन् दृष्टि-पातो नेत्रविक्षेपो यैस्तादृशैर्दुर्दर्शैरित्यर्थः । अस्य राजतेजोभिः शरीरकां

---

(१) P. A. पुरुषाधिकार, (पुरुषाविकार). (२) B. G. N. T. अभिमत°.

गण०—देव श्रूयताम् । मया[1] तीर्था[2]दभिनयविद्या शिक्षिता[3]। दत्तप्रयोगो[4]ऽस्मि । देवेन देव्या च परिगृहीतः ।

राजा—दृढं[5] जाने ।[6]

गण०—सोऽहममुना हरदत्तेन प्रधानपुरुषसमक्षं नायं[7] मे पादरजसा तुल्य इत्यधिक्षिप्तः ।

हर०—देव अयमेव मयि[8] प्रथमं[9] परिवादरतः[10]। अत्रभवतः किल मम च समुद्रपल्वलयोरिवान्तरमिति[11] । तदत्रभवानिमं मां च शास्त्रे प्रयोगे च विमृशतु[12] । देव एव नौ[13] विशेषज्ञः प्राश्निकः ।

विदूषकः—समत्थं पइण्णादं । (क)

गण०—प्रथमः कल्पः । अवहितो देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—तिष्ठतु[14] तावत् । पक्षपातमत्र देवी मन्यते । तत्तस्याः[15] पण्डितकौशिकीसहितायाः[16] समक्षमेव न्याय्यो व्यवहारः ।

(क) समर्थं प्रतिज्ञातं ।

तिभिः प्रभावैर्वा । पुनरपि प्रतिवारितो निवारितोऽस्मि ।) विनिवर्तितदृष्टिपातैर्विनिवारितदृष्टिप्रसारैरस्य राज्ञस्तेजोभिः पुनः प्रकाशविशेषैस्तु वाक्यादृते प्रतिषेधवाक्यं विना प्रतिवारित इव निरुद्ध इवास्मि ॥ सुष्ठु सुखेन आगतं आगमनं भवद्भ्याम् भवतोरित्यर्थः । क्रिययायमभिप्रैतीति सम्प्रदानता ।) **तीर्थादभिनयविद्येत्यादि** । तीर्थाद्विशिष्टाद्गुरोरभिनयविद्या नाट्यविद्या

---

(१) N. om. (२) B. G. T. सुतीर्थात्. (३) B. G. T. सुशिक्षिता. (४) B. G. N. दत्तप्रयोगश्चास्मि, T. दत्तप्रयोगश्चास्मि देवेन । देव्या &c. (५) T. N. बाढं. (६) B. G. N. T. add ततः किम्. (७). B. G. N. T. अयं मे न &c. (८) B. G. N. T. add अपि. (९) B. G. N. T. om. (१०) B. G. N. T. परिवादकर. (११) P. अस्तीति and A. om. इति. (१२) A. विमर्शयतु. (१३) B. G. N. T. om च. (१४) B. G. T. तिष्ठ तावत् &c. N. तिष्ठ यावत्. (१५) B. G. N. T. अस्या.. (१६) P. A. कौशिक्यासहितायाः

विदू०— सुट्ठु भवं भणादि । (क)

आचार्यौ—यद्देवाय रोचते ।

राजा—मौद्गल्य अमुं प्रस्तावं निवेद्य पण्डितकौशिक्या सार्धमाहूयतां देवी ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य परिव्राजिकया देव्या च सह पुनः प्रविश्य ।) इत इतो देवी धारिणी ।

देवी—(परिव्राजिकां विलोक्य ।) भअवदि हरदत्तस्स गणदासस्स अ संरम्भे कहं पेक्खसि । (ख)

परिव्राजिका—अलं स्वपक्षावसादशङ्कया । न परिहीयते प्रतिवादिनो गणदासः ।

(क) सुष्ठु भवान्भणति ।

(ख) भगवति हरदत्तस्य गणदासस्य च संरम्भे कथं पश्यसि ।

शिक्षिताभ्यस्ता (सुतीर्थात् सुन्दरस्थानात् विशिष्टाध्यापकात् । आख्यातोपयोगे इत्यपादानता । देवेन दत्तप्रयोगः प्रयोगाधिकारः नाट्याभिनयाधिकार इति यावत् यस्मै तादृशः देव्या च परिगृहीतः आत्मपक्षीयत्वेनाभ्युपगतः ।) दत्तप्रयोगश्चास्मि । दत्तः शिष्येभ्यः प्रतिपादितः प्रयोगो विनियोगो येन स तथोक्तः ॥ (प्रश्नं वादिप्रतिवादिनौ प्रति विवादानुगत विषयपृच्छां करोति ठक् । विवादनिर्णायकः ।) प्रथमः कल्पो मुख्यः पक्षः ॥ न्याय्यो युक्तः । व्यवहारो विवादः ॥ (वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञोत्तरादिकारणानां सदसद्विवेचनेन जयपराजयसंपादको नृपादीनामनुमित्याद्यात्मकः विचारापरपर्यायो व्यापारो व्यवहारः ।) कथं मन्यसे । अनयोः कतरस्य पराजयं विचारयसीत्यर्थः ॥ अलं स्वपक्षेत्यादि । अत्र परिव्राजकायाः

---

(१) B. G. N. T सह (N स) परिव्राजिकया देव्या सह प्रविष्टः (२) B. G. N. T. भगवती &c. A. इतो देवी धारिणी. (३) B. G. N. T. न परिहीयते प्रतिवादिना (प्रतिवादिनो) &c. न च पराजीयते येनचिद्गणदासः

देवी—जइवि एव्वं तहेवि राअपरिग्गहो से पहाणत्तणं उवहरइ। (क)

परिव्रा०—अयि राज्ञीशब्दभाजनमात्मानमपि तावच्चिन्तयतु भवती। पश्य।

अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः॥
अधिगच्छति महिमानं चन्द्रोऽपि निशापरिगृहीतः॥ १३

विदुष०—अविहा अविहा उवट्ठिदा पीठमद्दिअं पण्डिअकोसिइं पुरो कदुअ देवी। (ख)

राजा—पश्याम्येनाम्। येषा

(क) यद्यप्येवं तथापि राजपरिग्रहोऽस्य प्रधानत्वमुपहरति।

(ख) अविहा अविहा। उपस्थिता पीठमर्दिका पण्डितकौशिकीं पुरस्कृत्य देवी।

स्त्रीत्वात्प्राकृते प्राप्ते संस्कृताश्रयणं लिङ्गित्वादिति मन्तव्यम्। तथाचोक्तम्—'देवद्विजनरेन्द्राणां लिङ्गिनां संस्कृतं वचः' इति॥ यद्यप्येवं राजपरिग्रहोऽस्य हरदत्तस्य प्रधानत्वमुपहरति॥ (राज्ञः परिग्रहः स्वकीयत्वेन स्वीकारः अस्य प्रभुत्वं महिमानं वर्धयते)। **अतिमात्रभासुरत्वमित्यादि**। स्पष्टोऽर्थः॥ (राज्ञा स्वकीयत्वेनाङ्गीकारस्य महिमहेतुत्वमिव भवदीयपरिग्रहस्यापि तथात्वं दृष्टान्तेन समर्थयितुमाह। अतिमात्रभासुरत्वमिति। भानोः सूर्यकिरणस्य परिग्रहात् रात्रौ स्वस्मिन् संक्रमादनलः भासुरोऽप्यतिमात्रभासुरत्वं दिवातनवह्निमपेक्ष्य पुष्यति धारयति तथा चंद्रोऽपि निशया परिगृहीतः संबद्धो दिवातनचंद्रापेक्षयेत्यर्थात् महिमानं माहात्म्यं अतिमात्रभासुरत्वं अधिगच्छति प्राप्नोति। अत्र भानुः परिग्र-

---

(१) B. G. N. T. धारिणी. (२) N. om. (३) B. G. T. बहुवचन (प्रभुत्वं). (४) B. G. N. T. om &c. some ननु. (५) A. P. भास्वरत्वं. (६) भानुपरिग्रहात्तु (७) N. अधि. (८) B. G. N. T. देवी. (९) B. G. T. तदभावे धारिणी &c. N. धारिणी.

मङ्गलालंकृता भाति कौशिक्या यतिवेषया ।
त्रयी विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ॥ १४ ॥

परिव्रा०—(उपेत्य ।) विजयतां देवः ।

राजा—भगवत्यभिवादये ।

परिव्रा०—

महासारप्रसवयोः सदृशक्षमयोर्द्वयोः ।
धारिणीभूतधारिण्योर्भव भर्ता शरच्छतम् ॥ १५ ॥

देवी—जेदु अज्जउत्तो । (क)

राजा—स्वागतं देव्यै । (परिव्राजिकां विलोक्य ।) भगवति क्रियता-मासनपरिग्रहः ।

(क) जयत्वार्यपुत्रः ।

हावन्द्रः इति काचित्कः पाठः असंगततया उपेक्ष्यः । अन्द्रः परिग्रहाभावे सूर्यस्येवाभावात् कुतो भासुरत्वं स्यात् । उत्तरवाक्ये तु चंद्रस्य दिवापिसत्वात् माहात्म्याभावमात्रं निशाभाने दर्शितं । इह तु न तत् संभव इति विवेच्यं) । अयि-इत्यव्ययमाश्चर्ये द्विरुक्तिरादरद्योतनाय । अयि उपस्थिता देवी पीठ-मर्दिकां पण्डितकौशिकीं पुरस्कृत्य धारिणी । पीठमर्दो नाम कामपुरु-षार्थसहायो नायकसमीपवर्ती पुरुषः कथ्यते । तथाचोक्तम् 'पीठमर्दः समीपस्थः कार्यालोचनकोविदः' इति । अत्र विदूषकः परिहासेन परिव्रा-जिकायां पण्डितकौशिक्यां तद्धर्ममारोपयतीति मन्तव्यम् ॥ मङ्गलेत्यादि । मङ्गलालंकृता मङ्गलं शोभनं यथा भवति तथालंकृता भूषितेया धारिणी यतिवेषया यतेः परिव्राजकस्य वेष इव वेषः काषायादिधारणं यस्याः सा तयोक्ता तया कौशिक्या समं सार्धं भाति प्रकाशते । अत्रोपमामाह—विग्रहव-त्या शरीरिण्याध्यात्मविद्यया समं त्रयीव त्रिवेदीव । (अध्यात्मविद्यया वेदान्तप्रतिपाद्यविद्यया ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन समं त्रैकर्मप्रतिपादकवेदत्रय मिव । मंगलेन धर्मेण मङ्गलार्थद्रव्यैश्चालंकृता ।) विग्रहवतीव विभक्ति विपरिणामेन योजनीयम् ॥ महासारेत्यादि । महासारप्रसवयोः । महा-

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

राजा—भगवत्यत्रभवतोर्हरदत्तगणदासयोः परस्परेण ज्ञानसंघर्षो जातः । तदत्रभवत्या प्राश्निकपदमध्यासितव्यम् ।

परिव्रा०—(सस्मितम् ।) अलमलमुपालम्भेन । पत्तने विद्यमानेऽपि ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

राजा—मैवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती । पक्षपातिनावहं देवी च ।

आचार्यौ—सम्यगाह देवः । मध्यस्था भगवती नौ गुणदोषतः परिच्छेत्तुमर्हति ।

राजा—तेनहि प्रस्तूयतां विवादः ।

परिव्रा०—देव प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रं । किमत्र वाग्व्यवहारेण । कथं वा देवी मन्यते ।

देवी—जइ मं पुच्छसि एदाणं विवादो एव्व ण मे रुच्चइ । (क)

(क) यदि मां पृच्छसि एतयोर्विवाद एव न मे रोचते ।

न्सारो वरः प्रसवः संतानं ययोस्ते तयोः । सदृशाक्षमयोः सदृशी समाना क्षमा सहिष्णुत्वं ययोस्ते तयोः । शेषं स्पष्टम् ॥ भवतु पश्याम उरभ्रसंपातम् । किं मुधावेतनदानेन । मा चण्डि । अन्योन्येत्यादि (प्रत्याययितव्यम् बोधयितव्यम् इत्यर्थः । प्रतिपूर्वादिणो ण्यन्तात् तव्यः । बोधार्थत्वात् नगम्यादे-

---

(१) B. G. N. T. om. (२) B. G. N. T. परस्परं विज्ञानसंघर्षिणो भगवत्या &c. and P. विज्ञानसंघर्षो. (३) B. G. N. T. om one अलम्. (४) B. G. N. T. सति for. विद्यमानेऽपि. (५) B. G. N. T. नैतदेवम्. (६) P. A. भवती. (७) A. विवादवस्तु. (८) P. A. put the sentence कथं &c. into the mouth of the king.

गण०—न मां देवी समानविद्यतः परिहीनमनुमन्तुमर्हति ।

विदू०—देवि देक्खामो उरब्भसंवादं । किं मुहावेअणदाणेण । (क)

देवी—णं कलहप्पिओसि । (ख)

विदू०—मा चण्डि । अण्णोण्णकलहिदाणं मत्तहत्थिणं एक्कदरस्सि अणिज्जिदे कुदो उवसमो । (ग)

राजा—ननु स्वाङ्गसौष्ठवाभिनययुमयोर्दृष्टवती भगवती ।

परिव्रा०—अथ किम् ।

राजा—तदिदानीमतःपरं किमाभ्यां प्रत्याययितव्यम् ।

परिव्रा०—एतदेव वक्तुकामास्मि ।

शिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था
संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

(क) देवि पश्याम उरभ्रसंवादम् । किं मुधावेतनदानेन ।

(ख) ननु कलहप्रियोऽसि ।

(ग) मा चण्डि । अन्योन्यकलहितयोर्मत्तहस्तिनोरेकतरस्मिन्ननिर्जिते कुत उपशमः ।

भाः ।) श्लिष्टेत्यादि । कस्यचित्कस्यापि पुरुषस्यापि क्रिया शिक्षा । विद्याभ्यास इत्यर्थः । आत्मसंस्था आत्मनिष्ठा सती श्लिष्टा संगता । रम्या भवतीत्यर्थः । अन्यस्य पुरुषस्य संक्रान्तिः शिष्येषु क्रियासंक्रमणम् ।

---

(१) B. G. N. T. P. देवि न मा समान (B G. T. विद्यया, P. विद्यात् and others विद्यया.) (P. T. N. परिभवनीय &. G. B. परिभव) (T. N. अवगतु, B. G. अवमर्षयितु & P. मनु &. others अनुमतु or. अवगतु) अर्हसि. &. न मां देवी .... परिभवनीयमनुमतु अर्हति. (२) B. G. T. मो देक्खामो. N. मोदि पेक्खामो. (३) T. उअरभरि (उदरभरि). (४) N. मा एवं. B. G. T. मा एव्व चाड. (५) B. G. N. T. कलहप्पिआण. (६) B. G. N. T. अतिशय. (७) द्वाभ्या, (८) B G. N. T. वदेव. (९) P. A. शिष्टा.

यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां
धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥ १६ ॥

विदूष०—सुदं अज्जेहिं भअवदीए वअणं । एसो पिण्डिदत्थो उवदेसदंसणेण णिण्णओ त्ति । (क)

हर०—परमेंचितं नः ।

गण०—देवि एवं स्थितमेवं ।

देवी—जदा उण अमेहाविणी सिस्सा उवदेसं मलिणेदि तदा आअरिअस्स दोसो णं । (ख)

राजा—देवि एवमापद्यते ।

गणदा०—विनेतुरद्रव्यपरिग्रह एव बुद्धिलाघवं प्रकाशयति ।

(क) श्रुतमार्याभ्यां भगवत्या वचनम् । एष पिण्डितार्थ उपदेशदर्शनेन निर्णय इति ।

(ख) यदा पुनरमेधाविनी शिष्या उपदेशं मलिनयति तदाचार्यस्य दोषो ननु ।

। संक्रान्तिशब्दोऽन्तर्भावितण्यर्थः । विशेषयुक्तातिशयवती । यस्य पुरुषस्योभयमात्मसिद्धिः परसंक्रमणं च साधु रम्यं स पुरुष एव शिक्षकाणामुपदेशकानां धुर्यग्रे प्रतिष्ठापयितव्यः प्रतिष्ठां प्रापयितव्यः ॥ श्रुतमार्याभ्यां भगवत्या वचनम् । एष पिण्डितार्थः (निष्कृष्टार्थः) उपदेशदर्शनान्निर्णय इति । अत्र मालविकादर्शनसंदेहनिर्णयाद्युक्तिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ यदा पुनर्मन्दमेधा शिष्या उपदेशं मलिनयति तदाचार्यस्य दोषो नु ।

---

(१) B. G. N. T. दसणादो. (२) B. G. N. T. परमभिमत and A. परमरचितं. (३) A. देव. (४) B. G. N. T. om. (५) B. G. N. T. मंदमेधा. (६) B. G. N. T. take last णं here. (७) P. A. जपद्यते, N. आपद्यते & आपतति. (८) B. G. N. T. read this speech as a part of the above speech of the King. (९) B. G. N. T. परिग्रहोऽपि. (१०) N. add इति.

देवी—(गणदासं विलोक्य जनान्तिकम्) कहं दाणिं । अलं अज्ज-उत्तस्स उच्छाहकालणं मणोरहं पूरिअ । (प्रकाशम्) विरम णिरत्थआ-दो आरम्भादो । (क) .

विदू०—सुट्ठु होदि भणादि । भो गणदास संगीदिआवदेसेण सरस्सई उयाअणमोदआइं खादअमाणस्स किं दे सुलहणिग्गहेण विवादे-ण । (ख)

गण०—सत्यमयमेवार्थो देवीवचनस्य । श्रूयतामवसरप्रासमिदम् ।

(क) कथमिदानीम् । अलमार्यपुत्रस्योत्साहकारणं मनोरथं पूरयि-त्वा । विरम निरर्थकादारम्भात् ।

(ख) सुष्ठु भवती भणाति । भो गणदास संगीतकापदेशेन सरस्व-त्युपायनमोदकान्खादतः किं ते सुलभनिग्रहेण विवादेन ।

नुः प्रश्ने ॥ (अद्रव्यस्यानस्तुनो मंदमतेरिति यावत् । परिग्रहो निनेयतया-स्वीकारः रूदभितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः परिगृहीतमद्रव्यमपि सुपात्रं भवतीत्यर्थः । विनेतुः शिक्षकस्य बुद्धेः प्रतिभाया लाघवं सौन्दर्यं प्रका-शयत्युद्भावयति ।) (संगीतकपदेन संगीतरूपलक्ष्येण उपलब्धानि नित्यानुशीलनेन अनुभूतानि सरस्वत्या उपायनभूतानि उपढौकनद्रव्याणीव मोदकानि स्वादमानस्य भक्षयतस्तव सुखनिग्रहेण सुखतिरस्कारकारेण वि-वादेन शुष्ककलहेन किं । तदनुशीलयतस्तव ईदृक्कलहे प्रवृत्तिरनुचिते-

---

(१) B. G. T. N. (जनान्तिक N. स्वगतं) कहं दाणिं । (गणदास विलोक्य प्रकाशं) अल &c. Po. कहं दाणिं ।, (गणदासं विलोक्य जनान्तिकम्) अलं &c. A (गणदासं विलोक्य जनान्तिकम्) कहं &c. (२) A. add. एदस्स. (३) B. G. T. add परि and A. रक्खिअ (रक्षयित्वा). (४) B. G. T. संगीदअवएसेण सरस्सई. N. स.. पदं लम्भिअ; Po. A. संगीदओव-देस आरहिअ. (५) P. A. किं दे before सरस्सई &c. (६) N. मुह (मुख). (७) N. वादस्स. (८) B. G. N. T. इदानीम्, P. om.

लब्धास्पदोऽस्मीति विवादभीरो-
स्तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम् ।
यस्यागमः केवलजीविकायै
तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ॥ १७ ॥

देवी—अइरोवणिदा वो सिस्सा । अपरिणिट्ठिदस्स उवदेसस्स अण्णअं पआसणं । (क)

गण०—अत एव मे निर्बन्धः ।

(क) अचिरोपनीता वः शिष्या । अपरिनिष्ठितस्योपदेशस्यान्याय्यं प्रकाशनम् ।

त्यर्थः ।) लब्धास्पदोऽस्मीत्यादि । (अहं लब्धास्पदः प्राप्तप्रतिष्ठोऽस्मीति हेतोर्विवादभीरोर्विवादे कदाचित् पराजयःस्यादित्याशंकया ततो भीतस्य परकर्तृकां निन्दां । स्त्रीविहिताकारयोगे वा षष्ठीति कर्तरि तृतीया । तितिक्षमाणस्य सहमानस्य यस्य जनस्य केवलजीविकायै आत्मजीवनमात्रार्थं आगमः शास्त्रज्ञानं लाभोपायश्च भवति । तं ज्ञानमेव पण्यं विक्रेयं यस्य तादृशं वणिजं जीविकाभंगभीरुतया अपकृष्टपण्डितमित्यर्थः । वदन्ती पण्डिता मन्यंते ।) (अचिरोपनीतायां शिष्यायां पुनः प्रतिष्ठितस्योपदेशस्यान्याय्यं प्रकाशनम्) अचिरोपनीता वः शिष्या । तदप्रतिष्ठितस्योपदेशस्य पुनरन्याय्यं प्रकाशनम् ॥ (अचिरेण आशु उपनीता उपदेशग्रहणाय दीक्षिता ते शिष्या मालविका इत्यर्थः । अतोऽचिरोपनीतत्वेन न सम्यक् शिक्षितेति गम्यते अपरिनिष्ठितस्य स्थैर्यमप्राप्तस्य उपदेशस्य शिष्ये संक्रमणरूपव्यापारस्य आवेदनं ज्ञापनं प्रकृतेऽभिनयदर्शने-

---

(१) P. A. जीविकैव. (२) N. अइरोवणीदाए सिस्साए उणपटिट्ठिदस्स उवदेसस्स अण्णाअं पआसणं. (३) B. G. T. दे. (४) A. Po. add आ. (५) A. renders by असमास्य. (६) B. G. T. add उण. (७) A. om.

देवी—तेण हि दुवेवि उवदेसं भअवदीए दंसह । (क)

परिव्रा०—[1]नैतन्न्याय्यम् । सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाभ्युपगमो दोषाय ।

देवी—(आत्मगतम् ।) मूढे[2] मं[3] जग्गंतिं वि सुत्तं विअ करेसि । (इति सासूयं परावर्तते) (ख)

(राजा देवीं परिव्राजिकायै दर्शयति ।)

परिव्रा०—(विलोक्य ।)

> अनिमित्तमिन्दुवदने किमत्रभवतः पराङ्मुखी भवसि ।
> प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ॥१८॥

(क) तेन हि द्वावप्युपदेशं भगवत्यै दर्शयतम् ।

(ख) मूढे मां जाग्रतीमपि सुप्तामिव करोषि ।

न सदसत्त्वबोधनं अनार्यमनुचितमित्यर्थः । एतदुक्तिश्च राज्ञा मालविकायाः कथंचिदपि दर्शनं न भवत्वित्याशयेन गणदासस्य तदभिनयनिवारणार्थेति द्रष्टव्या ।) (जाग्रती मालविकाया राजसमीपे निगूहनरूपे स्वकर्तव्ये अप्रमत्ताम् । सुप्तां प्रमत्तामिव ।) अनिमित्तमित्यादि । (हे इंदुवदने प्रसन्नमुखि अत्रभवतो मान्यादस्मात् सकाशात् किं कथं अनिमित्तं पराङ्मुखी विमुखी भवसि । कुटुंबिन्यः सत्कुलस्त्रियो भर्तृषु प्रभवन्त्यः प्रभुत्ववत्यो ऽपि कारणादेव कोपो यासां तादृश्यो भवन्ति न मुधा । तथा च कारणाभावे किमिति तव राज्ञः पराङ्मुखत्वं ।) अत्र देवी कोपेन वस्तुविच्छेदे प्राप्ते विदूषककृतं प्रोत्साहनमुत्तराङ्कोपयोगित्वेनाविच्छेदकारणत्वाद्बिन्दुरित्यनु-

---

(१) B. G. Interchange. (२) B. G. N. T. add देवी. (३) Po. A. B. G. N. T. जग्गंतिम्. (४) B. G. N. T. A. Po. add परिव्वाजिए. (५) P. कि मं and A. कि for मं. (६) B. G. N. T. om.

विदूष०—णं सकारणादो एव्व । अत्तणो पक्खो रक्खिदव्वो त्ति । (गुणदासं विलोक्य ।) दिट्ठिआ कोवव्वाएण देवीए परित्तादो भवं । सुसिक्खिदो वि सव्वो उवदेसेण णिण्णादो होइ । (क)

गण०—देवि श्रूयताम् । एवं जनो गृह्णाति । तदिदानीम्

विवादे दर्शयिष्यन्तं क्रियासंक्रान्तिमात्मनः ।
यदि मां नानुजानासि परित्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ १९ ॥

(आसनादुत्तिष्ठति ।)

देवी—(स्वगतम् ।) का गई । (प्रकाशम् ।) पहवदि आआरिओ सिस्सजणस्स । (ख)

गण०—चिरमपदे शङ्कितोऽस्मि । (राजानं विलोक्य ।) अनुज्ञातं देव्या । तदाज्ञापयतु देवः कस्मिन्नभिनेयवस्तुन्युपदेशं दर्शयिष्यामि ।

राजा—यदादिशति भगवती ।

परिव्रा०—किमपि देव्या मनसि वर्तते । तच्छङ्कितास्मि ।

(क) ननु सकारणमेव । आत्मनः पक्षो रक्षितव्य इति । दिष्ट्या कोपव्याजेन देव्या परित्रातो भवान् । सुशिक्षितोऽपि सर्व उपदेशेन निष्णातो भवति ।

(ख) का गतिः । प्रभवत्याचार्यः शिष्यजनस्य ।

संधेयम् ।) विवाद इत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ॥ (अपदेशो निराकृतिस्तत्राशङ्का जाता यस्य तारकादित्वात् इतच् । कदाचित् शिष्यशिक्षादर्शने निवारितो भवेयं इति शङ्का स्थिता । सा च राज्या एतद्वचनेन दूरीकृतेत्यर्थः ।) (शर्मिष्ठायाः शुक्राचार्यस्य पत्न्याः कृतं रुदाभिहितभावत्वात्

---

(१) Pn. कारणादो. (२) Pn. B. G. T. उवदेसदंसणे. (३) P. णिउणो (निपुणो) & G. A. णिल्हादो (निल्हादो). (४) B. G. N. T. दर्शयिष्यामि. (५) B. G. N. T. त्यातुमिच्छति. (६) A. P. अज्जो. (७) B. G. N. T. अपदेश &c. (८) B. G. N. T. अवलोक्य. (९) Pn. अभिनेयं. (१०) B. G. N. T. ततः

देवी—भण विस्सद्धं। णं पहविस्सं अत्तणो परिअणस्स। (क)

राजा—मम चेति ब्रूहि।

देवी—भअवदि भण दाणिम् (ख)

परिव्रा०—देवि चतुष्पदोद्भवं छलिकमुदाहरन्ति। तत्रैककार्यसंश्रयमुभयोः प्रयोगं पश्यामः। तावता ज्ञायत एवानयोरुपदेशतारतम्यम्।

आचार्यौ—यदाज्ञापयति भगवती।

विदूष०—तेण दुवेवि वग्गा पेक्खाघरए संगीदरअणं करिअ अत्तभवदो दूदं पेसअन्तु। अहवा मुदङ्गसद्दो एव्व णो वुट्ठावइस्सदि। (ग)

(क) भण विश्रब्धम्। ननु प्रभविष्याम्यात्मनः परिजनस्य।

(ख) भगवति भणेदानीम्।

(ग) तेन द्वावपि वर्गौ प्रेक्षागृहे संगीतरचनां कृत्वा अत्रभवतो दूतं प्रेषयतम्। अथवा मृदङ्गशब्द एव न उत्थापयिष्यति।

कतमित्यर्थः। चतुर्भ्यः पादेभ्य उत्तिष्ठतीत्युत्यं उत्तरपदाद्विगुः। चतुष्पदीयुक्तमित्यर्थः। छलिकं तन्नामधेयकं नाटकं दुष्प्रयोज्यं दुःखेन प्रयोक्तुं अभिनेतुं योग्यमुदाहरन्ति कथयन्ति पण्डिता इति शेषः। उभयोर्हरदत्तगणदासयोः एकार्थः तद्रूप एकस्य उद्देश्यः संश्रयो यस्यैतादृशं प्रयोगं क्रमेण उभयकर्तृकं तन्नाटकप्रयोगं अभिनयं पश्यामः प्रार्थनायाम् लोट्।) तेन हि द्वावपि वर्गौ प्रेक्षागृहे संगीतरचनां कृत्वा तत्र भवतो दूत प्रेषयतम्। अथवा मृदङ्गशब्द एव न उत्थापयिष्यति॥ विजयी

---

(१) B. G. N. T. वीसद्ध. (२) N. T. पहवदि पमु &c. (३) N. भणेदानीम. (४) B. G. add शर्मिष्ठाया इति। &. N. T. शर्मिष्ठाया इति &c. (५) B. G. N. T. चतुष्पदोय. (६) B. G. N. T. छलितम. (७) N. T. add दुष्प्रयोज्यम्. (८) Po. A. तत्रभवतोः (९) B. G. N. T. A. Po उपदेशान्तरम् (१०) B. G. N. T. add. हि. (११) Po गडुअ. (१२) N. तत्तभवदो. (१३) A. Po. विसज्जेह (विसर्जतम्).

हरद०—तथा। (इत्युत्तिष्ठति।)

(गणदासो देवीमवलोकयति।)

देवी—(गणदासं विलोक्य।) विअई होहि। णहु विअअपच्चत्थिणी अहं आआरिअस्स। (क)

(उभौ प्रस्थितौ।)

परिव्रा०—निर्णयाधिकारे ब्रवीमि। सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये विगतनेपथ्ययोः पात्रयोः प्रवेशोऽस्तु।

उभौ—नेदमप्यावयोरुपदेश्यम्। (इति निष्क्रान्तौ।)

देवी—(राजानं विलोक्य।) जई राअकज्जेसु विं ईरिसी उवाअ णिउणदा अज्जउत्तस्स ता सोहणं भवे। (ख)

राजा—देवि

(क) विजयी भव। न खलु विजयप्रत्यर्थिन्यहमाचार्यस्य।

(ख) यदि राजकार्येष्वपीदृश्युपायनिपुणतार्यपुत्रस्य ततः शोभनं भवेत्।

भव ॥ (तार्तम्यनिश्चयकरणस्याधिकारे स्थितेति शेषः ब्रवीमि उपदिशामि।) **सर्वाङ्गेत्यादि**। (सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये सर्वेषां अंगानां सौष्ठवस्य सौन्दर्यस्याभिव्यक्तये प्रकाशनाय विगतनेपथ्ययोः आहार्याभरणसज्जारहितयोः पात्रयोः अभिनेययोः नायकयोः प्रवेशः रंगभूमौ समागमोऽस्तु।) अत्र गुणवत्वस्य गम्यमानत्वाद्विलोभनं नाम संध्यंगमुक्तं भवति।

(१) B. G. N. T. पारिणिम. (२) N. विअइं होहि, and B. G. T. जयो भोदु अज्जो। ण विअअपच्चत्थिणी (T. विअअप्पत्थिणी) अअं अज्जस्स. Po. णहि। विअअपच्चत्थिणी अहं अज्जस्स ण होमि। (३) add °अभिनय°. (४) Po. A. निल. (५) N. B. G. T. om अपि. (६) B. G. N. T. अवलोक्य. (७) Po. A. add इदरेसु. (८) N. om. वि. Po A. एव्वं. (९) A. B. G. T. om. उवाअ°. (१०) B. G. N. T. om.

अलमन्यथा गृहीत्वा न खलु मनस्विनि मया प्रयुक्तमिदम् ।
प्रायः समानविद्याः परस्परयशः पुरोभागाः ॥ २० ॥

(नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिः । सर्वे कर्णं ददति ।)

परिव्रा०—हन्त प्रवृत्तं संगीतकम् । तथा ह्येषा

जीमूतस्तनितविशङ्किभिर्मयूरै-
रुद्ग्रीवैरनुरसितस्य पुष्करस्य ।
निर्ह्रादिन्युपहितमध्यमस्वरोत्था
मायूरी मदयति मार्जना मनांसि ॥ २१ ॥

यदि राजकार्येष्वित्यादि । अत्र गूढार्थोद्भेदनादुद्भेदो नाम संध्यंगमुक्तं भवति । अलमन्यथागृहीत्वेत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । (परस्परयशसि अन्योन्यकीर्तौ पुरोभागा दोषैकदर्शनं येषां ते) । जीमूतस्तनितेत्यादि । जीमूतस्तनितविशंकिभिर्जीमूतस्य स्तनितं गर्जितं विशंकंत इति तथोक्तास्तैरुद्ग्रीवैरुत्कंठैः (हर्षात्) मयूरैः शिखंडिभिरनुरसितस्यानुध्वनितस्य पुष्करस्य वाद्यभांडमुखस्य मायूरी मयूरप्रिया मार्जना मनांसि मदयति हर्षयति । कीदृशी मार्जना । उपहितमध्यमस्वरोत्था । उपहितो योजितो मध्यमस्वरो मध्यमसंज्ञकस्वरस्तस्मादुत्तिष्ठत्युदेतीति तथोक्ता । निर्ह्रादिन्यतिशयनिनादा (निर्ह्रादवती मधुरगंभीरेत्यर्थः) । मार्जना नाम पुष्करवादनाविशेषः । तथोक्तं भारतीये । षोडशाक्षरसंपन्नं चतुर्मार्गं तथैव च । द्विलेपनं षट्करणं त्रियति त्रिलयं तथा ॥ त्रिगतं त्रिप्रचारं च त्रिसंयोगं त्रिपाणिकं ॥ दशार्धपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमार्जनं । एभिरंगैस्तु संपन्नं वाद्यं पुष्करजं भवेत् ॥ तत्र ' मायूरी चार्धमायूरी तथा कार्मारवीति च । तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ गांधारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे । मध्यमश्चोर्ध्वके कार्यो मायूर्यास्तु स्वरास्त्वमी ॥ वामके

---

(१) N. संगीतम. (२) B. G. T. अनुगर्जितस्य. (३) T. उपचित (as an altirnative).

राजा—देवि सामाजिका भवामः ।

देवी— (आत्मगतम्) अहो अविणओ अज्जउत्तस्स । (क)

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

विदूषकः—(अपवार्य) भो धीरं गच्छह्म । मा क्खु अत्तभोदि धारिणी विसंवादइस्सदि । (ख)

राजा—

धैर्यावलम्बिनमपि त्वरयति मां मुरजवाद्यनादोऽयम्
अवतरतः सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्येव ॥ २२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति प्रथमोऽङ्कः

(क) अहो अविनय आर्यपुत्रस्य ।

(ख) भो धीरं गच्छामः । मा खल्वत्रभवती धारिणी विसंवादयिष्यति ।

पुष्करे षड्ज ऋषभो दक्षिणे तथा । धैवतश्चोर्ध्वगेऽत्रार्धमापूर्यो निर्दिशेद्बुधः ॥ ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे । पंचमश्चोर्ध्वगः कार्यः कार्नाख्याः स्वरा अमी ॥ इति ॥ भो. धीरं गच्छामः । तत्रभवती धारिणी विसंवादयिष्यति । (विसंवदिष्यति विप्रलप्स्यते अन्यथा मंस्यते ।) धैर्यावलंबिनमित्यादि । अयं मुरजवाद्यरागो मुरजवाद्यस्य रंजकत्वं धैर्यावलंबिनमपि मां त्वरयति संभ्रमयति । सिद्धिपथं सिद्धिमार्गमवतरतः प्राप्नुवतः स्वमनोरथस्याभिवांछितस्य शब्द इव ध्वनिरिव । अत्र बीजस्य

---

(१) A. सामाजिका, B. G. N. T. add वयम् Pn सामवायिकाः and Po साम्मायिकः (२) B. G. N. T. स्वगतम्. (३) P. A. B. G. T. गच्छ. (४) B. G. N. T. तत्रभोदि for मा क्खु अत्तभोदि. (५) N. रागः; B. G. T. रागः

पुनरावर्तनात् समाधानं नाम संध्यंगमुक्तं भवति । अत्रैव सुरतागमस्य गम्यमानत्वात्पाणिनिर्नाम संध्यंगमुक्तं भवति । अत्रोपक्षेपादिषु संध्यंगेषु कतिचिदेव कविनोक्तानि नेतराणि तथापि न दोषः । ' न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदंगैर्नाट्यं न दूष्यति । यद्युपात्तेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः ॥ ' इति वचनात् । अत्र नृत्यदर्शननिश्चयान्ते प्रथमांकार्थे समाप्तेऽपि तपसामाप्यैवोत्तरांकादौ विष्कंभादौ प्रतिपाद्यायाः संगीतरचनाया अत्रैव निपातनादंकावतरणं नामार्थोपक्षेपकं उक्तं भवति । तथा चोक्तम् । 'अंकान्तपात्रैरंकास्यं छिन्नांकस्यार्थसूचनात् ' ॥ इति ॥ इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते कुमारगिरिराजीये मालविकाग्निमित्रव्याख्याने प्रथमोऽङ्कः ॥

द्वितीयोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति संगीतरचनायां कृतायामासनस्थः सवयस्यो[1] राजा[2] धारिणी परिव्राजिका विभवतश्च परिवारः)

राजा—भगवति अत्रभवतोराचार्ययोः प्रथममुपदेशं[3] कतरस्य द्रक्ष्यामः[3]।

परिव्राजिका—ननु समानेऽपि ज्ञानवृद्धभावे[4] वयोऽधिकत्वाद्गण[5]-दासः पुरस्कारमर्हति ।

राजा—तेन हि[6] मौद्गल्य एवमेवा[7]त्रभवतोरावेद्य स्वनियोगमशून्यं कुरु।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः। (इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

गणदासः—देव शर्मिष्ठायाः कृतिर्लयमध्या चतुष्पदा[8]। तस्याश्चतुर्थवस्तुनः[9] प्रयोगमेकमनाः श्रोतुमर्हति देवः[10]।

राजा—आचार्य बहुमानादवहितोऽस्मि[11]।

ततः प्रविशतीत्यादि ॥ ' भगवति अत्रभवतोः ' इत्यादिना ' गणदासः पुरस्कारमर्हति ' इत्यन्तेन राज्ञ उपायेन मालविकादर्शनप्रवर्तनं प्रयत्नो नाम द्वितीयावस्थितिरिति मन्तव्यम् । अत्र बिन्दुप्रयत्नयोः समन्वयात्प्रतिमुखसंधिरित्यनुसंधेयम् ॥ **देव शर्मिष्ठाया इत्यादि** । शर्मिष्ठा नाम वृषपर्वणो राक्षसराजस्य दुहिता । तस्याः कृतिः काव्यम् । लयमध्या लयेन तालकालेन मध्या मध्यलययुक्ता । चतुष्पदा चत्वारि पदानि खण्डानि

---

(१) N. om. (२) N. Interchange. (३) B. G. N. T. उपदेशो द्रक्ष्यतां (T. उपदेश द्रक्ष्यतां as alternative). (४) B. G. T. om वृद्ध (T. [illegible] alternative). (५) N. (T. as alternative) वृद्धत्वात्. (६) N. om तेनहि. (७) B. G. N. T. om एव. (८) B. G. N. T. om स. (९) N. T. add अस्ति. (१०) B. G. T. तस्याश्चतुष्पदवस्तुकं (वर्णरं) Po. चतुर्थवस्तुप्रयोगं &c. (११) B. G. T. take देवः before श्रोतुं &c. (१२) T. add (तदुपदेशाय पात्रं.)

(निष्क्रान्तो गणदासः)

राजा—(जनान्तिकम् ।) वयस्य

नेपथ्यगृहगताया श्चक्षुर्दर्शनसमुत्सुकं तस्याः

संहर्तुमधीरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करिणीम्॥ १ ॥

विदूषकः—(अपवार्य) भो[३] उवट्ठिदं णअणमहु । [४]सण्णिहिद मक्खिअं अ । ता अप्पमत्तो दाणिं पेक्ख । (क)

(ततः प्रविशत्याचार्यमेत्यवेक्ष्यमाणाङ्गसौष्ठवा मालविका)

(क) भो उपस्थितं नयनमधु । सन्निहितमक्षिकं च । तदप्रमत्त इदानीं पश्य ।

यस्याः सा तयोक्ता । तस्याः कृतिसंबन्धिनश्चतुर्थवस्तुनश्चतुर्थस्य तुर्यस्य वस्तुनः प्रबन्धस्य प्रयोगमभिनयमेकमना अवहितः सन् श्रोतुमर्हति । अत्र शृङ्गारस्य प्रतिपाद्यमानत्वाल्लयमध्येत्युक्तम् । तथा चोक्तं भारतीये—शृङ्गार-हास्ययोर्मध्यलयः । करुणे विलम्बितः । वीररौद्राद्भुतबीभत्सभयानकेषु द्रुतः ॥ ' इति ॥ नेपथ्यपरिगताया इति । नेपथ्यपरिगताया यवनिकान्तरितायास्तस्या मालविकाया दर्शनसमुत्सुकमवलोकनोत्कण्ठितं मे चक्षुर धीरतया तरलतया तिरस्करिणीं यवनिकां संहर्तुमपनेतुं व्यवसितमिवोद्युक्तमिव । अत्रेष्टार्थविषयेच्छाया गम्यमानत्वाद्विलासो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । ततः प्रविशतीत्यादि । आचार्यवेक्ष्यमाणाङ्गसौष्ठवा । आचार्येण गणदासेनावेक्ष्यमाणमङ्गानां सौष्ठवं यस्याः सा तयोक्ता) सौष्ठवं नामाङ्गानां शोभनावस्था ॥ यथोक्तम् ' अनुच्चनीचचलतामङ्गानां समपादताम् । कटिकूर्परशीर्षांसकण्ठानां समरूपताम् ॥ रम्यां प्रतीकविश्रान्तिमुरसश्च

---

(१) N. P. परि for गृह & A परिणताया (२) A. तिरस्करणम्. (३) B. G. N. T. om. (४) T. renders (सन्निहितमाक्षिक) & A. Po. सण्णिहिद मक्खिअ च. (५) T. N. आवेक्ष्य &c. and B. G. प्रत्यक्षमाणा.

विदूषकः—(जनान्तिकम्) पेक्खदु भवं। ण खु से पडिच्छन्दादो परिहीअदि महुरदा। (क)

राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवादशङ्कि मे हृदयम्।
संप्रति शिथिलसमाधिं मन्ये येनेयमालिखिता ॥ २ ॥

गणदासः—वत्से मुक्तसाध्वसा सत्वस्था भव।

राजा—(आत्मगतम्) अहो सर्वस्थानानवद्यतां रूपविशेषस्य। तथाहि।

(क) पश्यतु भवान्। न खल्वस्याः प्रतिच्छन्दात्परिहीयते मधुरता।

समुन्नतिम्। अभ्यासोपहितामाहुः सौष्ठवं नृत्यवेदिनः ॥' पश्यतु भवान्। न खल्वस्याः प्रतिच्छन्दात्परिहीयते मधुरता ॥ अत्रापवार्येत्येतन्नियतश्राव्यार्थभेदस्यापवारितस्य विवक्षितत्वे कविना प्राक्प्रयुक्तमिति मन्तव्यम्। यथोक्तं वसन्तराजीये 'अर्थस्त्वेकेन विज्ञेयो नियतश्राव्य इष्यते। द्विविधः स परिज्ञेयो जनान्तश्चापवारितः ॥' अत्र 'परैरलक्ष्यव्यापारं कथितोऽर्थोऽपवारितः। उक्त्वा प्रागपवार्येति पश्चादेनं प्रयोजयेत् ॥' इति ॥ **चित्रगतायामित्यादि**। मे हृदयं मनश्चित्रगतायामालेख्यगतायामस्यां मालविकायां कान्तिविसंवादशङ्कि कान्तेः शोभाया विसंवादं विपर्यासं शङ्कत इति तथोक्तम्। (एतस्या ईदृशी कान्तिर्भवेन्नवेति संदेहयुक्तमासीदिति शेषः)। संप्रतीदानीम्। साक्षाद्दर्शनवेलायामित्यर्थः। इयं मालविका येन चित्रकारेणालिखिता तं चित्रकारं शिथिलसमाधिं शिथिलप्रयत्नं मन्ये जानामि ॥ मुक्तसाध्वसा परित्यक्तभया। सभाकम्परहितेत्यर्थः। सत्वस्था (सत्वे स्वभावे प्रकृतौ वा तिष्ठति स्था—क अव्यग्रा इति यावत्)। सत्व-

---

(१) B. G. N. T. त्रि (अरि) for परि. (२) अपवार्य. (३) स्वगतम्. (४) P. A. B. G. T. सर्वांग्यस्यास्थनवद्यता रूप T. (रूपस्य) विशेषस्य. (५) P. A. om. तथा हि.

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः
संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली
छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः श्लिष्टं तथास्या वपुः ॥ ३ ॥

मालविका—(उपगानं कृत्वा चतुष्पदं वस्तु गायति ।)

गुणयुक्ता अविकृता भवेत्यर्थः । यथोक्तम्—'चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं विकृतेः कारणे सति ' इति । अत्र विकृतिकारणं नायकसंनिधिः ॥ अहो इत्याश्चर्ये । सर्वस्थानानवद्यता सर्वेषु स्थानेषु सर्वावयवेष्वनवद्यता निर्दोषता । रमणीयते-त्यर्थः । दीर्घाक्षमित्यादि । वदनं मुखं दीर्घाक्षं दीर्घे आयते अक्षिणी लोचने यस्य (बहुव्रीहौ समासान्तः) तत्तथोक्तम् । शरदिन्दुकान्ति शरदिन्दोः शरच्चन्द्रस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् (प्रसन्नमित्यर्थः) । बाहू भुजा-वंसयोः स्कन्धयोर्नतौ नम्रौ (लम्बमानावित्यर्थः) । मध्योऽवलग्नं पाणिमितः पाणिना हस्तेन मितः परिमितः (पाण्युपलक्षणेन मुष्टिमितः) । जघनं नितम्बि नितम्बातिशययुक्तम् । पादौ चरणावरालाङ्गुली अराला आकुञ्चिता अङ्गुल्यो ययोस्तौ तथोक्तौ । अस्या मालविकाया वपुः शरीरं नर्तयितुर्नृत्ता-चार्यस्य (मनसः) छन्दोऽभिप्रायो यथा यादृशस्तथा तेन प्रकारेण श्लिष्टं संगतम् । (यादृशांगसौष्ठवे सति नर्तनं सुनिपुणं भवति तथैव अस्या वपुर्देहः श्लिष्टं संहतम् । स्वतःसिद्धसौन्दर्यादिगुणकतया संवृद्धं इत्यर्थः) । अनेन नर्तक्या नृत्तारम्भोचितावस्थानविशेष उक्तः । तथा चोक्तं वसन्तराजीये—' अङ्गस्य चतुरस्रत्वं समपादौ लताकरौ । आरम्भे सर्वनृत्तानामेतत्सामान्यमिष्यते ' ॥ इति ॥ उपगानं रागालप्तिं (गा-नात् प्राक् कर्तव्यं वसंतादिरागानुगतं स्वरविशेषं ' आलपाचारि ' इति ख्यातं) कृत्वा । चतुष्पदवस्तु चतुष्पदसंज्ञकं प्रबन्धं गायति । वस्तित-

---

(१) P. G. B. °कान्तिवदनं. (२) B. G. वंशयो. (३) T. अमित्र. (४) B. G. N. T. मनसि. (५) P. जघन्न and A. नरोन्नत. (६) N. चतुष्पदवस्तु and B. G. T. चतुष्पदवस्तुक.

दुल्लहो पिओ[1] तस्सिं भव हिअअ णिरासं
अह्णो[2] अपङ्गओ मे पॅप्फुरइ[3] किंपि वामो ।
एसो सो चिरदिट्ठो कहं[4] उवणेइदव्वो
णाह मं पराहीणं तुइ [5]गणअ सतिण्हम् ॥ ४ ॥ (क)

([6]इति यथारसमभिनयति ।)

(क) दुर्लभः प्रियस्तस्मिन्भव हृदयनिराश-
महो अपाङ्गो मे प्रस्फुरति किमपि वामः ।
एष स चिरदृष्टः कथमुपनेतव्यो
नाथ मां पराधीनां त्वयि गणय सतृष्णाम् ॥

ति प्रबन्धः । ' प्रबन्धो रूपकं वस्तु निबन्धस्याभिधात्रयम् ' इत्युक्तत्वात् । अहो (अहह इत्यव्ययं हर्षे । एवमाशाया वैकल्यसंभावनायामपि) अपाङ्गो मे परिस्फुरति किमपि (किंचित् अनिर्दिष्टहेतोः) वामः (स्त्रीणां वामाक्षिस्पंदनं हि अभीष्टसमागमसूचकं तथा च पुनराशंसे प्रियसमागमो मे भावी । वामाक्षिस्फुरणात् तथाशंसे इति भावः) । एष स चिरदृष्टः कथं पुनरुपनेतव्यः (एवं आत्मनो दर्शनाभिलाषमभिधाय संकल्पोपनीतं नाथं संबोध्याह) । नाथ मां पराधीनां त्वयि परिगणय सतृष्णाम् (एतच्च पद्यं चतुष्पदबद्धं प्रकृतार्थानुगुणं च एतदेव द्वारीकृत्य मालविकया आत्मानुरागो नृपे दर्शितस्तच्चाग्रे विदूषकवाक्ये स्फुटीभविष्यति । अत्र च चतुर्षु पादेषु चतस्रोऽवस्था वैराग्यौत्सुक्यसंकल्पात्मसमर्पणरूपा दर्शिताः) ॥ ततो गानानन्तरं यथारसं रसानुकूलमभिनयति । अत्र रसोऽयोगविप्रलम्भशृङ्गारः । यथोक्तम्—' अप्राप्तिर्विप्रलम्भः स्यादूनोर्जाताभिलाषयोः । विप्रलम्भस्य भेदाः स्युरयोगो विरहस्ततः ॥ प्रवासः शापः करुणा मानश्चेति च षण्मताः ॥ ' तत्र । ' संप्राप्तेः प्रागसङ्गो (अभावो) यस्तमयोगं प्रच-

---

. (१) N. add मे. (२) अम्महे. (३) N. परि for प. and B. G. T. फुरइ किंपि वामओ. (४) N. add उण. (५) T. उण दक्खो. (६) N. add परि. (७) B. G. N. T. add तत.

विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) भो चउप्पदवत्थुअं दुवारीकदुअ तुइ उवत्थाविदो विअ अप्पा तत्तहोदीए । (क)

राजा—सखे एवमेतयोर्हृदयम् । अनया खलु

जनमिममनुरक्तं विद्धि नाथेति गेये
वचनमभिनयन्त्याः स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम् ।

(क) भोः चतुष्पदवस्तुकं द्वारीकृत्य त्वय्युपस्थापित इवात्मा तत्रभवत्या ।

क्षते ' इति । अत्र चतुष्पद्यां पादचतुष्टये क्रमेण निर्वेदः सविस्मयो हर्षश्चिन्ता दैन्यं चेति संचारि (चिन्तादि) भावास्तत्तदनुभावैर्मुखरागादिभिः सम्यक्प्रकाशिता इत्यनुसंधेयम् । तेषां लक्षणमुक्तं वसन्तराजीये—' इष्टार्थविरहव्याधिनिन्दापदवमाननैः । दारिद्र्यताडनाक्षेपपरवृद्ध्यवलेपनैः । निष्फलत्वमनिर्णृणा निर्वेदो भावितादिषु ॥ ' अत्र इष्टार्थविरहजनितो निर्वेदः । अन्तर्हर्षोद्गमध्याननिःश्वासस्वावमाननैः । वैन्यगद्गदवैस्वर्यैरभिनेयो भवेदयम् ॥ हर्षो मनःसमुल्लासो गुरुदेवमहीभुजाम् । प्रसादात्प्रियसङ्गाच्च भवेदिष्टार्थलाभतः ॥ ' अत्रेष्टार्थलाभजनितो हर्षः । अपाङ्गस्फुरणस्येष्टार्थलाभहेतुत्वात् । ' मुखनेत्रप्रसन्नत्वप्रियोक्तिपुलकोद्गमैः । दानत्यागपरीरम्भैरभिनेयो भवेदयम् ॥ इष्टालाभादिष्टनाशादनिष्टाप्तेश्च दैन्यतः । चित्तस्यैकाग्रता चिन्ता ॥ ' अत्र चिन्तेष्टाप्रभजनिता । ' स्मरणं चानुपस्मृतिः ॥ संतापोच्छ्वासनिश्वासा मान्द्यमिन्द्रियकर्मणाम् । अधोमुखत्वमित्याद्यैरभिनेया भवेदियम् ॥ अनोजस्त्वं तु मनसो दैन्यमित्यभिधीयते । मनःसंतापदारिद्र्यचिन्तौत्सुक्यादिभिर्भवेत् ॥ ' अत्रौत्सुक्यजनितं दैन्यम् । ' अङ्गानामपि शैथिल्यं देहसंस्कारवर्जनम् । अखिलं भरतेऽस्मिन्वै अनुभावाः प्रदर्शिताः ॥ ' इति ॥ जनमिममित्यादि । नाथ स्वामिन् इमं जनम् । मामित्य-

---

(१) B. G. T. add वअस्स. (२) P. चउप्पद वत्थुअ. (३) Po A. दुवार करिअ. (४) B. G. N. T. उवत्थिदो. (५) N. om. (६) N. एवमेव ममावि.

प्रणयगतिमदृष्ट्वा धारिणीसंनिकर्षा
दहमिव सुकुमारप्रार्थनाव्याजमुक्तः ॥ ५ ॥

(मालविका गीतान्ते गन्तुमिच्छति ।)

विदूषकः—होदि चिट्ठ । किंचि वो विसुमरिदो कम्मभेदो । तं दाव पुच्छिस्सम् । (क)

गण०—वत्से स्थीयतामुपदेशविशुद्धौ यास्यसि ।

(मालविका निवृत्य स्थिता ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभान्तरं पुष्यति । तथा हि ।

(क) भवति तिष्ठ । किंचिद्वो विस्मृतः कर्मभेदः । तं तावत् प्रक्ष्यामि ।

र्थः । अनुरक्तं स्निग्धम् । त्वयीति शेषः । विद्धि जानीहि । इत्येवंविधे गेये गीते । वचनं ' नाहं मं पराहीणं ' इत्यादि वाक्यं स्वाङ्गनिर्देशपूर्वमात्मशरीरप्रदर्शनपूर्वं यथा भवति तथाभिनयन्त्या हस्तादिभिः प्रकाशीकुर्वत्या (स्वांगनिर्दिश्य इममित्युच्चारणकाले इदं पदार्थतया स्वस्यांगं निर्दिश्येत्यर्थः) अनया मालविकया धारिणीसंनिकर्षाद्धेतोः प्रणयगतिं मम स्नेहप्रवृत्तिमदृष्ट्वाप्त्वा । अनुभावानामप्रकाशनादिति भावः । सुकुमारप्रार्थनाव्याजं सुकुमारा मृदुला । रसनीयेत्यर्थः सा चासौ प्रार्थना सैव व्याजोऽपदेशो

---

(1) N. अपि for इव. (2) N. निष्क्रमितुं (B. G. T. निष्क्रान्तु) आरब्धा. (3) N. चिट्ठ किंचि । वो &c; A. Po चिट्ठ । किंचि &c. (4) B. G. N. T. विसुमरिदो कम्मभेदो and A. Po विसुमरिद कम्मभेदेण or (some कम्मभेदेण). (5) P. A. दाव after पुच्छिस्सम्. (6) B. G. T. वत्से क्षणमात्रं स्थियतामुपदेशविशुद्धा यास्यसि, N. भद्रे उपदेशविशुद्धा यातुमर्हसि. (7) A. शुद्धा. (8) B. G. T. om (9) स्वगतम्. (10) सर्वास्ववस्थासु. (11) P. शोभां ।

वामं संधिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे
कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम् ।
पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं
नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायतार्धम् ॥ ६ ॥

देवी—णं गोदमवअणं वि अज्जो हिअए करेदि । (क)

गणदासः—देवि[1] मैवम् । दैवप्रत्ययात्संभाव्यते सूक्ष्मदर्शिता गौतमस्य । पश्य

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः ।
पङ्कच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ॥ ७ ॥

(क) ननु गौतमवचनमप्यार्यो हृदये करोति ।

यस्मिन्कर्मणि तयोक्तम् । अहमुक्त इवोदित इव ॥ वाममित्यादि । संधिस्तिमितवलयं संधौ मणिबन्धे स्तिमितं निश्चलं वलयं कङ्कणं यस्य स तथोक्तः । तं वामं सव्यं हस्तं नितम्बे न्यस्य निधाय । श्यामाविटपसदृशं फलिनीशाखासंनिभं द्वितीयं दक्षिणं हस्तं स्रस्तमुक्तं स्रस्तं शिथिलं यथा भवति तथा मुक्तं निसृष्टम् । लम्बितमित्यर्थः । कृत्वा विधाय । पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे । पादाङ्गुष्ठेनालुलितमामृष्टं कुसुमं यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन्कुट्टिमे । स्फटिकादिरचितस्थले पातिते व्यापारिते अक्षिणी यस्मिन्कर्मणि तयोक्तम् । ऋज्वायतार्धम् । ऋजु अवक्रमायतं दीर्घं अर्धं शरीरस्योर्ध्वभागो यस्य तत्तथोक्तम् । अस्याः स्थितमवस्थानं नृत्तान्नर्तनादतितरामत्यर्थं कान्तं मनोहरं भवति (अस्या नृत्यादतितराम् ऋजु सरलं आयतार्धं दीर्घार्धशरीरस्येत्यर्थात् कान्तं स्थितं । यद्वा पतितमक्षि नेत्रमेवायतमर्धं यस्य तादृशं सत् कान्तं बभूवेत्यर्थः) । अत्र वाक्यस्य विशेषितत्वात्पुष्पं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ मन्दोऽप्यमन्दतामेतीति । स्पष्टोऽर्थः । अस्य वाक्य-

---

(१) B. G. N. T. add मा. (२) N. दैवप्रत्ययात्. (३) N. om. (४) G. निकर्षेण.

(विदूषकं विलोक्य ।) [1] शृणुमो [2] विवक्षितमार्यस्य ।

विदू०—(गणदासं विलोक्य) सक्खिणीं दाव पुच्छ । पच्छा जो मए कम्मभेदो लक्खिदो [3] तं भणिस्सं । (क)

गणदा०—भगवति यथादृष्टमभिधीयताम् दोषो [4] वा गुणो वा । [5]

परिव्रा०—यथाशास्त्रं [6] सर्वमनवद्यम् । कुतः ।

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।
शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ
भावो भावं नुदति [8] विषयाद्रागबन्धः स एव ॥ ८ ॥

(क) साक्षिणीं तावत्पृच्छ । पश्चाद्यो मया कर्मभेदो लक्षितस्तं भणिष्यामि ।

स्योपपत्तिमत्त्वादुपन्यासो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ कौशिकीं तावत्पृच्छ । पश्चाद्यो मया कर्मभेदो दृष्टस्तं भणिष्यामि ॥ अङ्गैरित्यादि । अन्तर्निहितवचनैरन्तर्निहितान्यभ्यन्तरस्थापितानि वचनानि पदानि यैस्तैरङ्गैर्हस्तादिभिः (वचनमंतरेणापि विक्षेपविशेषेण अन्तर्गतवचनैः) । अत्राभ्यासपाटवादङ्गानां स्वत एवान्तर्निहितवचनत्वमुत्प्रेक्षितमिति मन्तव्यम् । अर्थो गीतार्थः सम्यक् साधु सूचितः प्रकाशितः । पादन्यासः पादस्य न्यासो विन्यासः । लयमनुगतोऽनुसृतः । लयो नाम तालमानम् । ' तालांतरालवर्ती यः कालोऽसौ लय ईरित ' इत्युक्तत्वात् । अत्र पादन्यासस्य स्वतो लयानुसरणमभ्यासपाटवादिति मन्तव्यम् । रसेषु रसविषयेषु तन्मयत्वं तादात्म्यम् । रसात्मता भवतीत्यर्थः । अत्र रसशब्देनोपचारात्परितोषाति

---

(१) N. add तत: and B. G. T. तत्. (२) N. add वयं. (३) B. G. N. T. दोसिदं. (or भिरूदुणीं). (४) B. G. N. T. कम्मभेदो दि.ो. (५) B. G. N. T. गुणो वा दोषो वा. (६) B. G. T. add इति. (७) N. यथा दृष्टं and B. G. T. यथा दर्शनं. (८) B. G. T. नुदति.

गण०—देवः कथं[1] मन्यते ।

राजा—गणदास वयं स्वपक्षे[3] शिथिलाभिमानाः संवृत्ताः ।

गण०—अहं[4] नर्तयितास्मि ।

उपदेशं[5] विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।
श्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥ ९ ॥

देवी—दिट्ठिआ परिक्खआराहणेण अज्जो वड्ढइ[7] । (क)

(क) दिष्ट्या परीक्षकाराधनेनार्यो वर्धते ।

शापयन्त्यादिभावाः कथ्यन्ते प्रकृतरसस्यैकत्वाद्रसेष्विति बहुवचनानुपपत्ति-प्रसङ्गात् । अभिनयः प्रयोगः । यथोक्तम्—' प्रयोगो यस्तु नाट्यादेरभिनयो हि सः ' इति । शाखायोनिः शाखा योनिः प्रभवो यस्य स तथोक्तस्तथाविधः सन् (शाखानुरूपपाणिरेव योनिरुत्पत्तिसाधनं यस्य हस्ताश्रित इत्यर्थः) । मृदुः सुकुमारः । शाखानाम नृत्तहस्तानां मानप्रचारः । यथोक्तम्—' शाखा तु नृत्तहस्तानां या मात्रा चितनर्तने ' इति । तद्विकल्पानुवृत्तौ । तस्याभिनयस्य (तस्य अभिनेयनायकादेर्विकल्प्यन्ते इति विकल्पाः देहादिचेष्टादयस्तेषामनुवृत्तौ अनुसरणे भावस्तद्गतोऽवस्थाभेदः स एव अभिनेयनायकादिगत एव रागबन्धोऽनुरागसंबन्धो विषयादन्यस्मादिति शेषः । भावं हृदयं नुदति आकर्षति । विषयान्तर-संसर्गराहित्येन रञ्जनं करोतीत्यर्थः) विकल्पो भेदस्तस्यानुवृत्तिरनुगतिः प्राप्तिः । तस्यां सत्यां भावः । अभिनीयमानो निर्वेदादिर्विषयादाश्रयात् । प्रकृतास्थायिन इत्यर्थः । भावं पूर्वाभिनीतं संचारिणं नुदत्यपाकरोति । रागबन्धो रञ्जनत्वयोगः स एव । पूर्वं यादृशस्तादृश एवेत्यर्थः ॥ उपदेशं विदुरित्यादि । उपदेशिनः शिक्षकस्य युष्मासु युष्मादृशेषु विवेकि

---

(१) N. add वा. (२) B. G. N. T. om. (३) N. स्वपक्षे &c. (४) Po अथ. (५) T. विद्वस्. (६) T. परिक्खाआ &c. (परीक्षा &c.) (७) T. वड्ढइ (वर्धताम्).

गण०—देवीपरिग्रहश्च मे[1] वृद्धिहेतुः । (विदुषकं विलोक्य ।) गौतम वदेदानीं यत्ते मनसि वर्तते ।

विदू०—पुढमोपदेसदंसणे पुढमं बह्मणस्स पूजा इच्छिदेव्वा[2] । सा उणँ[3] वो विसुमरिदा । (क)

परि०—अहो प्रयोगाभ्यन्तरः प्रश्नः[4] ।[5]

(सर्वे प्रहसिताः[6] ।)

(मालविका चँ[7] स्मितं करोति ।)

राजा—(आत्मगतम्[8] ।) आत्तसारश्चक्षुषाँ[9] स्वविषयः । यदनेन

स्मयमानमायताक्ष्याः किंचिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखम् ।
असमग्रलक्ष्यकेसरमुच्छ्वसदिव पङ्कजं दृष्टम् ॥ १० ॥

(क) प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजा एष्टव्या । सा पुनर्वो विस्मृता ।

त्वित्यर्थः । न श्यामायते न मलिनीभवति । ' लोहितादिस्वान् क्यष् ' । ' वा क्यषः ' इति विकल्पादात्मनेपदम् ॥ अयि पण्डितंमन्ये किमन्यत् । मोदकखण्डनेऽपि असमर्था किं जानासि । प्रसन्नचन्द्रपादसदृशैः केशपाशैरेतान् भीषयसि । प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजा एष्टव्या सा त्वया विस्मृता । अत परिहासस्य गम्यमानत्वान्नर्मेति संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ **स्मयमानमित्यादि** । स्पष्टोऽर्थः ॥ अथवा पण्डितपरितोषप्रत्यया ननु

---

(१) N. एव &c. B. G. T. अपि for च मे. (२) B. G. N. T. A. एदव्वा. (३) B. G. N. T. णं & A. ण पोरलीस्स्वदा. (४) P. A. प्राश्निकः (५) Pn add. विदूषकः—अह पण्डितं मण्णे किं अण्णं । मोदअखण्डणे वि असमत्था तुम किं जाणासि । पसण्णचन्दपादसरिसेहिं केसपासेहिं एदाणं भीसिअसि. (६) B. G. हसिताः (७) N. om. (८) B. G. T. स्वगतम्. (९) B. G. N. T. उपात्तसार. (१०) N. T. add मे.

गण०—महाब्राह्मण न खलु नेपथ्यसंगीतकमिदम् । अन्यथा कथं त्वामर्चनीयं[2] नार्चयिष्यामः ।

विदू०—मए णाम मुद्धचादएण विअ सुक्खघणगज्जिदे अन्तरिक्खे जलपाणं इच्छिदं[3] । (क)

परिव्रा०—एवमेव

विदू०—तेण हि पण्डिदपरितोसपच्चया मूढजादी[4] । जदि अत्तहोदीए[6] सोहणं भणिदं तदो से इमं पारितोसिअं पअच्छामि । (इति[8] राज्ञो हस्तात्कटकमाकर्षति ।) (ख)

देवी०—चिट्ठ दाव । गुणन्तरं अजाणन्तो किंति[10] तुमं आहरणं देसि । (ग)

विदू०—परकेरअं ति करिअ । (घ)

(क) मया नाम मुग्धचातकेनेव शुष्कघनगर्जितेऽन्तरिक्षे जलपानमिष्टम् ।

(ख) तेनहि पण्डितपरितोषप्रत्यया मूढजातिः । यतोऽत्रभवत्या शोभनं भणितं ततोऽस्यै इदं पारितोषिकं प्रयच्छामि ।

(ग) तिष्ठ तावत् । गुणान्तरमजानन्किमिति त्वमाभरणं ददासि ।

(घ) परकीयमिति कृत्वा ।

मूढजातिः । अनेन मालविकानिर्गमनहेतुना देवीवचनेन राज्ञो हितरोधनाक्षि-

---

(१) I. B. G. (T. प्रथम) नेपथ्यसंगीतमिदम्, and N. प्रथम नेपथ्यप्रदर्शनमिदम्. (२) B. G. T. दक्षिणीय. (३) B. G. T. जलपाणेण (T. or जल्पाण इच्छदा) वाञ्छादत. N. reads the following speech of विदूषक in continuation with this omitting the speech of परिव्राजिका and reading अहवा for तेणहि. (४) N. मणोसन. (५) B G N. T. add ण. (६) Po तत्तहोदीए. (७) Po गेण्हिअ. (८) B. G. om. (९) B. G. N. T. A. Po. om. (१०) B. G. N. T. किंणिमित्त. (११) A. Po परकीअ.

देवी—(आचार्यं विलोक्य ।) अज्ज गणदास ण[1] दंसिदोवदेसा दे सिस्सा । (क)

गण०—वत्से प्रतिष्ठस्वेदानीम् ।

(मालविका सहाचार्येण निष्क्रान्ता ।)

विदू०—(जनान्तिकम् । राजानं[3] विलोक्य) एत्तिओ मे मदिविहवो भवन्त सेविदु । (ख)

राजा०—अलमलं परिच्छेदेन । अद्य हि

भाग्यास्तमयमिवाक्ष्णोर्हृदयस्य महोत्सवावसानमिव ।
द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करणम् ॥ ११ ॥

विदू०—(जनान्तिकम् ।) साहु तुमं दलिद्दादुरो विअ वेज्जेणं उवणीअमाणं ओसहं इच्छसि । (ग)

(क) आर्य गणदास ननु दर्शितोपदेशा ते शिष्या ।

(ख) एतावान्मे मतिविभवो भवन्तं सेवितुम् ।

(ग) साधु त्वं दरिद्रातुर इव वैद्येनोपनीयमानमौषधमिच्छसि ।

रोधो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ भाग्यास्तमयमित्यादि । तस्या मालविकायास्तिरस्करणं तिरोधानमक्ष्णोर्नेत्रयोर्भाग्यास्तमयमिव भाग्यस्य भागधेयस्यास्तमयमिव । हृदयस्य मनसो महोत्सवस्यावसानमन्तमिव । धृतेः प्रीतेर्द्वारपिधानमिव द्वारस्य प्रवेशमार्गस्य पिधानं तिरोधानमिव । मन्ये संभावयामि (तस्या अदर्शने नेत्रं निष्फलमिव हृदयं निरानन्दमिव संतोषमावृतमिव च मन्ये) अत्रारतेर्गम्यमानत्वाद्विधूतं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ दरिद्र इवातुरो वैद्येनदायमानमौषधमि

---

(१) N. Pn om. (२) B. G. T. एहि गच्छाव (३) B G. T. om. (४) A. om मा°. (५) B. G. N. T. अह. (६) P. B. G. T. तिरस्कारिणाम. (७) A. Po om. (८) B. G. T. साहु. N. om & A. add अहह. before (९) N. दलिद्दो विअ आदुरो. (१०) B. G. N. T. वेज्जेण ओसहं दीअमाणं (B. G. T. उप्पादाअमाण).

(प्रविश्य)

हर०—देव मदीयमिदानीमवलोकयितुं प्रयोगं क्रियतां प्रसादः ।

राजा—(आत्मगतम् ।) अवसितो दर्शनार्थः (दाक्षिण्यमवलम्ब्य । प्रकाशम् ।) हरदत्तं पर्युत्सुका एव वयम् ।

हर०—अनुगृहीतोऽस्मि ।

(नेपथ्ये ।)

वैता०—जयतु जयतु देव । उपारूढो मध्याह्नः । तथा हि ।

पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां
सौधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।
बिन्दूत्क्षेपान्पिपासुः परिपतति शिखी भ्रान्तिमद्वारियन्त्रं
सर्वैरस्रैः समग्रैस्त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्तिः ॥ १२ ॥

च्छसि ॥ पत्रच्छायेत्यादि (हंसा दीर्घिकापद्मिनीनां वापीसरोजिनीनां दलच्छायासु मुकुलितनयनाः सन्त आसते, इति शेषः । सौधानि अत्यर्थं तापाद्रविकिरणसम्पर्कसंसर्गकृततापाद्वलभिपरिचये वडभ्यनुशीलने द्वेषिणो द्वेषयुक्ता अननुरक्ताः पारावता यत्र तथा भूतानि । शिखी मयूरः पिपासुः सन् बिन्दूत्क्षेपाज्जलकणानामुत्क्षेपाद् भ्रान्तिमद् भ्रमणयुक्तं जलयन्त्रं धारायन्त्रं परिसरति गच्छति । हे नृप सप्तसप्तिः सूर्यः गुणैः समग्रैः सन् सर्वैस्त्वमिव उस्रैः किरणैः समग्रः सन् दीप्यते भाति ।) ॥ अविध अविध । अस्माकं पुनर्भोजनवेलोपस्थिता । उचितवेलातिक्रमे

---

(१) B. G. N. T. Interchange. (२) B. G. P. स्वगतम् (३) B. G. P. add चे. (४) B. G. I. om (५) P om. one जयतु. an I A. सुत्राय मन्तु मा यश्निा सन्या देवस्य । तथाहि । (६) Po मध्यमः, मध्य (७) T. Po बिन्दूत्क्षेपान् & A. बिन्दूत्क्षेपान्. (८) B. G. N. T. परिसरति. (९) B. G. N. T. समग्र

विदू०—अविहा अविहा[1] । अह्माण उण भोअणवेला सउत्ता ।[2] उइदवेलादिक्कमे चिइच्छआ दोस उदाहरन्ति ।[3] (क)

राजा—हरदत्त किं भणसि ।

हर०—नास्त्यवकाशो मद्वचनस्य ।[4]

राजा—(हरदत्तं विलोक्य[5]) तेन हि त्वदीयमुपदेशं श्वो वयं द्रक्ष्याम । विश्राम्यतु[6] भवान् ।[7]

हर०—यदाज्ञापयति देव । (इति निष्क्रान्तः ।)

देवी—णिव्वट्टेदु अज्जउत्तो[8] मज्जणविहिं[9] । (ख)

विदू०—भोदि विसेसेण पाणभोअण[10] तुवरेदु[11] (ग)

(क) अविध अविध । अस्माकं पुनर्भोजनवेलोपस्थिता । उचित वेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति ।

(ख) निर्वर्तयत्वार्यपुत्रो मध्याह्नविधिम् ।

(ग) भवति विशेषेण पानभोजनं त्वरयतु ।

चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति । किमिदानीं भणसि (अत्र मध्याह्नसमये अपरस्य वचनस्यानवकाशोऽस्तीति काक्वा प्रश्नः) ॥ निर्वर्तयत्वार्यपुत्रो म

---

(१) B. G. om one अविहा (२) Po read अ होदो with सउत्ता, Pn पहाणस्स भोअणवेला । अत्तहोदो सउत्ता । उइद &c. and B G T. अह्माणं भोअणवेला । अत्तहोदो उइदवेलादिक्कमेण &c. A. ण्हाणभोअणवेला उवट्ठिदा । अत्तहोदो उइद &c (३) B G. N T. read the following speech of the king with this, omitting राजा N. adds (हरदत्तं विलोक्य) & आणि after किं (४) Pn नास्ति मद्वचनावसरोऽत्र B G. T. नास्तिवापरस्य वचनावकाशोऽत्र & N. नास्तिवचनस्यापरस्यावकाशोऽत्र (५) N om (६) B G T om (७) B G T विश्राम्यताम् भवान् (८) Pn अज्जो (९) Pn मज्जण (१०) Pn om पाण. (११) B. G N. T तुवरावेदु

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परिव्राजिकायाः परिचारिका ।)

परिचा॰—आणत्तह्मि भअवदीए समाहिमदिए देवीए उवाण-अत्थं बीजपूरअं गेण्हिअ आअच्छेत्ति । ता जाव पमदवणपालिअं महु-अरिअं अण्णेसामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एसा तवणीआसोअं ओलोअन्ती चिट्ठदि । जाव णं उपसप्पामि । (क)

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका)

प्रथमा—(उपसृत्य) महुअरिए अवि सुहो दे उज्जाणवण्णव्वावारो । (ख)

द्वितीया—अह्मो समाहिमदिआ । साहि साअदं ते । (ग)

(क) आज्ञप्तास्मि भगवत्या समाधिमतिके देव्या उपायनार्थं बीजपूरकं गृहीत्वागच्छेति । तद्यावत्प्रमदवनपालिकां मधुकरिकामन्विष्यामि । एषा तपनीयाशोकमवलोकयन्ती तिष्ठति । यावदेनामुपसर्पामि ।

(ख) मधुकरिके अपि सुखस्त उद्यानवनव्यापारः ।

(ग) अहो समाधिमतिका । सखि स्वागतं ते ।

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणः कथासंघटनार्थं प्रथमं प्रवेशकं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति ततः प्रविशतीत्यादिना । समाभृतिके (देव्याः) उपा-

---

(१) N. T. add समाहितिका. (२) B. G. N. T. समाहितिका A. समाभृतिका all through. (३) Po. add जद्दा समाहिमदिए. Pn om. समाहिमदिए; (४) B. G. N. T. Po देवस्स; Pn om. (५) A. Po समाअणत्थं. (६) B. T. ता दाव, N. जाव & G. त दाव. (७) N. om च. (८) B. G. T. A. Po. add महुअरिआ. (९) B. G. A. P. T. संभावेमि. (१०) B. G. T. आलि for महु, .. अवि (T. अवि). (११) A. सुनिहिदो. (१२) Pn AN. उज्जाणव्वावारो.

दसणा तत्तहोदी । भवं वि सुणोभरिचरो विहगमो विअ आमिसलोलुवो भीरुओ अँ अँआदुरो भविअ कज्जसिद्धिं पत्थयन्तो मे रोअसि ।

राजा—सखे कथं नाँतुरो भविष्यामि ।

सर्वान्तःपुरवनिता व्यापारंप्रतिनिवृत्तहृदयस्य ।
सा वामलोचना मे स्नेहस्यैकायनीभूता ॥ १४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः

(ग) गृहीतक्षणोऽस्मि॰। किंतु मेघोपरुद्धज्योत्स्नेव पराधीनदर्शना तत्रभवती । भवानपि शूनोपरिचरो विहङ्गम इव आमिषलोलुपो भीरुकश्चानातुरो भूत्वा कार्यसिद्धिं प्रार्थयमानो मे रोचसे ।

भीरुकश्च । तस्मादनातुरो भूत्वा कार्यसिद्धिं प्रार्थयमानो मे रोचसे । अत्र सान्त्वनस्य गम्यमानत्वात्पर्युपासनं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ **सर्वान्तःपुरेत्यादि** । सा स्नेहस्य प्रेम्ण एकायनीभूता । एकं केवलमयनं स्थानम् । आश्रय इत्यर्थः । तद्भूता । अत्राङ्के मालविकाया निष्क्रमणेन कथाविच्छेदे सति सर्वान्तःपुरेत्यादिना गम्यमानो राज्ञोऽभिलाषातिशय उत्तराङ्ककथाहेतुत्वाद्बिन्दुरित्यनुसंधेयम् ॥ इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते कुमारगिरिराजीये मालविकाग्निमित्रव्याख्याने द्वितीयोऽङ्कः ॥

---

(१) B. G. N. T. सुणोवरिचरो (N सरो). (२) B. G. T. मिओ विअ and N. विहगो विअ. (३) B. G. N. T. sentence compete here (४) B. G. T. अचादुरो विअ &c. N. वा अणादुरो. (५) B. G. N. T om. (६) B G. N. T. कथमनातुरो. (७) B. G. 1. °व्यापार प्रति &c.

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परिव्राजिकायाः परिचारिका ।)

परिचा०—आणत्तह्मि भअवदीए समाहिमदिऐं देवीएँ उवाणअत्थं बीजपूरअं गेण्हिअ आअच्छेत्ति । ता जाव पमदवणपालिअं महुअरिअं अण्णेसामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एसा तवणीआसोअं ओलोअन्ती चिट्ठदि । जाव णं उपसप्पामि । (क)

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका)

प्रथमा—(उपसृत्य) महुअरिएँ अवि सुँहो दे उज्जाणवण्णव्वावारो । (ख)

द्वितीया—अह्मो समाहिमदिआ । साहि साअदं ते । (ग)

(क) आज्ञप्तास्मि भगवत्या समाधिमतिके देव्या उपायनार्थं बीजपूरकं गृहीत्वागच्छेति । तद्यावत्प्रमदवनपालिकां मधुकरिकामन्विष्यामि । एषा तपनीयाशोकमवलोकयन्ती तिष्ठति । यावदेनामुपसर्पामि ।

(ख) मधुकरिके अपि सुखस्त उद्यानवनव्यापारः ।

(ग) अहो समाधिमतिका । स्वस्ति स्वागतं ते ।

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणः कथासंघटनार्थं प्रथमं प्रवेशकं नामार्योपक्षेपकं भरतीति ततः प्रविशतीत्यादिना । समाभृतिके (देव्याः) उपा-

---

(१) N. T. add समाहिदिका. (२) B. G. N. T. समाहिदिका A. समाभृतिका all through. (३) Po. add जहा समाहिमदिए. Pn om. समाहिमदिए (४) B. G. N. T. Po देवस्स; Pn om. (५) A. Po समाअणअ. (६) B. T. ता गत, N. जाव &. G. तं गत. (७) N. om च. (८) B. G. T. A. Po. add महुअरिआ. (९) B. G. A. P. T. संभावेमि. (१०) B. G. T. आलि for महु, .. अवि (T. अवि). (११) A. सुविहिदो. (१२) Pn AN. उज्जाणव्वावारो.

समाधिमतिका—हला भअवदी आणवेदि । अरित्तपाणिणा अह्मारिसजणेण तत्तहोदीं देवी दक्खिदव्वा । ता बीजपूरएण सुस्सूसिदुं इच्छामि त्ति । (क)

मधुकरिका—णं सणिहिद बीजपूरअं । कहेहि दाव अण्णोण्णसंघरिसिदाण णट्टाअरिआण उवदेस देक्खिअ कदरो भअवदीए पसंसिदो त्ति । (ख)

समाधिमतिका—दुवे वि किल आअमिणा पओअणिउणा अ । किंदु सिस्सागुणविसेसेण उण्णमिदो गणदासो । (ग)

मधुकरिका—अह मालविआगअ कोलीण किं सुणीअदि । (घ)

समाधिमतिका—बलिअं क्खु साहिलासो तस्सिं भट्टा । [10]केवलं

(क) सखि भगवत्याज्ञापयति । अरिक्तपाणिनास्मादृशजनेन तत्रभवती देवी द्रष्टव्या । तद्बीजपूरकेण शुश्रूषितुमिच्छामीति ।

(ख) ननु संनिहितं बीजपूरकम् । कथय तावदन्योन्यसंघर्षितयो र्नाट्याचार्ययोरुपदेशं दृष्ट्वा कतरो भगवत्या प्रशंसितः ।

(ग) द्वावपि किलागामिनौ प्रयोगनिपुणौ च । किंतु शिष्यागुणविशेषेणोन्नमितो गणदासः ।

(घ) अथ मालविकागतं कौलीनं किं श्रूयते ।

यनार्यं बीजपूरकं गृहीत्वागच्छेति । अथ मालविकागत कौलीन लोकवार्ता किमिति श्रूयते । (देव्या रक्ष्यतेच ।) ततः पर न जाने ॥इति प्रवेशकः॥

---

(१) A. B. G. T. Po अत्तभव दक्खिदव्वो. (२) T. पेक्खेदुं (सुस्सूसिदुं). (३) B. G. T. om and Po A. दुवेण साहिओमदेतणिमित &c. (४) B. G. N. T. om त्ति (५) T. (क्खु alternative). (६) N. माळविआए उवदेसो पसंसिदो, T. (सिस्साए विसेसेण उण्णमिदो उवदेसो गणदासस्स. &. P A. गणदासो उण्णमिदोवदेसो. (७) A. N. Po. त्तिति. (८) N. [illegible] किल. and B. G. T. बाढ किल. (९) B. G. N. T. Interchange. (१०) N. add किंतु.

देवीए धारिणीए चित्तं रक्खन्तो [1]पहुत्तणं ण दंसेदि । मालविआ वि इमेसु दिअहेसु [2]अणुहूदमुत्ता विअ मालदीमाला मिलाअमाणा लक्खीअदि । [3]अदो वरं ण जाणे । विसज्जेहि मं । (क)

मधुकरिका—एदं साहावलम्बिदं बीजपूरअं गेण्ह । (ख)

समाधिमतिका—(नाट्येन गृहीत्वा ।) हला तुमं वि इदो [10]पेसलदरं साहुजणसुस्सूसाए फलं अणुहविस्ससि [11] । (इति प्रस्थिता ।) (ग)

मधुकरिका—सहि [12] समं एव्वं गच्छम्हो । अहं वि इमस्स चिराअमाणकुसुमोग्गमस्स [14] तवणीआसोअस्स दोहलणिमित्तं देवीए विण्णवेमि [15] । (घ)

समाधिमतिका—जुज्जइ । अहिआरो क्खु तुह । (च)

(इति निष्क्रान्ते)

[17] प्रवेशकः

(क) भर्तृत्वं खलु साभिलाषो तस्यां भर्ता । केवलं देव्या धारिण्याश्चित्तं रक्षन् प्रभुत्वं न दर्शयति । मालविकाप्येषु दिवसेष्वनुभूतमुक्तेव मालतीमाला म्लायमाना लक्ष्यते । अतः परं न जाने । विसृज माम् ।

(ख) एतच्छाखावलंबितं बीजपूरकं गृहाण ।

(ग) हला त्वमपीतः पेशलतरं साधुजनशुश्रूषायाः फलमनुभवति ।

(घ) सखि सममेव गच्छावः । अहमप्यस्य चिरायमाणकुसुमोद्गमस्य तपनीयाशोकस्य दोहदनिमित्तं देव्यै विज्ञापयामि ।

(च) युज्यते । अधिकारः खलु तव ।

---

(१) N. om. (२) Pn रक्खमाणो, Po A. रक्खिअ. (३) B. G. T. add अत्तणो and A. Po अहिलासपरंमुहो. &c. (४) T. अणुहूदमूच्छा. (५) N. म्लाना. (६) B. G. T. अवरं. (७) B. G. T. साहावलंबि, and A. एणं साहावलंबिणं. (८) N. तह । (इति नाट्येन बीजपूरकं गृहीत्वा). (९) N. अदो & A. om; Pn. अदो वरं. (१०) Po पिउलदरं & Pn om. (११) B. G. N. T. पावेहि and Po A. लहेहि. (१२) N. हला. (१३) B. G. om. (१४) A. °कुसुमस्स. (१५) B. G. T. °णिवेदेमि. (१६) A. om. (१७) N. add इति.

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा विदूषकश्च)

राजा—(आत्मानं विलोक्य)

शरीरं क्षामं स्याद्सति दयितालिङ्गनसुखे
भवेत्सास्रं चक्षुः क्षणमपि न सा दृश्यत इति ।
तया सारङ्गाक्ष्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितं
प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं वहसि किम् ॥ १ ॥

विदू॰—अलं भवदो धीरदं उज्झिअ परिदेविदेण । दिट्ठा क्खु मए तत्तहोदीए मालविआए पिअसही वउलावलिआ । सुणाविदा अ तं अत्थं जो भवदो संदिट्ठो । (क)

राजा—ततः किमुक्तवती ।

(क) अलं भवतो धीरतामुज्झित्वा परिदेवितेन । दृष्टा खलु मया तत्रभवत्या मालविकायाः प्रियसखी वकुलावलिका । श्राविता च तमर्थं यो भवता संदिष्टः ।

ततः प्रविशतीत्यादि । कामयमानावस्थः । कामयमानानां कामिनामवस्थेवावस्था दशा यस्य स तथोक्तः । शरीरमित्यादि । दयितालिङ्गनसुखे प्रियापरिष्वङ्गसुखे ऽसत्यविद्यमाने (सति) शरीरं वपुः क्षामं स्यात्कृशं भवेत् (सम्भावनायां लिङ् । शरीरक्षामता संभावितैवेत्यर्थः । अनेन स्मरजा कृशतावस्था सूचिता । तथा चालिङ्गनसुखविमुक्तस्य कृशतोचितैवेत्यर्थः ।) । क्षणमपि क्षणमात्रमपि सा मालविका न दृश्यत इति न लक्ष्यत इति चक्षुः सास्रं सबाष्पं भवेत्स्यात् । हे हृदय चित्त सारङ्गाक्ष्या हरिणनेत्रया तया

---

(१) B. G. मद. (२) B. G. N. T. मनसि. (३) B. G. N. T. om. क्खु. (४) B. G. T. om अ, N. सुणाविदो अअ अ यो for अ तं अत्थं and Pn. मए for अ अत्थं. (५) Po. interchange.

विदू०—विण्णवेहि भट्टारं[1] । अणुगहीदह्मि इमिणा णिओएण । किंदु सा तवस्सिणी देवीए अहिअदरं[2] रक्खिअमाणा णाअरक्खिदो[3] णिहि विअ ण सुहं समासादइदव्वा । तहवि घडइस्सं त्ति । (क)

राजा—भगवन्संकल्पयोने प्रतिबन्धवत्स्वोपि[4] विषयेष्वभिनिवेश्यं[5] तथा प्रहरसि यथा जनोऽयं कालान्तरक्षमो[6] न[7] भवति । (सविस्मयम्)

क्व रुजा हृदयप्रमाथिनी क्व च ते विश्वसनीयमायुधम् ।
मृदु तीक्ष्णतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि ॥ २ ॥

(क) विज्ञापय भर्तारम् । अनुगृहीतास्म्यनेन नियोगेन । किं तु सा तपस्विनी देव्याधिकतरं रक्ष्यमाणा नागरक्षितो निधिरिव न सुखं समासादयितव्या । तथापि घटयिष्यामीति ।

मालविकया कदाचिज्जातु विरहितं वियुक्तं नासि न भवसि (मनसस्तदेकायनत्वात्) । अतस्तस्मात्कारणात् (तन्मयत्वेन) निर्वाणे सुखे प्रसक्ते प्रस्तुते सति किं किमर्थं परितापं संतापं व्रजसि प्राप्नोषि (अनुभवसि) । श्राविता च तमर्थो यो भवता संदिष्टः । (श्राविता च मया यद्भवता संदिष्टं) नागरक्षित इव निधिः । अत्र तपस्विनीति करुणापात्रमुच्यते । 'तपस्वी करुणापात्रम्' इति हलायुधः । अत्र मासिसंभावनया मालयाशा नाम तृतीयावस्था सूचिता । अनया माल्याशया विन्दोः समन्वयाद्गर्भसंधिरिति मन्तव्यम् । क्वरुजेत्यादि । (हृदयप्रमाथिनी हृदयनिष्पीडिका रुजा रोगः क्व । ते विश्वसनीयं कुसुमायुधत्वेन अपीडाकरत्वात् विश्वासपात्रमायुधं शस्त्रं वा क्व । कुसुमशस्त्रेण भवता हृदयस्य पीडनं अतीवासम्भवमित्यर्थः । हे मन्मथ लोके मृदु कोमलं सदेव तीक्ष्णतरमतितीक्ष्णं यदुच्यते

---

(१) N. om. and B. G. P. भट्टारअं. (२) N. अहिअं रक्खंतीए. (३) B. G. T. णिक्खिदणं विअ णिहिणं सुहं &c., A. N. विअ मणो and P. मणि विअ. (४) B. G. T. जनिम्मं. (५) N. प्रतिबन्धवत्सुनारि &. A. B. G. om. चारि. (६) N. अभिनिवेशस्यासि कि. (७) B. G. N. T. interchange.

विदू०—णं भणामि तस्सिं साहणिज्जे किदो उवक्खेओ त्ति। ता पज्जवत्थावेदु भवं अत्ताणं। (क)

राजा—अथेमं दिवसशेषमुचितव्यापारपराङ्मुखेन चेतसा क नु खलु यापयामि।

विदू०—"अज्ज एव्व वसन्दपुढमावदारसुहआणि रत्तकुरवआणि उवाअणं पेसिअ णववसन्तावदारावदेसेण इरावदीए णिउणिआमुहेण पत्थिदो भवं"। इच्छामि अज्जउत्तेण सह दोलाहिरोहणं अणुहविदुं त्ति। भवदा वि से पडिण्णादं। ता पमदवणं एव्व गच्छम्ह। (ख)

राजा—न क्षममिदम्।

विदू०—कहं विअ। (ग)

(क) ननु भणामि तस्मिन्साधनीये कृतो मयोपक्षेप इति। तत्पर्यवस्थापयतु भवानात्मानम्।

(ख) अद्यैव वसन्तप्रथमावतारसुभगानि रक्तकुरबकाण्युपायनं प्रेष्य नववसन्तावतारापदेशेनेरावत्या निपुणिकामुखेन प्रार्थितो भवान्। इच्छाम्यार्यपुत्रेणसह दोलाधिरोहणमनुभवितुमिति। भवताप्यस्यै प्रतिज्ञातम्। तत्प्रमदवनमेव गच्छावः।

(ग) कथमिव।

ततिदं त्वयि दृश्यते। तव शस्त्रस्य मृदुत्वात् तापकत्वाच्च तथात्वमिति भावः।) ननु भणामि तस्मिन्साधनीये कृत उपक्षेप इति। (संस्तंभयतु)।

---

(१) A. B. G. T. add कज्जे. (२) N. A. om. त्ति, A. Po उवाओवक्खेओ त्ति (A. om. त्ति); T. मए उवाओवक्खेओ त्ति, B. G. मए उवाओ त्ति. (३) N. om. ता, B. G. अत्तभवं; A. Po अत्ताणं तत्तभवं. (४) B. G. om. उचित. (५) B. G. N. T. वि for परा. (६) B. G. N. T. om. (७) B. G. N. T. add ण भवं. (८) B. G. N. T. om. वसन्द (९) P. A. सुअआणि. (१०) B. G. N. T. °च्छवदेसेण. &c. (११) B. G. N. T. om.

राजा—वयस्य निसर्गनिपुणाः स्त्रियः । कथं मामन्यसंक्रान्तहृदयमुपलालयन्तमपि ते सखी न लक्षयिष्यति । अतः पश्यामि ।

उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।
उपचारविधिर्मनस्विनीनां न तु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः ॥८॥

विदू०—णारुहदि भवं अन्तेउरपडिट्ठिदं दक्खिण्णं एक्कपदे पिट्ठदो कादुम् । (क)

राजा—(विचिन्त्य) तेन हि प्रमदवनमार्गमादेशय ।

विदू०—इदो इदो भवं । (ख)

[1](उभौ परिक्रामतः)

(क) नार्हति भवानन्तःपुरप्रतिष्ठितं दाक्षिण्यमेकपदे पृष्ठतः कर्तुम् ।

(ख) इत इतो भवान् ।

अत्र ' कृत उपक्षेपः ' इत्यनेन कपटोपायकल्पनाया गम्यमानत्वेन अभूताहरणं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । (निसर्गेण स्वभावेन निपुणाः परचित्तज्ञानदक्षा अन्यस्यां संक्रान्तं हृदयं यस्य । वृत्तिगतत्वात् अन्याशब्दस्य पुंवद्भावः । तादृशं मामुपलालयन्तं बाह्यव्यापारेण आनुकूल्यमाचरन्तं ते वय सखी इरावती लक्षयिष्यति ।) उचित इति । प्रणय इरावत्याः प्रार्थना विहन्तुं प्रतिषेद्धुमुचितोऽर्हो वरं मनाक्प्रियम् । अयं पक्षः किंचित्साधुरित्यर्थः । हि यस्मात्कारणात्खंडनहेतवः (अभिमतानुष्ठानरूपस्य प्रणयखंडनस्य हेतवः) ईर्ष्याकोपकारणानि बहवोऽनेके दृष्टा मया लक्षिताः (कल्पयितुं शक्या इत्यर्थः) । खंडनहेतुदर्शनेऽप्युपचारविशेषैः प्रलोभ्यतामित्यत आह । उपचारेति । भावशून्यः प्रेमरहित उपचारविधिरिष्टाचरणं पूर्वाभ्यधिकोऽपि पूर्वस्मादुपचारविधेरतिशयितोऽपि मनस्विनीनां

---

(१) B. G. N. T. om पङ्क्ति. (२) A. राजा निष्क्रामति.

विदू०—वसन्दो किल एदाहिं पवणचलिदाहिं पल्लवङ्गुलीहिं तुवरेदि विअ भवन्तं एदं पमदवणं पविसेदि। (क)

राजा—(स्पर्शं रूपयित्वा।) अभिजातः खलु वसन्तः। सखे पश्य।

> आमत्तानां श्रवणसुभगैः कूजितैः कोकिलानां
>
> सानुक्रोशं मनसिजरुजः सह्यतां पृच्छतेव।
>
> अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे
>
> सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो माधवेन ॥ ४ ॥

विदू०—पविस णिव्वुदिलाहाअ। (ख)

(उभौ प्रविशतः)

(क) वसन्तः किलैताभिः पवनचलिताभिः पल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव भवन्तमेतत्प्रमदवनं प्रविशेति।

(ख) प्रविश निर्वृतिलाभाय।

तु प्रशस्तमनसां पुनः। निकिञ्चनानामि र्यर्थः। उपचारविधिर्न भवति। किं वपचारविधिरित्यर्थः। अत्र ननर्थस्तद्विरोधः। इत इतो भवान्। एतत्प्रमदवनं पवनदरचलिताभिः पल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव भवतं प्रवेष्टुम्। आमत्तानामित्यादि। (श्रवणसुभगैः श्रुतिसुखदायकैरामत्तानां कोकिलानां कूजितैर्मनसिजरुजः कामवेदनायाः सह्यता सोढुं योग्यता सानुक्रोशं यथा तथा मामिति शेषः। पृच्छतेव माधवेन वसन्तेन चूतप्रसवसुरभिराम्रकुसुमसुगन्धिर्दक्षिणो मलयाचलसंनिकृष्टो मारुतो मेऽङ्गे सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतः। रुग्णस्य करतलेन स्पर्शो लोकसिद्धः। माधवेन मलयवायुनेवा

---

(१) B. G. N. T. ण एव पमदवणं पवणचल (N. दर) चलाहिं..भवन्तं पवेसेदि; A. om. एदाहिं. (२) स्पर्शं निरूप्य or स्पर्शसुखं रूपयित्वा. (३) B. G. T. उन्मत्तानां.

विदू०—भो वअस्स अवहाणेण दाव दिट्ठिं देहि । एदं क्खु भवन्तं विलोहइदुकामाए पमदवणलच्छीए जुवईवेसलज्जाइत्तअं वसन्तकुसुमणेवत्थं गहीदं । (क)

राजा—ननु विस्मयादवेलोकयामि ।

रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः
प्रत्याख्यातविशेषकं कुरवकं श्यामावदातारुणम् ।
आक्रान्ता तिलकक्रियापि तिलकैर्लग्नद्विरेफाञ्जनैः
सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ श्रीर्माधवी योषिताम् ॥ ५ ॥

(उभावुद्यानशोभां निर्वर्णयतः)

(ततः प्रविशति पर्युत्सुका मालविका)

(क) भो वयस्य अवधानेन तावद् दृष्टिं देहि । एतत्खलु भवन्तं विलोभयितुकामया प्रमदवनलक्ष्म्या युवतिवेषलज्जायितृकं वसन्तकुसुमनेपथ्यं गृहीतम् ।

कारीत्यर्थः) ॥ मधुलक्ष्म्या ॥ रक्ताशोकेत्यादि । बिम्बाधरे ॥ बिम्बमिवाधरस्तस्मिन् । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति विशेषणसमासः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्युपमितसमासस्तु कतिभिरत्र प्रायेण नाङ्गीकृतः । अलक्तको लाक्षा । रक्ताशोकरुचा रक्ताशोककुसुमस्य रुचा कान्त्या विशेषितगुणः । विशेषितो प्रतिशयितो (तिरस्कृतो) गुणो रागो यस्य स तथोक्तः । (रक्ताशोकलतयैव अधरयोग्योऽलक्तकरसो निष्पादित इत्यर्थः ।) श्यामावदातारुणम् । श्यामं चावदातं चारुणं च तथोक्तम् । 'वर्णो वर्णेन' इति कर्मधारयः । कुरवकं कुरवकपुष्पं प्रत्याख्यातविशेषकम्

---

(१) B. G. N. T. om. भो वअस्स, (Pn om. भो). (२) B. G. N. T. om. (३) N. महुल°. (४) N. om. (५) N. add एतत्. (६) add तथाहि. (७) N. च for अपि. (८) A. P. लोल°. (९) N. add नाट्येन, B. G. T. इति for उभौ and निरूपयतः

मालविका—अविण्णादहिअअं भट्टारं अहिलसन्दी अत्तणो वि दाव लज्जेमि। कुदो विहवो सिणिद्धस्स सहीअणस्स इमं वुत्तंतं आचक्खिदुं। ण जाणे अप्पडिआरगरुअं वेअणं केत्तिअं कालं मअणो मं णइस्सदि त्ति। (कतिचित्पदानि गत्वा) कहिं णु पत्थिदह्मि। (इति स्मृतिमभिनीय।) आम्, संदिट्ठह्मि देवीए गोदमचावल्लादो दोलापरिभट्ठाए सरुजो मे चलणो। तुमं दाव गदुअ तवणीआसोअस्स दोहलं णिवट्टेहि। जदि सो पञ्चरत्तब्भन्तरे कुसुमं दंसेदि तदो अहं (अन्तरा निःश्वस्य) अहिलासपूरइत्तअं पसादं दाइस्सं त्ति। जाव णिओअभूमिं पढमं गदा होमि। जाव अणुपदं मह चलणालंकारहत्थाए बउलावलिआए आअन्तव्वं पॅरिदेवइस्सं दाव विस्सद्धं मुहुत्तअं। (इति परिक्रामति।) (क)

(क) अविज्ञातहृदयं भर्तारमभिलषन्त्यात्मनोऽपि तावल्लज्जे। कुतो विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्येमं वृत्तान्तमाख्यातुम्। न जानेऽप्रतीकारगुरुकां वेदनां कियन्तं कालं मदनो मां नेष्यतीति। कुत्र ननु प्रस्थितास्मि। आम् सन्दिष्टास्मि देव्या। गौतमचापलाद्दोलापरिभ्रष्टायाः सरुजौ मे चरणौ। त्वं तावद्गत्वा तपनीयाशोकस्य दोहदं निर्वर्तय। यद्यसौ पञ्चरात्राभ्यन्तरे कुसुमं दर्शयति ततोऽहमभिलाषपूरयितृकं प्रसादं दास्यामीति। यावन्नियोगभूमिं प्रथमं गता भवामि। यावदनुपदं मम चरणालंकारहस्तया बकुलावलिकयागन्तव्यं परिदेवयिष्यामि तावद्विश्रब्धं मुहूर्तकम्।

प्रत्याख्यातं तिरस्कृतं विशेषकं पत्रभङ्गो येन· तयोक्तम्। लग्नद्विरेफाञ्जनैर्लग्नः सक्तो द्विरेफो भ्रमर एवाञ्जनं येषु तैस्तिलकैस्तिलककुसुमैरित·

(१) A. P. अणहि (P. भि) ण्णाद°. (२) A. Po सिणिद्धअणस्स and Pu. सिणिद्धसहीअणस्स. (३) B. G. T. om. (४) N. add इति. (५) N. आः कहिं क्खु पत्थिदह्मि. (६) B. G. T. P. (विचिन्त्य), A. (आत्मगतम्). (७). B. G. T. N. आ. N. आदिट्ठह्मि. (८) B. G. N. T. सरुजो मह चलणो, Po. A परिभट्ठ [illegible] सरुणोमि अह चलणे चालन्दु. (९) B. G. T. A. P. om. (१०) P. A. N. add त्ति (११) P. दाव; T ता जाव. (१२) B. G. N. T. मम. (१३) B. G. T. ता परिदेविस्स दाव.

विदू०—(दृष्ट्वा) वअस्स एदं क्खु सीधुपाणुव्वेजिअस्स मच्छण्डिआ उवणदा । (क)

राजा—अयि किमेतत् ।

विदू०—एसा क्खु णादिपज्जत्तनेवा पज्जुस्सुओ विअ एआइणी मालविआ अदूरे वट्टदि । (ख)

राजा—(सहर्षम्) कथं मालविका ।

विदू०—अह इं । (ग)

राजा—शक्यमिदानीं जीवितमवलम्बितुम् ।

त्वदुपलभ्य समीपगतां प्रियां
हृदयमुच्छ्वसितं मम विक्लवम् ।
तरुवृतां पथिकस्य जलार्थिनः
सरितमारसितादिव सारसात् ॥ ६ ॥

(क) वयस्य एतत्खलु सीधुपानोद्वेजितस्य मत्स्याण्डिकोपनता ।

(ख) एषा नातिपर्याप्तनेपा पर्युत्सुकेवैकाकिनी मालविकादूरे वर्तते ।

(ग) अथ किम् ।

लकक्रियापि तिलकस्य ललाटिकायाः क्रियाक्रान्तोल्लङ्घिता । परिभूतेत्यर्थः । माधवी मधुसंबन्धिनी श्रीर्लक्ष्मीः । शोभेत्यर्थः । योषितां स्त्रीणां मुखप्रसाधनविधौ मुखालङ्कारकरणे सात्त्विकात्ममानेन सहितेव । अवमाननां कृतवतीवेत्यर्थः । (इत्युत्प्रेक्षा) । मत्स्यण्डिका नाम शर्कराविशेषः । त्वदुपलभ्येत्यादि । (आरसितात् शब्दायमानात् सारसात् तत्स्वनमाकर्ण्येत्यर्थः । तरुवृतां वृक्षच्छायाच्छन्नां सरितं नदीमिव त्वत् सकाशात् समीपगतां प्रि-

---

(१) Pn om.; B. G. T. ही ही एदं क्खु, Po. A. om. क्खु; (२) N. Interchange (३) B. G. T. अवलम्बिदुं. (४) Pn तरुवृतं पथिकस्य जलार्थिनः सलिलमुद्गसितादिव सारसात् । (५) A. सरसिम.

अर्थ क्व तत्रभवती।

विदू०—एसो तरुराइमज्झादो णिक्कन्ता इदो एव्व परिवट्टन्ती दीसइ। (क)

राजा—वयस्य पश्याम्येनाम्।

> त्रिपुलं नितम्बविम्बे मध्ये क्षामं समुन्नतं कुचयोः।
> अस्यायतं नयनयो र्मम जीवितमेतदायाति॥ ७॥

सखे पूर्वस्मादर्दनस्यान्तरमुपारूढा तत्रभवती। तथाहि।

> शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलेयमाभाति परिमिताभरणा।
> माधवपरिणतपत्रा कतिपयकुसुमेव कुन्दलता॥ ८॥

विदू०—एसा वि भवं विअ मअणव्वाहिणा परिमिट्ठा भविस्सदि (ख)

राजा—सौहार्दमेव पश्यति।

(क) एषा तरुराजिमध्यान्निष्क्रान्तेत एव परिवर्तमाना दृश्यते।

(ख) एषापि भवानिव मदनव्याधिना परिमृष्टा भविष्यति।

पामुपलभ्य श्रुत्वा जलार्थिना पिपासोः पथिकस्येव मम क्लिन्नं हृदयं उच्छ्वसितमिव हर्षेण स्फीतमित्यर्थः।) अत्र संचिन्त्यमानार्थस्य प्राप्तेः क्रमो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। त्रिपुलमिति। (नितम्बदेशे श्रोण्यां विपुलं स्थूलं मध्ये क्षामं क्षीणं कुचयोः समुन्नतमुत्तुङ्गं नयनयोरत्यायतमेतन्मालविकावपुःरूपं मम जीवितमायाति)॥ शरकाण्डेति। माधवे वैशाखे परिणतं पक्वं पत्रं यस्यास्तथाभूता कतिपयकुसुमा परिमितपुष्पा कुन्दलतेव परिमिता-

---

(१) B. G. T. om. (२) P. add णं &. A. om एसा. (३) N. अहि for परि &. P. A. इदो एव्व आअच्छदि. (४) N. add (विलोक्य सहर्षम्।). (५) B. G. T. om. (६) N. om. (७) B. G T. °ह्रो. (८) A. कस्मात् for पूर्वस्मात्, आरूढा for उपारूढा &. om तथा हि। N. add अतिमनोहर.

माल०—अअं सो ललिअदोहदापेक्खी अग्गहीदकुसुमणेवत्थो उक्कंठिदं[1] मं अणुकरेदि[2] असोओ[3]। जाव से[4] पच्छायसीदले सिलापट्टे णिसण्णी अत्ताणं विणोदेमि। (क)

विदू०—सुदं भवदा। उक्कण्ठदह्मि त्ति तत्तहोदीए मन्तिदं। (ख)

राजा—नैतावता भवन्तं प्रसन्नतर्कं[5] मन्ये। कुतः।

वोढा कुरवकरजसां किसलयपुटभेदसीकरानुगतः।
अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति मनसो मलयवातः॥ ९॥

(मालविकोपविष्टा)

राजा—वयस्य इतस्तावत्। आवां लतान्तरितो भवावः।

विदू०—इरावदिं विअ अदूरे समत्थेमि[6]। (ग)

राजा—नहि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते[7] मतङ्गजः।

(इति विलोकयन् स्थितः।)

(क) अयं स ललितदोहदापेक्षी अगृहीतकुसुमनेपथ्य उत्कण्ठितां मामनुकरोत्यशोकः। यावदस्य प्रच्छायशीतले शिलापट्टके निषण्णात्मानं विनोदयामि।

(ख) श्रुतं भवता। उत्कण्ठितास्मीति तत्रभवत्या मन्त्रितम्।

(ग) इरावतीमिवादूरे समर्थये।

भरणेष्वभाति)॥ अयं स सुकुमारदोहदापेक्ष्यगृहीतकुसुमनेपथ्य उत्कंठितां मां (उत्कंठितायाः मम) अनुकरोत्यशोकः। वोढेत्यादि। (कुरवकरजसां तत्पुष्पपरागाणां वोढा वहनकर्ता तेन सुगन्धिरित्यर्थः।

---

(१) N. सुउमाल for ललित. (२) N. उक्कंठिदाए मह. B. G. T. उक्कंठिदाए मह सोअ and om. असोओ. (३) N. Interchange. (४) N. एदस्स. (५) P. A. add भविअ. (६) A. प्रसन्नतर्कता. (७) B. G. N. T. शीकर°. (८) B. G. N. T. सखे. (९) B. G. T. पेक्खामि. (१०) N. दृष्ट्वा. (११) N. अपेक्षते.

मालव०—हिअअ णिरवलम्बणादो[1] मणोरहादो विरम। किं मं आआसे-सि[2]। (क)

(विदूषको राजनमवेक्षते)

राजा—प्रिये पश्य वैमतां स्नेहस्य।

> **औत्सुक्यहेतुं विवृणोषि न त्वं**
> **तत्त्वावबोधैकरसो न तर्कः।**
> **तथापि रम्भोरु करोमि लक्ष्य-**
> **मात्मानमेषां परिदेवितानां ॥ १० ॥**

विदू०—संपदं भवदो णिरसंसअं[4] भविस्सादि। एसा अप्पिअम-अणसंदेसा विविते णं[5] बउलावलिआ उवट्ठिदा। (ख)

(क) हृदय निरवलम्बनान्मनोरथाद्विरम। किं मामायासयसि।

(ख) सांप्रतं भवतो निःसंशयं भविष्यति। एषार्पितमदनसंदेशा विविक्ते ननु बकुलावलिकोपस्थिता।

किसलयाना नवपल्लवानां भिनत्ति—भिदअण्। तेन मन्दः। सीकरैरनुगतः तेन शीतलः। पश्चात्कर्मधारयः। मलयपर्वतसंसर्गी अनिलो नास्ति निमित्तं यस्यास्तादृशीमपि अनिमित्तां उत्कंठां जनयति।) हृदय निरवलंबनादति-भूमिंगताद् (अतिभूमिलधिनस्ते) मनोरथाद्विरम, किं मामायास्य। **औ-त्सुक्येत्यादि**। (हे रंभोरु ममौत्सुक्यस्य कारणं न विवृणोषि न कथ-यसि। तर्कोऽपि अनुमानविशेषोऽपि तत्त्वस्य वस्तुस्वाभाव्यस्यावबोधो नि-श्चय एव एकं फलं यस्य तथाभूतो न भवति। व्यभिचारादिसंभवादिति, भावः। अनुमानमात्रेण न वस्तुतत्त्वनिश्चयो भवतीत्यर्थः। तथाप्यात्मानं एषां त्वदुक्तानां परिदेवितानां विलापानां लक्ष्यं उद्देश्यं करोमि। त्वदुक्तप-रिदेवन मामुद्दिश्यैवेति तर्कयामि। **अर्पितेत्यादि**। अर्पितो मया संप्रेषितो

(१) Po. णिप्फलादो &c. B. G. N. T. add अदिभूमिलंघिणो (N. दे). (२) B. G. N. T. आआसिअ. (३) B. G. T. वीक्षते, N. अपेक्षते. (४) N. वामत्व for वामता and B. G. T. पश्य महत्व स्नेहस्य. (५) Po. om. (६) Po णिस्ससओ. (७) A. add एआ (एवा).

राजा—अपि स्मरेदस्मदभ्यर्थनाम्।

विदू०—किं दाणि एसा दासीए दुहिदा दावगरुअं संदेसं विसुमरेदि। अहं वि दाव ण विसुमरेमि। (क)

(प्रविश्य चरणालङ्कारहस्ता)

वकुला०—अवि सुहं सहीए। (ख)

माल०—अह्मो वउलावलिआ। सहि सागदं दे। उवविस। (ग)

वकुला०—(उपविश्य) हला तुमं दाणिं जोग्गदाए णिउत्ता। ता एक्कं चलणं उवणेहि। जाव सालत्तअं सणेउरं करेमि। (घ)

माल०—(आत्मगतम्) हिअअ सुहिदददाए अलं उवट्ठिदो, अअं विहवो त्ति। कहं दाणि अत्ताणं मोचएअं। अहवा एदं एव्व मह मिच्चुमण्डणं भविस्सादि। (च)

(क) किमिदानीमेषा दास्या दुहिता तावद्गुरुकं संदेशं विस्मरति। अहमपि तावन्न विस्मरामि।

(ख) अपि सुखं सख्याः।

(ग) अहो बकुलावलिका। सखि स्वागतं ते। उपविश।

(घ) सखि त्वमिदानीं योग्यतया नियुक्ता। तस्मादेकं चरणमुपनय। यावत्सालक्तकं सनूपुरं करोमि।

(च) हृदय सुखिततया अलमुपस्थितोऽयं विभव इति। कथमिदानीमात्मानं मोचयेयम्। अथवैतदेव मम मृत्युमण्डनं भविष्यति।

---

(१) N. add असौ. (om. अस्मद्). (२) P. A. पुणो. (३) P. N. गुरु. (४) Pn. B. G. T. om. अहं &c.; N. om. वि. &. A. Po दाणि for दाव. (५) A. om. चरण. (६) A. Po add उवट्ठिआ. (७) Pn add देवीए &c. Po A. दोहलकरण°. (८) B. G. N. T. सुहिदाए. (९) B. G. T. om. वि. (१०) N. add दाणिं.

बकुला०— किं विआरेसि । उस्सुका क्खु इमस्स तवणीआसोअस्स कुसुमोग्गमे[1] देवी । (क)

राजा—कथमशोकदोहदनिमित्तो ऽयमारम्भः ।

विदू०—[2] किं क्खु ण जाणासि अकालणादो देवी इमं अन्तेउरणेवत्थेण ण सज्जोअइस्सदि त्ति । (ख)

मालु०—हला मरिसेहि दाव णं । (पादमुपहरति) (ग)

बकुला०—अयि सरीरं सि मे । ([3]नाट्येन चरणसत्कारमारभते) (घ)

राजा—

चरणान्तनिवेशितां प्रियायाः
सरसां पश्य वयस्य रागरेखाम् ।
प्रथमामिव पल्लवप्रसूतिं
हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य ॥ ११ ॥

विदू०—चलणाणुरूवो क्खुं तत्तहोदीए अहिआरो उवक्खित्तो । (च)

(क) किं विचारयसि । उत्सुका खल्वस्य तपनीयाशोकस्य कुसुमोद्गमे देवी ।

(ख) किं खलु न जानास्यकारणादेवीमामन्तःपुरनेपथ्येन न समोजयिष्यतीति ।

(ग) सखि मर्षय तावदेनम् ।

(घ) अयि शरीरमसि मे ।

(च) चरणानुरूपस्तत्रभवत्या अधिकार उपक्षिप्तः ।

मदनविषयकरो सदेशो भवदुक्तरूपो यस्यै (यस्या) तादृशी । चरणान्ते

(१) P. समुग्गमे, N. मुउलुग्गमे. (२) N. किं णु क्खु जाणासि तुमम् । सअकालणादो .. जोअइस्सदि त्ति, B. G. T. किं खु ण जाणासि . . . . जोअइस्सदि. (३) N add इति. (२) B G. N. T. om. (५) Pn अलङ्कारो-

राजा—सम्यगाह भवान् ।

नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला
स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।
अकुसुमितमशोकं दोहलापेक्षया वा
प्रणमितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम् ॥ १२ ॥

विदू०—पहरिस्सादि तत्तहोदि तुमं अवरद्धम् । (क)

राजा—प्रतिगृहीतं वचः सिद्धिदर्शिनो ब्राह्मणस्य ।

(ततः प्रविशति युक्तमदेरावती चेटी च)

इरा०—हञ्जे णिउणिए सुणामि बहुसो मदो किल इत्थिआजणस्स विसेसमण्डणं त्ति । अवि सच्चो लोअवादो अअं । (ख)

(क) प्रहरिष्यति तत्र भवति त्वामपराद्धम् ।

(ख) हञ्जे (चेटि) निपुणिके शृणोमि बहुशो मदः किल स्त्रीजनस्य विशेषमण्डनमिति । अपि सत्यो लोकवादो ऽयम् ।

स्यादि । (वयस्य प्रियायाश्चरणान्तनिवेशितां सरसामार्द्रां रागरेखां हरदग्धस्य शिवकोपानलभस्मीभूतस्य मनोभवद्रुमस्य कामरूपतरोः प्रथमां पल्लवप्रसूतिमिव पश्य ।) । (भो वयस्य चरणानुरूपस्तवत्याः अलङ्कार उपक्षिप्तः) । किं नु खलु जानासि त्वम् । मम कारणादेवोपामन्तः पुरनेपथ्येनासयोजयतीति । नवकिसलयेत्यादि । (बाला मालविकानेन प्रत्यक्षदृश्येन नवकिसलयरागेण नवपल्लवताम्रेण स्फुरितनखरुचा प्रकाशितनखकान्तिना अग्रपादेन दोहदापेक्षया कुसुमोद्गमार्थमौषधनदानानुरोधेनाकु-

---

(१) P. A. सम्यगभिहितं भवता (२) B. G. T. आ°. (३) P. A. प्रणिहित° . (४) P. A. B. G. T. पहरिस्सदि तत्तहोदि अवरद्धं. (५) T. N. add मूर्ना. (६) P. A. गृहि°. (७) Po A. उज्ज्वलवेषा. (८) B. G. N. T. om. किल. (९) A. जत्र. (१०) P. A. om.

निपु०—पुढम लोअवादो एव्व । अज्ज सच्चो सवुत्तो । (क)

इरा०—अल सिणेहभणिदेण । कहेहि कुदो दाणिं अवगदं दोला- घर पुढम गदो भट्टा त्ति । (ख)

निपु०—भट्टिणीए अखण्डिदादो पणआदो । (ग)

इरा०—अल सेवाए । मज्झत्थद परिगेण्हीअ भणाहि । (घ)

निपु०—वसन्दोवाअणलोलुवेण अज्जगोदमेण कहिद । तुवरदु भट्टिणी । (च)

इरा०—(अवस्थासदृश परिक्रम्य ।) हञ्जे मदेण किलामिअमाण अत्ताण अज्जउत्तदसणे हिअअ तुवरेदि । चलणा उण ण मग्गे पसर न्ति । (छ)

(क) प्रथम लोकवाद एव । अद्य सत्य सवृत्त ।

(ख) अल स्नेहभणितेन । कथय कुत इदानीमवगत दोलागृह प्रथम गतो भर्तेति ।

(ग) भट्टिन्या अखण्डितात्प्रणयात् ।

(घ) अल सेवया । मध्यस्थता परिगृह्य भण ।

(च) वसन्तोपायनलोलुपेनार्यगौतमेन कथितम् । त्वरता भट्टिणी ।

(छ) हञ्जे (चेटि) मदेन क्लाम्यमानमात्मानमार्यपुत्रदर्शने हृदय त्वरयति । चरणौ पुनर्न मार्गे प्रसरत ।

सुमितमपुष्पितमशोक आर्द्रापराद्ध प्रणयकृतापराद्ध अभिनवापराद्ध वा

---

(१) N सविचणासिणा सिणेहेण अल, T. अल मह सिणिहेण, B G सविचिसासिणा &c (२) B. G अवगमि", T. अवगमिदव्व, N. अवग मिदचो (३) B. G. N T. add ण वे. (४) P. A. गेण्हीअ, B. G. गदुअ (५) A. P. हला. (६) A. P. मिलाअमाण, B. G. T. किलअमाण. (७) N. add मह. (८) G. B. T. ओगलन्ति.

निपु०—णं पत्तह्म दोलाघरअं । (क)

इरा०—णिउणिए अज्जउत्तो एत्थ ण दीसदि । (ख)

निपु०—भट्टिणी[1] ओलोअदु । [2] परिहासणिमित्त काहिं वि[3] अदिट्ठेण भट्टिणा होदव्वं । अह्मे वि[4] इमं पिअङ्गुलदापरिक्खित्तं असोअसिलापट्टं पविसाह्म । (ग)

इरा०—(तथा करोति)[5]

निपु०—(विलोक्य) ओलोअदु भट्टिणी । चूदङ्कुरं विचिण्णन्दीणं पिपीलिआहिं दसिदं[6] । (घ)

इरा०—कहं विअ ।[7] (च)

निपु०—एसा असोअपाअवच्छाआए मालविआए वउलावलिआ चरुणालङ्कारं णिवट्टेदि । (छ)

(क) ननु प्राप्ते स्वो दोलागृहम् ।

(ख) निपुणिके आर्यपुत्रोऽत्र न दृश्यते ।

(ग) भट्टिन्यवलोकयतु । परिहासनिमित्तं कुत्राप्यदृष्टेन भर्त्रा भवितव्यम् । आवामपीमं प्रियङ्गुलतापरिक्षिप्तमशोकशिलापट्टं प्रविशाव ।

(घ) अवलोकयतु भट्टिनी । चूताङ्कुरं विचिन्वन्त्योः पिपीलिकाभिर्दष्टम् ।

(च) कथमिव ।

(छ) एषाशोकपादपच्छायाया मालविकाया वकुलावलिका चरणालङ्कारं निर्वर्तयति ।

प्रणतशिरसं कान्तं प्रियं च द्वौ हन्तु ताडयितुमर्हति ।) कथयं कुत

(१) P. A. om, B. G. T. ण भट्टिणा. (२) Po A. भट्टिणीए. (३) Po A. गुम्मे गूढेन, Pn. B. G. T. गूढेन. (४) N. om. (५) B. G. N. T. तह । for तथा करोति. (६) A. दसण (दंसणं). (७) A. P. B. G. T. किं विअ ए.

इरा०—(शङ्का रूपयित्वा) अभूमी इअ मालविआए । कह' एदं तक्केसि । (क)

निपु०—तक्केमि दोलपरिब्भट्ठए सरुअचलणाएँ देवीए असोअदोहलहिआरे मालविआ णिउत्तेत्ति । अण्णहा कह देवी सअं धारिअं णेउर जुअलं परिअणस्स अणुजाणिस्सदि । (ख)

इरा०—महदी क्खु से सभावणा । (ग)

निपु०—किं उण णं अण्णेसीअदि भट्टा । (घ)

इरा०—हज्जे मे चलणा अण्णदो ण पवट्टन्दि । मदो म विआरेदि । आसकिदस्स दाव अन्त गमिस्स । (मालविका निर्वर्ण्य । आत्मगतम् ।) ठाणे क्खु कादर मे हिअअ । (च)

बकु०—(मालविकायै चरण दर्शयन्ती) अवि रोआदि दे अअ राअरेहाविण्णासो । (छ)

(क) अभूमिरियं मालविकायाः । कथमत्र तर्कयसि ।

(ख) तर्कयामि दोलपरिभ्रष्टया सरुजचरणया देव्याशोकदोहदाधिकारे मालविका नियुक्तेति ।

(ग) महती खल्वस्याः सभावना ।

(घ) किं पुनर्नान्विष्यते भर्ता ।

(च) हज्जे मे चरणावन्यतो न प्रवर्तेते । मदो मा विकारयति । आशङ्कितस्य तावदन्त गमिष्यामि । स्थाने खलु कातर मे हृदयम् ।

(छ) अपि रोचते तेऽय रागरेखाविन्यास ।

इदानीमवगन्तव्यो दोलागृह प्रथम गतो भर्ता न वेति । (कुत इदमवगत दोलागृह प्रथम गतो भर्ता न वेति ।) पिपीलिकाभिर्दष्टम् । भावेक्त । सखि

---

(१) P. A. किं तक्केसि (२) A. P. om. (३) B G. N. T. अब्भणुजाणिस्सदि. (४) B. G. N. T om. उण. (५) Po. मणो &c. (६) N. add इति, B. G. मालविका—(आत्मगतम्) &c. (७) A. P. B. G. T. om (८) B. G. T. किं वि (९) Pn. om. देअअ, B. G. T. om. अअ.

मालo—हला अत्तणो चलणं गदो' त्ति लज्जेमि ण पसंसिदुं । केण पसाहणकलाए अहिविणीदासि । (क)

बकुo—एत्थ अहं भट्टिणो सिस्स म्हि । (ख)

विदूo—तुवरेहि दावे णं गुरुदक्खिणाए । (ग)

मालo—दिट्ठिआ ण गव्विदासि । (घ)

बकुo—उवदेसाणुरूवे चलणे लम्भिअ अज्ज दाणिं गव्विदा भविस्स । (राग विलोक्य । आत्मगतम् ।) हन्त सिद्धं मे दोच्चं । (प्रकाशम् ।) सहि एक्कस्स दे चलणस्स असिदो राअणिक्खेवो । केवलं मुहमारुदो लम्भइदव्वो । अहवा पवादं एव्व एदं ठाणं । (च)

राजा—सखे पश्य पश्य ।

(क) सखि आत्मनश्चरणं गत इति लज्जे एनं प्रशसितुम् । केन प्रसाधनकलायामभिविनीतासि ।

(ख) अत्राहं भर्तुः शिष्यास्मि ।

(ग) त्वरय तावदेना गुरुदक्षिणायै ।

(घ) दिष्ट्या न गर्वितासि ।

(च) उपदेशानुरूपौ चरणौ लब्ध्वेदानीं गर्विता भविष्यामि । हन्त सिद्धं मे दौत्यम् । सखि एकस्य ते चरणस्यासितो रागनिक्षेपः । केवलं मुखमारुतो लम्भयितव्यः । अथवा प्रवातमेवैतत्स्थानम् ।

न मे चरणान्यतः प्रवर्तेते । मदश्च मां विचारयति । उपदेशानुरूपौ

---

(१) B. G. N. T. om. गदो, A. Po गद. (२) A. Po add त्वरेहि, N. तेण. (३) Po सिस्सपसाहणकलाअ. (४) A. Po B. G. T. add क्खु. (५) A. P. H. G. T. चलण. (६) N. °क्का चलणा. (७) N. दूपम, B. G. T. सिद्धो मे व्य. (८) Po. °णिक्खेवो. (९) N. om. (१०) N. A. om. one पश्य.

आर्द्रालक्तकमस्याश्चरणं मुखमारुतेन वीजयितुम् ।
प्रतिपन्नः प्रथमतरः संप्रति सेवावकाशो मे ॥ १३ ॥

विदू०—कुदो दे अणुसओ । [2] चिरं भवदा एद कमेण अणुहो दव्वं (क)

बकु०—सहि[3] अरुणसदपत्त विअ सोहदि दे चलणो[4] । सव्वहा भट्टिणो अङ्कपरिवट्टिणी होहि । (ख)

(इरावती निपुणिकामुखमवेक्षते)

राजा—ममेयमाशी ।

माल०—हली अवअणाअ मन्तेसि । (ग)

बकु०—मन्तिदव्व एव्व मए मन्तिद । (घ)

माल०—पिआ क्खु अह तुह । (च)

बकु०—ण केवल मह । (छ)

(क) कुतस्तेऽनुशय । चिर भवतैत क्रमेणानुभवितव्यम् ।

(ख) सखि अरुणशतपत्रमिव शोभते ते चरण । सर्वथा भर्तुर ङ्कपरिवर्तिनी भव ।

(ग) सखि अवचनीय मन्त्रयसे ।

(घ) मन्त्रयितव्यमेव मया मन्त्रितम् ।

(च) प्रिया खल्वह तव ।

(छ) न केवल मम ।

चरणौ लब्ध्वाद गर्विता भविष्यामि ॥ आर्द्रालक्तकमित्यादि । मुखमारु

---

(१) B G T शोषयत , शोषयितु (२) P चिर भवदा एद अणुहोदव्व क्कमेण B G. T एद भवदा चिरक्कमेण अणुमविदव्व (३) P A om (४) B G. N T चलण (५) B G N T निपुणिकाम. (६) N. मा अवअणीअ मन्तेहि. B. G T add हला to this

माल०—कस्स वा अण्णस्स । (क)

वकु०—गुणेसु अहिणिवेसिणो भट्टिणो वि । (ख)

माल०—अलीअं मन्तेसि । एद एव्व मयि णत्थि । (ग)

वकु०—सच्चं तुइ णत्थि । भट्टिणो किसेसु ¹ईसिपरिपण्डुरेसु अङ्गेसु दीसइ । (घ)

निपु०—पुढमं भणिदं विअ हदासाए उत्तरं । (च)

वकु०—अणुराओ अणुराएण परिक्खिदव्वो² त्ति सुअणवअणं पमाणीकरेहि । (छ)

माल०—किं अत्तणो छन्देण मन्तेसि । (ज)

(क) कस्य वान्यस्य ।

(ख) गुणेष्वभिनिवेशिनो भर्तुरपि ।

(ग) अलीकं मन्त्रयसे । एतदेव मयि नास्ति ।

(घ) सत्यं त्वयि नास्ति । भर्तुः कृशेष्वीषत्परिपाण्डुरेष्वङ्गेषु दृश्यते ।

(च) प्रथमं भणितमिव हताशाया उत्तरम् ।

(छ) अनुरागोऽनुरागेण परीक्षितव्य इति सुजनवचनं प्रमाणीकुरु ।

(ज) किमात्मनश्छन्देन मन्त्रयसे । —

तेन वीजयितुं शोषयितुं । प्रथमतरो मुख्यतरः । प्रतिपन्नः प्राप्तः ॥ भर्तुः कृशेषु दर (वर) पाण्डुरेषु अङ्गेषु दृश्यते । प्रथमं गुणितमिव हताशाया उत्तरम् । नहि भर्तुःखल्वेतानि प्रणयमृदूनि विचारितान्यक्षराणि । दुर्जाते

---

(१) B. G. T. मुन्दर°; N. दर°. (२) B. G. N. गुणिन; T. गणिव. (३) A. पडिच्छिदव्वो (प्रतिच्छेतव्यो); N. वच्छेदव्वो (उपेटव्यः); पुच्छिदव्वो.

वकु०—णहि णहि[1]। भट्टिणो क्खु एदाइ पणअमआइ[2] अक्खराइ विम्हन्तरिदाइ[3] (क)

माल०—हला देवि विचिन्तिअ ण मे हिअअ विस्ससादि । (ख)

वकु०—मुद्धे भमरसबाधो[4] भविस्सदि त्ति वसन्दावदारसव्वस्स किं ण चूदप्पसवो ओदंसिदव्वो । (ग)

माल०—तुम दाव[6] दुज्जादे[7] अच्चन्त सहाया होहि । (घ)

वकु०—विमद्दसुरही बेउलावलिआ क्खु अह । (च)

राजा—साधु वकुलावलिके साधु ।

भावज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन

प्रत्याख्याने दत्तयुक्तोत्तरेण ।

(क) नहि नहि । भर्तु खल्वेतानि प्रणयमयान्यक्षराणि बिम्बान्तरितानि ।

(ख) सखि देवीं विचिन्त्य न मे हृदय विश्वसिति ।

(ग) मुग्धे भ्रमरसबाधो भविष्यतीति वसन्तावतारसर्वस्व किं न चूतप्रसवोऽवतसयितव्य ।

(घ) त्व तावद्दुर्जातेऽत्यन्त सहाया भव ।

(च) विमर्दसुरभि र्बकुलावलिका खल्वहम् ।

दु खे । ' दुर्जात व्यसने क्लीब असम्यग्जातवस्तुनि ' इति केशवस्वामी । **भावज्ञानेत्यादि** । (भावस्यास्या अनुरागस्य ज्ञानानन्तर प्रस्तुतेन कत

---

(१) A. P om. णहि. (२) B G. N. T. मिहुआइ. (३) N. वत्तन्तरिदाइ, B. G. T. विप्पेरिदाइ (विप्रेरितानि). (४) N A. B. G सपादो. (५) I. अत्थि, P. A. om., B. G. भमरसपाले वसन्तोदार (T °तावदार) सभूदो दाणिं (T. om. दाणिं) णवचूदप्पसवो ओदसणिज्जो. (६) B G. T. जाव (७) Po add मे (८) P. अच्चन्तसहाइणी T. गच्छ तस्स सहाइणी, B. G. ओदंसणिज्जो. (९) Pn. बउलिआवलिआ ण अह.

वाक्येनेयं स्थापिता स्वे निदेशे
स्थाने प्राणाः कामिनां दूत्यधीनाः ॥ १४ ॥

इरा०—हञ्जे[1] पेक्ख । कारिदं एव्व बउलावलिआए एदं[3] पदं मालविआए । (क)

निपु०—भट्टिणि णिव्विआरस्स[4] वि उस्सुअत्तणजणओ उवदेसो।(ख)

इरा०—ठाणे क्खु संकिदं मे हिअअं । गहीदत्था अणन्तरम् चिन्तइस्सं । (ग)

बकु०—एसो दुदीओ वि दे णिवुत्तपरिकम्मो चलणो । जाव दुवे वि[6] सणेउरे करेमि । (इति नाट्येन नूपुरयुगलमामुच्य ।) हला उट्ठेहि । अणुचिट्ठ[5] देवीए असोअविआसइत्तअं णिओअं । (घ)

(क) हञ्जे पश्य । कारितमेव बकुलावलिकयैतत्पदं मालविकायाः ।

(ख) भट्टिनि निर्विकारस्याप्युत्सुकत्वजनक उपदेशः ।

(ग) स्थाने खलु शङ्कितं मे हृदयम् । गृहीतार्थानन्तरं चिन्तयिष्यामि ।

(घ) एष द्वितीयोऽपि ते निर्वृत्तपरिकर्मा चरणः । यावद् द्वावपि सनूपुरौ करोमि । हला उत्तिष्ठ । अनुतिष्ठ देव्या अशोकविकासयितृकं नियोगम् ।

प्रसङ्गेन प्रत्याख्याने तया निराकरणे कृते सतीति शेषः । दत्तोत्तिरेण वाक्येन स्वे मदर्थाभ्यर्थनाप्रदर्शनरूपे निदेशे तत्प्रतिपालनरूपे इयं मालविका स्थापिता । कामिनो जनस्य प्राणा दूत्यधीना यत् तत् स्थानेऽतियुक्तमित्यर्थः ॥ भट्टिनि निर्विकारस्यापि उत्सुकत्वजननमुपदेशः ॥ यावदेनं नूपुर-

(१) N. om. (२) कारिज्ज बउलावलिआए मालविआ पदं. (३) P. A. om.; T. एआरिस. (४) B. G. N. T. णिव्विआरस्स (N. om.) अहिआरस्स उक्कोवदेसो. (५) P. A. मस्त; B. G. T. अनु. (६) B. G. N. T. ण (हं) सणेउर. (७) P. add अपि.

इरा०—सुदो देवीए णिओओ त्ति । हेदु दाणिं । (क)

चकु०—एसो उवारूढराओ उवभोअक्खमो पुरदो दे वट्टई । (ख)

माल०—किं भट्टा । (ग)

चकु०—(सस्मितम्) ण दाव भट्टा । एसो असोअसाहावलम्बी पल्लवगुच्छो । ओदंसेहिं णं । (घ)

विदू०—अवि सुदं भवदा । (च)

राजा—सखे पर्याप्तमेतावता कामिनाम् ।

अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिद्ध्यता
समागमेनापि रतिर्न मां प्रति ।
परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं
शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः ॥ १५ ॥

(क) श्रुतो देव्या नियोग इति । भवत्विदानीम् ।

(ख) एष उपारूढराग उपभोगक्षम पुरतस्ते वर्तते ।

(ग) किं भर्ता ।

(घ) न तावद्भर्ता । एषोऽशोकशाखावलम्बी पल्लवगुच्छ । अवत सयैनम् ।

(च) श्रुत भवता ।

शोभित करोमि ॥ अनातुरेत्यादि । अनातुरोत्कण्ठितयो । अनातुरोऽनार्त उत्कण्ठित कामोत्कण्ठित इत्यर्थ । प्रसिद्ध्यता सभवता समागमेनापि स पर्केणापि मा प्रति मामनु । मत्पक्ष इत्यर्थ । रतिर्न शृङ्गारो न भवति ।

---

(१) N om वि (२) B. G. T विदूष (३) B G. T. add दाव (४) N. om (५) B. G T. add मालविका विहार नाम्यति (६) Po A अनातरो॰ (७) B. G. समानरागयो

(मालविका रचितपल्लवावतंसा सलीलमशोकाय पादं प्रहिणोति ।)

राजा—वयस्य

> **आदाय कर्णकिसलयमस्मादियमत्र चरणमर्पयति ।**
> **उभयोः सदृशविनिमयादात्मानं वञ्चितं मन्ये ॥ १६ ॥**

[1]**माल०**—[2]अवि णाम अह्माणं संभावना सफला भवे । (क)

बकु०—हला णत्थि दे दोसो ।[3] णिग्गुणो अअं असोओ जइ कुसुमोब्भेदमन्थरो भवे जो दे चलणसक्कारं लहेइ । (ख)

(क) अपि नामावयोः संभावना सफला भवेत् ।

(ख) सखि नास्ति ते दोषः । निर्गुणोऽयमशोको यदि कुसुमोद्भेदमन्थरो भवेद्यस्ते चरणसत्कारमलभत ।

एकानुरागस्य रसाभासत्वात् । तथा चोक्तम्—' एकत्रैवानुरागश्च बहुसक्तिश्च योषितः । अनौचित्यप्रवृत्तत्वात् शृङ्गाराभास उच्यते ॥' इति (एतावता एतादृशश्रवणेनैव कामिनां अभीष्टमितिशेषः । एकस्य अनातुरस्य अपरस्य चोत्कंठितस्य एतयोरेकपक्षानुरागयो नायकनायिकयोः प्रविद्धयता कयाचि भिन्नयमनेनापि समागमेन मां प्रति न वरं । किं तु समानुरागयोः परस्परमासक्तिनिराशयो. सतोः शरीरनाशोऽपि वरं । तथा च एतस्या मय्यनुरागवत्त्वात् समागमाभावे मम देहत्यागोऽप्यभीष्टः) । आदायेत्यादि । कर्णकिसलयं कर्णपूरायं किसलयम् । अत्र कर्ण शब्देन कर्णपूरो लक्ष्यते । कर्णभूषण

---

(१) N om. (२) P. अशोकस्यालंकार. (३) A. P. N. om this, speech. (४) T. add here वामो क्खु एसो असोओ जो पल्लवं प्पमाणी कदुअ (व्यवहारं प्रमाणी कृत्य) कुसुमुग्गमं ण दंसेदि &c.; (५) T. add अत्र जेव. (६) P. A. कुसुमोब्भेद°, T. B. G. उग्गम°. (७) P. A. दंसिस. (८) N. अलङ्कार. (९) B. N. G. T. लंभिअ (N. अलभत. A. लंभे); T. लंभिद.

राजा—

अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा
नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन संभावितः।
अशोक यदि सद्य एव कुसुमैर्न संपत्स्यसे
वृथा वहसि दोहलं ललितकामिसाधारणम् ॥ १७ ॥

सखे वचनावसरपूर्वकं प्रवेष्टुमिच्छामि।

विदू०—एहि। णं परिहासइस्सं। (क)

(उभौ प्रवेशं कुरुतः।)

निपु०—भट्टिणि भट्टा एत्थ पविसादि। (ख)

इरा०—एव्व मम पुढमं चिन्तिदं हिअएण। (ग)

विदू०—(उपसृत्य) होदि जुत्तं णाम अत्तहोदो पिअवअस्सो अअं असोओ वामपादेण ताडेदु। (घ)

(क) एहि। एना परिहासयिष्यामि।

(ख) भट्टिनि भर्तात्र प्रविशति।

(ग) एवं मम प्रथमं चिन्तितं हृदयेन।

(घ) भवति युक्त नामात्रभवतः प्रियवयस्योऽयमशोको वामपादेन ताडयितु।

चरणार्पणयोस्तुल्यरूपपरिवर्तेन वञ्चितं अकृतार्थं मन्ये ॥ यस्ते चरणसत्कारं लब्धा (लब्ध्वा) ॥ अनेनेत्यादि। ललितकामिसाधारणं चारु॰

---

(१) B. G. N. T. मुकुलै. (२) B. G. I. मुधा. (३) B. G. T. °अवसार°, N. °अनुसर°. (४) A. माल्विआए for मम. (५) B. G N. T. उपेत्य. (६) N. om. &. A, P add ण. (७) B. G. N. T. A. om. अअ. (८) N. °असोओ। ण &c.

उभे—(ससंभ्रमम् ।) अह्मो भट्टा । (क)

विदू०—वउलावलिए गहीदत्थाए तुए अत्तहोदी ईरिसं अविणअं करन्दी कीस ण णिवारिदो । (ख)

(मालविका भयं रूपयति[1])

निपु०—भट्टिणि देक्ख[3] । किं पउत्त[4] अज्जगोदमेण । (ग)

इरा०—कहं[5] बह्मबन्धु अण्णहा जीविस्सदो[6] । (घ)

बकु०—अज्ज एसा देवीए णिओअं अणुचिट्ठदि । एदस्सिं अदिक्कमे परवदी इअं । पसीदतु भट्टा । (आत्मना समसेनां प्रणिपातयति ।) (च)

राजा—यद्येवमनपराद्धासि । उत्तिष्ठ भद्रे । (इति हस्तेन गृहीत्वो[8]त्थापयति ।)

(क) अहो भर्ता ।

(ख) बकुलावलिके गृहीतार्थया त्वयात्रभवतीदृशमविनयं कुर्वती कस्मान्न निवारिता ।

(ग) भट्टिनि पश्य किं प्रयुक्तमार्यगौतमेन ।

(घ) कथं ब्रह्मबन्धुरन्यथा जीविष्यति ।

(च) आर्य एषा देव्या नियोगमनुतिष्ठति । एतस्मिन्नतिक्रमे परवतीयम् । प्रसीदतु भर्ता ।

कामिसाधारणं चारुकाभिनतुल्यं दोहदं पादनिक्षेपरूपं वृथा मिथ्या वहसि ॥ 'जुत्तणाम' इत्यत्र काकुरनुसधेया ॥ भयं रूपयतीति । अत्र भयकथना

---

(१) P. A. वारित. (२) P. A. निरूपयति. (३) B. G. N. T. पेक्ख. (४) Pn om. (५) B G. N T. P. पउत्त (प्रवृत्तं). (६) B. G. N. P. add क्खु, Pn. A. add स. (७) N. होदि. (८) B. G. N. T. (इत्यात्मना सहैना &c). (९) N. add एना.

विदू०—जुज्जइ । देवी एत्थ माणइदव्वा । (क)

राजा—

किसलयमृदोर्विलासिनि कठिने निहितस्य पादपस्कन्धे।
चरणस्य न ते बाधा संप्रति वामोरु वामस्य ॥ १८ ॥

(मालविका लज्जां नाटयति)

इरा०—अहो णवणीदहिअओ अज्जउत्तो । (ख)

माल०—बउलावलिए एहि । अणुछिदं अत्तणो णिओअं देवीए णिवेदेम । (ग)

बकु०—तेणेहि विण्णवेहि भट्टारं विसज्जेहि त्ति । (घ)

राजा—भद्रे यास्यसि । मम तावदुत्पन्नावसरमर्थित्वं श्रूयताम् ।

बकु०—अवहिदा सुणाहि । आणवेदु भट्टा । (च)

(क) युज्यते । देव्यत्र मानयितव्या ।

(ख) अहो नवनीतहृदय आर्यपुत्र ।

(ग) बकुलावलिके एहि । अनुष्ठितमात्मनो नियोगं देव्यै निवेदयाव॥

(घ) विज्ञापय भर्तारं विसर्जयेति ।

(च) अवहिता शृणु । आज्ञापयतु भर्ता ।

त्संभ्रमेण नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ किसलयेत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ॥ अत्र प्रियोक्त्या संगृहो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ अहो आविनीतहृदयोऽयमार्यपुत्र,

---

(१) P. A. लज्जते, N, रूपयति. (२) P add सासूयम् (३) B. G N. T Po णवणीदकम्प° (४) A. add एव, (५) B, G, N. T om; Po. A, om हि.

राजा—

धृतिपुष्पमयमपि जनो बध्नाति न तादृशं चिरात्प्रभृति ।

स्पर्शामृतेन पूरय दोहदमस्याप्यनन्यरुचेः ॥ १९ ॥

इरा०—(सहसोपसृत्य ।) पूरेहि पूरेहि । ण' असोओ कुसुमं दसेदि । अअ उण पुप्फइ फलइ अ । (क)

(सर्वे इरावतीं दृष्ट्वा सम्भ्रान्ताः ।)

राजा—(अपवार्य ।) वयस्य का प्रतिपत्तिरत्र ।

विदू०—किं अण्ण । जङ्घावल एव्वं । (ख)

(क) पूरय पूरय । नन्वशोकः कुसुमं दर्शयति । अयं पुनः पुष्यति फलति च ।

(ख) किमन्यत् । जङ्घाबलमेव ।

(दयार्द्रचित्तत्वात्तपस्व्योत्प्रेक्षा । सेन्दुद्वनोक्तिरियं) । धृतिपुष्पेति (अयं मादृशः जनः चिरात्प्रभृति धृतिपुष्पं धृतेः पुष्प न बध्नाति । अतोऽनन्य रुचेरनन्याभिलापस्यास्य मादृशस्य जनस्य दोहद अभीष्ट स्पर्शामृतेन पूरय । पूरय पूरय । अशोकः कुसुमं न दर्शयति (अशोकः पुष्प दर्शयति ।) अयं पुनः पुष्यति फलति च (न विकाशते किन्तु फलति फलिष्य तीत्यर्थः) । अत्र संरब्धवचनात्तोटक नाम सध्यङ्गमुक्त भवति । वयस्ये-त्यादि । का प्रतिपत्तिः को विचार- । क उपाय इत्यर्थः । अत्र भीतेर्गम्य-मानत्वादुद्वेगो नाम सध्यङ्गमुक्त भवति । मया आत्मनो वञ्चना वचन प्रमाणीकृत्य व्याघगीतरक्तया हरिण्येवाशङ्कितया न विज्ञातमेतत् । एतदित्यनेन राज्ञा कपटाचरण परामृश्यते ॥ प्रतियोजयेदानीं किमपि ।

---

(१) B. G N. T. असोओ कुसुम ■ दसेदि. (२) Po A. अअ उण ण केवल पुप्फइ फलइ अ, N. अअ उण पुप्फदि एव्व, B. G. T. अअ उण प्रतिभिदो एव्व, (T. add ण पुप्फइ फलइ जेव). (३) T. add (सरण).

इरा०—बउलवलिए साहु उवक्कन्तम् । मालविए तो दाणिं तुमं अज्जउत्तं सफलपथ्यणं करेहि । (क)

उभे—पसीददु भट्टिणी । का अह्मे भत्तुणो पणअपडिग्गहस्स । (इति निष्क्रान्ते ।) (ख)

इरा०—अविस्ससणीआ पुरिसा । मए क्खु अत्तणो वञ्चणावअणं पमाणीकरिअ वाहगीदरत्ताए हरिणीए विअ असंकिदाए एदं ण विण्णादं । (ग)

(क) बकुलावलिके त्वया साधूपक्रान्तम् । मालविके तावदिनानीं त्वं आर्यपुत्रं सफलप्रार्थनं कुरु ।

(ख) प्रसीदतु भट्टिनी । के आवां भर्तुः प्रणयपरिग्रहस्य ।

(ग) अविश्वसनीयाः पुरुषाः । मया खल्वात्मनो वञ्चनावचनं प्रमाणीकृत्य व्याधगीतरक्तया हरिण्येवाशङ्कितयैतन्न विज्ञातम् ।

कर्मगृहीतेन कर्मणि चौर्यकर्मणि गृहीतेनापि कुम्भीरकेन चोरेण संधिच्छेदने । संधेः पिहितभूमिः संधिस्तस्य छेदेने भेदने । सुरङ्गकरणं इत्यर्थः । शिक्षितः । अभ्यसितोऽस्मीति वक्तव्यं भवति । किमपि प्रतियोजय ॥ उपपन्न

---

(१) B. G. T. add साहु. (२) P. A. B. G. N. T. add [illegible]. (३) B. G. N. T. om. मालविए ता तुमं; A. P. दाव for दाणिं; B. G. दाणिं करेहि अज्जउत्तं सफलपत्थणं. (४) Po. पसंगस्स (प्रसंगस्य). (५) P. A. om. इति. (६) P. A. add अहो. (७) B. G. N. T. om. (८) N. add अस्सिचाए वाहजणगीदगहीदचित्ताए विअ हरिणीए एदं ण विण्णादं; B. G. T अस्सिवाए पिअधारिणीए हिअअसड्ढं किदं । एव्व ण विण्णादं मए वाहजणगीदगहीदचित्ताए अविसविकदाए हरिणीए विअ विणासो त्ति । (९) N. वाहजणगीदगहीदचित्ताए; Pn. om. जण, (१०) N. om.

विदू०—(जनान्तिकम् ।) पंडिओजेदि दाणिं किंपि । कम्मगहीदेणं कुम्भीलएण संधिच्छेअणसिक्खिदओ ह्मि त्ति वत्तव्वं होदि । (क)

राजा—सुन्दरि न मे मालविकायां कश्चिदर्थः । मया त्वं चिरायमाणेति कथंचिदात्मा विनोदितः ।

इरा०—विस्ससणीओ सि । मए ण विण्णादं ईरिसं विणोदवत्थुअं अज्जउत्तेण उवलद्धं त्ति । अण्णहा मन्दभाइणीए एव्वं ण करीअदि । (ख)

विदू०—मा दाव अत्तहोदी अत्तहोदो दक्खिण्णस्स उअरोहं भणादु । सैमावत्तिदिट्ठेण देवीए परिअणेणं सकहा वि जइ अवराहो दावीअदि एत्थ तुम एव्व पमाणं (ग)

(क) प्रतिभोजयेदानीं किमपि । कर्मगृहीतेन कुम्भीलकेन संधिच्छेदनशिक्षकोऽस्मीति वक्तव्यं भवति ।

(ख) विश्वसनीयोऽसि । मया न विज्ञातमीदृशं विनोदवस्तुकमार्यपुत्रेणोपलब्धमिति ।.अन्यथा मन्दभगिन्यैव न क्रियते ।

(ग) मा तावदत्रभवत्यत्रभवतो दाक्षिण्यस्योपरोधं भणतु । समापत्तिदृष्टेन देव्याः परिजनेन सकथापि यद्यपराधः स्थाप्यतेऽत्र त्वमेव प्रमाणम् ।

मनुपपन्नं वा उत्तरं कुर्वित्यर्थः । विश्वसनीयोऽसीत्यत्र विपरितलक्षणानुसंधे-

---

(१) B. G. T. भो पडिवज्जेहि किंपि उत्तरं. (२) N. add वि, B. G. T. किं ण भणइ । उदन्तान्तमूले विमहिले विमहिदेण (उदन्तान्तमूले विपथिके विमथितेन) कुम्भलिण्ण (B. G. संवेसो रक्खिदव्वो त्ति) (T. सन्धिच्छेदो सिक्खिदव्वोत्ति). (३) Po. A. add एत्थ. N. °छेअ &c. (४) B. G. N. T. मालविआ (५) B. G. N. T. add पद्मा°. (६) B. G. T. अविस्स°, (७) B. किं वि, P. A. एतारिस. (८) N. दुस्सरभं°, B. G. T. दुक्खन्नावारिणी एव्व ण ररेमि, Po A. दुक्खतर एव्व. (Po एव्व) ण ररेमि. (९) N. तावदा. (१०) N. तत्तमअदो. (११) B. G. मविदु, N. भणिदु (१२) B. [illegible]. T, समीवदिट्ठेण. (१३) B. G. परिहिथअजणेण, T. परिअरिसियआजणेण (१४) Po. अवराहे, A. अवराहो, T. वारिअदि, B. G. सरदा अहिमूआ (B. अवराहो)

इरा०—ण सकदा णाम होदु ! किति' अत्ताणं आआसइस्सं । (इति रुष्टा प्रस्थिता) (क)

राजा—(अनुसरन् ।) प्रसीदतु भवती ।

(इरावती रशनासदितचरणा व्रजत्येव ।)

राजा—सुन्दरि न शोभते प्रणयिजनेनिरपेक्षता ।

इरा०—सठ अविस्ससणीअहिअओ सि । (ख)

राजा— शठ इति मयि तावदस्तु ते
परिचयवत्यवधीरणा प्रिये ।
चरणपतितया न चण्डि तां
विसृजसि मेखलयापि याचिता ॥ २० ॥

इरा०—इअं पि हदासा तुमं एव्व अणुसरादि । (रशनामादाय राजानं ताडयितुमिच्छति ।) (ग)

(क) ननु सकथा नाम भवतु । किमित्यात्मानमायासयिष्यामि ।

(ख) शठ अविश्वसनीयहृदयोऽसि ।

(ग) इयमपि हताशा त्वामेवानुसरति ।

या ॥ मा तावदत्रभवतो दाक्षिण्यस्योपरोधं भणतु । शठइत्यादि । हे प्रिये परिचयवति परिचयः संस्तवो यस्य स परिचयवान् । अतिशायने मतुप् । तस्मिन्मयि शठ इति गूढविप्रियकारीति अवधीरणा तिरस्कारोऽस्तु । अत ' अतिपरिचयादवज्ञा ' इति वदन्ति । तस्मादियमवधीरणा युक्तैवेत्यर्थः । हे चण्डि अत्यन्तकोपने चरणपतितया मेखलया रशनया याचि

---

(१) वेज्जिअ वाल्ड. (२) N. ह्या. A. P. om. इति. (३) N. सदति, B. G T सदान्ति. (४) P. A प्रणयजननिरपेक्षता, N. प्रणयिनि जने &c. (५) Po A. चण्डता, N. चण्डिता

राजा—एषा

वाष्पासारा हेमकाञ्चीगुणेन
श्रोणीबिम्बादभ्युपेक्षाच्च्युतेन ।
चण्डी चण्डं हन्तुमभ्युद्यता मां
विद्युद्दाम्ना मेघराजीव विन्ध्यम् ॥ २१ ॥

इरा०—किं मं एव्व भूओ वि अवरद्धं करेसि । (इति सरशनं हस्तमालम्बते ।) (क)

राजा—

अपराधिनि मयि दण्डं संहरसि किमुद्यतं कुटिलकेशि ।
वर्धयसि विलसितं त्वं दासजनायात्र कुप्यसि च ॥२२॥

नूनमिदानीमभ्यनुज्ञातम् । (इति पादयोः पतति ।)

(क) किं मामेव भूयोऽप्यपराद्धां करोषि ।

तापि प्रार्थितापि तामवधीरणां न विसृजसि न त्यजसि । किमिदं युक्तमिति शेषः (सर्वोपाचनेन कोपत्यागस्योचितत्वेन कोपाभावे चावधीरणात्यागो युक्त एव । तन्नकरोषीत्यनुचितमिति भावः) । वाष्पासारेत्यादि । वाष्प आसार इव यस्याः । श्रोणीबिम्बात् प्रशस्तनितम्बस्थानादुपेक्षया असावधानेन च्युतेन गलितेन विद्युद्दाम्ना विद्युन्मालयेव हेमकाञ्चीगुणेन स्वर्णरशनया चण्डमुग्रं (यथास्यात्तथा) मेघराजीव मेघमालेव इयं चण्डी कोपना विन्ध्य पर्वतमिव मां हन्तुमुद्यता उद्युक्ता) । किं मामेवं भूयोऽप्यपराद्धां करोषि । अपराधिनीत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ॥ नूनमित्यादि । इदं त्वद्रशनासंहरणमनुज्ञात

(१) B. G. स्रोतस्वती, T. वपस्वीरानवी; N. ह्यामिरानवी, A. पैशा. (२) B. G. N. T. अभ्युपेक्षा &c. (३) N. °ताह. (४) P. A. om. (५) B. G. T. अवधारिअ, A. अवरुद्ध (अपरोध) (६) B. G. N. T. read (सरशन हस्तमवलम्बयति) after राजा below. (७) N. अद्य. (८) P. add (आत्मगतम्). (९) N. इदम्.

इरा०—ण खु इमे मालविआएं चलणा जे दे हरिसंदोहलं पूरयिस्संति । (इति निष्क्रान्ता सचेटी ।) (क)

विदू०—भो उट्ठेहि उट्ठेहि । किदप्पसादोसि । (ख)

राजा—(उत्थाय इरावतीमपश्यन् ।) कथं गतैव प्रिया ।

विदू०—वअस्स दिट्ठिआ इमस्स अविणअस्स अप्पसादिदा गदा । तं वअं सिग्घं अवक्कमाम जाव अङ्गारओ रासिं विअ सा अणुवक्कं ण करेइ । (ग)

राजा—अहो मनसिजवैषम्यम् ।

मन्ये प्रियाहृतमनास्तस्याः प्रणिपातलङ्घनं सेवाम् ।
एवं हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता ॥ २३ ॥

(इति निष्क्रान्तः सह वयस्येन ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ।

(क) न खल्विमौ मालविकायाश्चरणौ यौ ते हर्षदोहदं पूरयिष्यतः ।

(ख) भो उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । कृतप्रसादोऽसि ।

(ग) वयस्य दिष्ट्या अस्याविनयस्याप्रसादिता गता । तदावां शीघ्रमपक्रमाव यावदङ्गारको राशिमिव सा अनुवक्रं न करोति ।

मनुमतम् । मत्प्रार्थनया इति शेषः ॥ वयस्य दिष्ट्या अनेनाविनयेनाप्रसन्ना गतैषा । तावदावां शीघ्रमेवापक्रमाव यावदङ्गारको राशिमिवानुवक्रं (प्रतिगमनं) प्रतीपं [illegible] करोति । मन्ये इत्यादि । प्रियाहृतमना मालविकाहृतमना

---

(१) N मालविआचलणा. (२) Po परिस, Pn फरिस; A हरिस T. विसेसेण (३) P A (ससखी निष्क्रान्ता ।), N सहचेट्या (४) B G. N. T. om. भो & om. उट्ठेहि (५) B. G T अदिद &c (६) B. G हत, T वत् (७) P A om. (८) N अप्पसण्णा, B G T अप्पसादिदा (९) N. add एसा (१०) B G अत्तिणा, T. अहदाव for वा वअ. (११) B G. N T om. (१२) N. add पडिगमणं. (१३) N. T मदनस्य; B. G. मदन° (१४) B. G T एव प्रणयवती [illegible] नहि शक्यम &c (१५) P A. (इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ सर्वे) B. G. T. (इति निष्क्रान्ताः सर्वे).

प्रणिपातलङ्घन प्रणामातिक्रम तस्या इरावत्या सेवामनुकूलाचरण मन्ये। **सेवायाः फलमाह**—कुपिता क्रुद्धा प्रणयवती प्रेमवता सा इरावती एव मनेन क्रमेण प्रणिपातलङ्घनरूपेणोपेक्षितुमौदासीन्येन वर्तितु शक्य हि शक्या खलु। शक्यमिति निपात (तदतिक्रामिणों प्रसादनविशेष प्रणामाधिकामिति यावत् सेवा मन्ये तादृशी सेवैव प्रसादनाया अल नान्येत्यर्थ। सा हि कुपितापि मयि प्रणयवती अत उपेक्षितु तस्या प्रसादनमिति शेष न शक्यम्।) अत्र बीजानुसधानादाक्षेपो नाम सध्यङ्गमुक्त भवति। इद

श्रीकाटयवेमभू

: . . योऽङ्क ॥

( )

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति पर्युत्सुको राजा प्रतीहारी च ।)

राजा—(आत्मगतम्)

तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामास्थया लब्धमूलः
संप्राप्तायां नयनविषयं रूढरागः प्रवालः ।
हस्तस्पर्शैर्मुकुलित इव व्यक्तरोमोद्गमत्वा-
त्कुर्यात्क्लान्तं मनसिजतरुर्मां रसज्ञं फलस्य ॥ १ ॥

(प्रकाशम् ।) सखे गौतम ।

प्रती०—जेदु भट्टा । असण्णिहिदो गोदमो । (क)

राजा—(आत्मगतम् ।) अये मालविकावृत्तान्तज्ञानार्थं प्रेषितः ।

(प्रविश्य)

विदू०—वड्ढदु भवं । (ख)

(क) जयतु भर्ता । असंनिहितो गौतमः ।

(ख) वर्धताम् भवान् ।

कविरिदानीमिष्टा तस्मारभते—ततः प्रविशतीत्यादिना । तामिति । मुकुलित इव सजातमुकुल इव कान्तं कामनायुक्तं कुर्यादिति प्रार्थनाया (आशसाया) लिङ् । अत्र प्रशंसितं वान प्रकारस्याने कृतमिति मन्तव्यम् ॥ असंनिहितोऽत्र गौतम ॥ सा खलु तपस्विनी तया पिङ्गलाक्ष्या सारभाण्ड

---

(१) B G N T वद्धमूल (२) B G N T स्पर्श. (३) B G T कुसुमित (४) P रोमोद्गत (५) N T. क्लान्त. (६) B G. N T repeat जेदु (७) B G N T. आ (८) N. T add मया (९) B G add विदूषक (१०) B. G. T जेदु जेदु and P A. जेदु.

राजा—जयसेने जानीहि कथं देवी धारिणी कय वाँ सरुजचरण त्वाद्विनोद्यत इति ।

प्रती०—ज देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।) (क)

राजा—सखे को वृत्तान्तस्ते सख्यास्तत्रभवत्यां ।

विदू०—जो बिडालगहीदाए परहुदिआए । (ख)

राजा—(सविषादम् ।) कथमिव ।

विदू०—सा खु तवस्सिणी ताए पिङ्गलच्छिए सारभण्डभूघरए मिच्चुमुहे विअ णिक्खित्ता । (ग)

राजा—ननु मत्संपर्कमुपलभ्य ।

विदू०—अह इ । (घ)

(क) यदेव आज्ञापयति ।

(ख) यो बिडालगृहीतायाः परभृतिकायाः ।

(ग) सा खलु तपस्विनी तया पिङ्गलाक्ष्या सारभाण्डभूगृहे मृत्युमुख इव निक्षिप्ता ।

(घ) अथ किम् ।

भूगृहे गुहायामिव निक्षिप्ता । शृणोतु भवान् । परिव्राजिकया मे कथितम् । ह्य पूर्वेद्यु. किल तत्रभवतारावती रुजाक्रान्तचरणा देवीं सुखपृच्छिका आगता ॥ तयोक्तम् (ततस्तया व्याख्यात । मदो वा उपचारो वा ।.प त्तव परिजनस्य वल्लभत्व जानत्यपि पृच्छयति) । मन्दो व उपचार ।

---

(१) N. add तावत्, B. G तावत् । क था देवी कय वा &c, and T. तावत् । कासौ &c (२) B. G. N. T. om कय वा. (३) B. G. N. T गौतम (४) B. G. N. T. तत्रभव यास्तेतल्या (५) A Po °भाण्डभूमि° and B. G. T °भाण्डगेहमुहे परिक्खित्ता. (७) B. मे, (मत्सकाशमुपलभ्य).

राजा—गौतम क एवं विमुखोऽस्माकं येन चण्डी कृता देवी ।

विदू॰—सुणादु भवं । परिव्वाजिआ मे कहेइ । हिओ किल तत्त होदी इरावदी रुजाविहत्थचलणं देविं सुहंपुच्छिआ आअदा । (क)

राजा—ततस्ततः ।

विदू॰—तदो सा देवीए पुच्छिदा । किं णं लक्खिदो जणो वल्लहो त्ति । ताए उत्तं । मदो वा उवआरो वा जं दे परिअणस्स वल्लहत्तणं जाणन्ती वि पुच्छसी त्ति । (ख)

राजा—निर्भेदादृतेऽपि मालविकायामयमुपन्यासः शङ्कयति ।

(क) शृणोतु भवान् । परिव्राजिका मे कथयति । ह्यः किल तत्रभवतीरावती रुजाविहस्तचरणां देवीं सुखपृच्छिकागता ।

(ख) ततः सा देव्या पृष्टा । किं न लक्षितो जनो वल्लभ इति । तयोक्तम् । मदो वा उपचारो वा यत्परिजनस्य वल्लभत्वं जानन्त्यपि पृच्छसीति ।

यत्परिजने संक्रान्तं वल्लभत्वं न ज्ञायते ॥ निर्भेदादृतेऽपि स्फुटीकरणं विनापि ॥ ततस्तयानुबध्यमानया भवतोऽविनयमन्तरेण परिगृहीतार्था कृता । (धारिणी) राजाविनयमिरावत्याः सकाशाज्ज्ञातवतीत्यर्थः ॥ किमतःपरम् ।

---

(१) B. G. N. T. om. (२) N. परिव्वाजिआए मे कहिद. (३) N. रुअकत° and B. G. T. रुआअन्त° (रुजायमान). (४) B. G. T. Po. सुह पुच्छिदु. (५) P. omits this speech and reads the following speech of विदूषक in continuation with the above. (६) B. G. T. किं अत्तणो वि अणलक्खिदो हिअअजणो वल्लहो त्ति । &. N. किं णु ओलोइदो वल्लहजणोत्ति. (७) Po A. मदो वो उवआरो । ज दे परिअणस्स वल्लहत्तण त ण जाणसि त्ति । N. मदो.. ज परिअणे सक्कंत वल्लहत्तणं ■ जाणीअदि, and B. G. T. तदो ताए उत्तम्मतीए मतिद्म. मुदो वा उवआरो जं परिअणे सक्कंत वल्लहत्तणं जाणिस्सदि त्ति ।. (८) Pn. add मो & T. अहो. (९) B. G. T. om. अपि.

विदू०—तदो तए अणुबन्धिज्जमाणाएँ भवदो अविणअं अन्तरेण परिगहीदत्थो किदा देवी। (क)

राजा—अहो दीर्घरोषता तत्रभवत्याः। अतः परं कथय।

विदू०—अदोवरं किं। मालविआ बउलावलिआ अ णिअलवदीओ अदिट्ठसुज्जपादं पादालवास णाअकण्णआ विअ अणुहोन्ति। (ख)

राजा—कष्टम्।

मधुरस्वेरा परभृता भ्रमरी च विबुद्धचूतसङ्गिन्यौ।
कोटरमकालवृष्ट्या प्रबलपुरोवातया गमिते ॥ २ ॥

वयस्य अप्यत्र कस्यचिदुपक्रमस्य गतिः स्यात्।

विदू०—कहं भविस्सदि। जं सारभाण्डघरएँ वाउदा माहविआ देवीए संदिट्ठा। मम अङ्गुलीअमुद्दं अदेक्खिअ ण मोत्तव्वा तुए हदासा मालविआ बउलावलिआ अ त्ति। (ग)

(क) ततस्तयानुबध्यमानया भवतोऽविनयमन्तरेण परिगृहीतार्था कृता देवी।

(ख) अतः परं किम्। मालविका बकुलावलिका च निगलवत्याबद्धसूर्यपादं पातालवासं नागकन्यके इवानुभवतः।

(ग) कथं भविष्यति। यत्सारभाण्डगृहे व्यापृता माधविका देव्या संदिष्टा। ममाङ्गुलीयकमुद्रामदृष्ट्वा न मोक्तव्या त्वया हताशा मालविका बकुलावलिका चेति।

मधुस्वरेत्यादि। (मधुरस्वरा मधुरनादा परभृता कोकिला भ्रमरी च तत्तु-

---

(१) Po. णिअवि &c and N. अणुसिज्जमाणा सा (२) B. G. T. परिगद. (३) N. किं अदो पर, and B. G. T. किं अवरं. (४) B. G. N. repeat. (५) P. मधुररसा परभृतिका; मधुरस्वरा परभृति. (६) B. G. N. T. om., P. वयस्याप्यत्रोपक्रमस्य कस्यचित् &c. (७) B. G. °भाडग्गावारिद, and T. भाडगिहम्मावारिद. (८) N. अगुलीअअ &c. B. G. °मुद्दअ and T. मुद्दिअ. (९) Po. om.

राजा—(निःश्वस्य) सखे किमत्र प्रतिकर्तव्यम्।

विदू॰—(विचिन्त्य ।) अत्थि एत्थ उवाओ । (क)

राजा—क इव ।

विदू॰—(सदृष्टिक्षेपम् ।) को वि अदिट्ठो सुणादि । कण्णे दे कहेमि । ([3] उपश्लिष्य कर्णे[4] ।) एव्व विअ । (इत्यावेदयति ।) (ख)

राजा—(सहर्षम् [5]) सुष्ठु चिन्तितम् । [7] प्रयुज्यतां सिद्धये ।

(प्रविश्य)

प्रती॰—देव पवादसअणे देवी णिसण्णा रत्तचन्दणधारिणी परिअणहत्थगहीदेणं चलणेण भअवदीएँ कहाहिं[10] विणोदिअमाणा चिट्ठइ । (ग)

राजा—[11] अस्मत्प्रवेशयोग्योऽयमवसरः ।

(क) अस्त्यत्रोपायः ।

(ख) कोऽप्यदृष्टः शृणोति । कर्णे ते कथयामि । एवमिव ।

(ग) देव प्रवातशयने देवी निषण्णा रक्तचन्दनधारिणा परिजनहस्तगृहीतेन चरणेन भगवत्या कथाभिर्विनोद्यमाना तिष्ठति ।

ल्ये मालविकाबकुलावलिके इत्यर्थात् विबुद्धचूतसङ्गिन्यौ विकासितसहकारसक्ते मदाश्रिते इतिध्वनिः प्रबलपुरोवातया वृष्ट्या कोटर वृक्षकोटर त

(१) B. G. N. T. add सपरामर्शम् . (२) B. G. N. T. om. प्रति. (३) N. add इति. (४) B. G. T. om. कर्णे (५) A. P om. (६) N. om चिन्तितम्. (७) B. G. T. add (B. G. अनुष्ठित & T. अनुष्ठेयम्) (८) B. G. T. °धारिणा. (९) B. G. N. T. हत्थगदेण. (१०) P. A. पडिव्वाजिआए. (११) B. G. T. Interchange. (१२) B. G. T. add तस्मात् and N. तेनहि. (१३) B. G. T. °प्रयाण°.

विदू०—तां गच्छदु भव । अह वि देविं पेक्खिदु अरित्तपाणी भविस्सं । (क)

राजा—जयसेनायारतात्सवेद्य गच्छै ।

विदू०—(कर्णे ।) होदि एव्वं विअ । (इत्यावेद्य निष्क्रान्त ।) (ख)

राजा—जयसेने प्रवातशयनमार्गमादेशय ।

प्रती०—इदो इदो देवो । (ग)

(तत. प्रविशति शयनस्या देवी परिव्राजिका विभवतश्च परिवार)

देवी—भअवदि रमणिज्ज [2] कहावत्थु । तदो तदो । (घ)

परि०—(सदृष्टिक्षेपम् ।) देवि अत पर पुन कथयिष्यामि । अत्र भवानीश्वर सप्राप्त ।

देवी—अहो अज्जउत्तो [5] । (इत्युत्थातुमिच्छति ।) (च)

(क) तद्गच्छतु भवान् । अहमपि देवीं द्रष्टुमरिक्तपाणिर्भविष्यामि ।

(ख) भवति एवमिव ।

(ग) इत इतो देव ।

(घ) भगवति रमणीय कथावस्तु । ततस्तत. ।

(च) अहो आर्यपुत्रः ।

तुल्य निबिडान्धकार इति ध्वनि । गमिते प्रापिते) । अत्र राज्ञः कर्णे विदूषकोक्त उपायो नियमेन मालविकाप्राप्तिहेतुत्वान्नियताप्तिर्नाम चतुर्थी

---

(१) B. G. T. भो (२) A. सवाध, B. G. T. सन्निहित & N. अस्मद्दृष्टस्य विदित कुरु (३) B G. N. T. तह । (कर्णे) एव्व विअ होदि. (४) A. P. अदिरमणिज्ज. (५) T. अत्रभवान् विदिशेश्वर and N. अत्र भगवान् विदिशेश्वर . (६) B. G. N. T. मह्य. (७) B. C. अपि for इति.

राजा—अलमलमुपचारयन्त्रणया ।

अनुचितनूपुरविरहं नार्हसि तपनीयपीठकालम्बि ।

चरणं रुजा परीतं कलभाषिणि मां च पीडयितुम् ॥ ३ ॥

परि०—विजयता देवः । [1]

धारिणी—जेदु अज्जउत्तो । [2] (क)

राजा—(परिव्राजिकां प्रणम्योपविश्य [3] ।) देवि अपि सह्या वेदना ।

धारिणी—[4]अत्थि मे[5] विसेसो । (ख)

(ततः प्रविशति यज्ञोपवीतबद्धाङ्गुष्ठः सम्भ्रान्तो विदूषकः ।)

विदू०—परित्ताअदु परित्ताअदु भव । सप्पेणं दट्ठोह्मि । (ग)

(सर्वे विषण्णाः ।)

राजा—कष्टम् [8] । क्व भवान्परिभ्रान्तः ।

(क) जयत्वार्यपुत्रः ।

(ख) अस्ति मे विशेष. ।

(ग) परित्रायता परित्रायता भवान् । सर्पेण दष्टोऽस्मि ।

वस्या सूचिता । अत्र पूर्वं प्रकरिस्थानोक्तबीजस्यानया नियताप्त्या समन्वयादवमर्शोनाम चतुर्थसंधि. प्रतिपादित इति मन्तव्यम् ॥ परिजनहस्तग तेन चरणेन । अहो भर्ता ॥ अनुचितेति (अनुचितनूपुरविरह सतत परिचितनूपुरसंगमित्यर्थः । रुजा परीत रोगव्याप्त चरण तदर्शनेन रोगाक्रान्त मा च पीडयितुं नार्हसि) । अद्यास्ति मे विशेषः ॥ तत इति ।

---

(१) B. G. N. T. परिव्रा°. (२) B G. N. T. Interchange the speeches. (३) B. G. T. add च. (४) Pn. add. तै. (५) N. add अज्ज (६) P. add दाणि. (७) Po. A. अविहा सप्पेण सदट्ठोह्मि, and B. G. T. सप्पेणह्मि दट्ठो. (८) B. G. N. T. repeat.

विदू०—देविं देक्खिस्सं त्ति आआरपुप्फग्गहणकालणादो पमदवणं गदोह्मि ।[1] (क)

देवी—हद्धी हद्धी[2] । अहं एव्व बह्मणस्स जीविदसंसआणिमित्तं जादा । (ख)

विदू०—तहिं असोअत्थवअस्स[3] कालणादो मएँ पसारिदे दक्खिणहत्थे[4] कोडरणिग्गदेण कालेणँ सप्परूविणीँ दट्ठोह्मि । णं एदाइं दुवे दंतपदाइ । (इति दशं दर्शयति ।) (ग)

परि०—तेन हि दंशच्छेदः पूर्वकर्मेति श्रूयते । स तावदस्य क्रियताम्[12] ।

[13]छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वारक्तमोक्षणम् ।
एतानि दष्टमात्राणामायुष्यैः प्रतिपत्तयः ॥ ४ ॥

(क) देवीं द्रक्ष्यामीत्याचारपुष्पग्रहणकारणात्प्रमदवनं गतोऽस्मि ।

(ख) हा धिक् हा धिक् । अहमेव ब्राह्मणस्य जीवितसंशयनिमित्तं जाता ।

(ग) तस्मिन्नशोकस्तबकस्य कारणान्मया प्रसारिते दक्षिणहस्ते, कोटरनिर्गतेन कालेन सर्परूपिणा दष्टोऽस्मि । नन्वेते द्वे दन्तपदे ।

यज्ञोपवीतेन बद्धोऽङ्गुष्ठो यस्य स तथोक्तः । अत्र कपटकल्पनाया गम्यमानत्वाच्छलनं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ तस्मिन्नशोकस्तबककारणात्प्रसारिते दक्षिणहस्ते कोटरनिर्गतेन सर्परूपेण कालेन दष्टोऽस्मि । छेदो दंशस्ये-

---

(१) दक्खिदुदि. (२) B. G. T. om गाहण. (३) P. add परित्ता अड्ड परित्ताअदु. (४) A. om. (५) Po सस्स &c. N. आगहि and B. G. T. जादा बह्मणस्स. (६) B. G. T. असोअत्थपुप्फत्ताल°, and N. त्थवअरा°. (७) N. om. (८) B. G. T. पसारिदो दक्खिणहत्थो । तदो &c. (९) P अग्गहत्थे, A. हत्थे. (१०) B. G. T. Interchange. N. सप्परूवेण कालेण. (११) B. G. N. T. ण एदाणि दुवे दसणपदाणि (B. G. om. दसण). (१२) B. G. T. om तेन... क्रियताम्. (१३) A. reads the verse and the following and P only the following first in the king's speech below. (१४) N. मोचनम्. (१५) P. आयुष..

संप्रति विषवैद्यानां कर्म।

राजा—जयसेने क्षिप्रमानीयतां ध्रुवसिद्धिः[1]।

प्रती०—जं देवो आणवेदि। (इति निष्क्रान्ता।) (क)

विदू०—अहो पावेण मिचुणा गहीदोह्मि (ख)

राजा—मा कातरो भूः। अविषो[2]ऽपि कदाचिद्दंशो भवेत्।

विदू०—कहं ण भाइस्सं[3]। सिमासिमाअन्ति मे अङ्गाइं। ([4]विषवेग रूपयति।) (ग)

देवी—[5]ही ही आहिअं दंसिदं विआरेण। हला अवलम्भइ णं। (घ)

(परिजनः[6] ससंभ्रममवलम्बते)

विदू०—(राजानं विलोक्य।) भोः भवदो बालत्तणादो पिअवअस्सो ह्मि। तं विआरिअ अपुत्ताए मे जणणीए जोअक्खेमं वहेहि। (च)

(क) यदेव आज्ञापयति।

(ख) अहो पापेन मृत्युना गृहीतोऽस्मि।

(ग) कथं न भेष्यामि। सिमिसिमायन्ति मेऽङ्गानि।

(घ) ही ही आधिक्यं दर्शितं विकारेण। हला अवलम्बध्वमेनम्।

(च) भोः भवतो बाल्यात् प्रियवयस्योऽस्मि। तं विचार्यापुत्राया मे जनन्या योगक्षेमं वह।

इत्यादि। ध्रुवसिद्धिरिति तस्य वैद्यस्य नाम॥ अनेन संतापः सूच्यते।

---

(१) B. G. N. T. Interchanges. (२) P. om. अपि. (३) A. interprets भाइस्स by भविष्यामि. (४) B. G. N. T. add इति. (५) B. G. T. हा हा दंसिद विआरेण। अवलंबध ण। (T. घलण for ण) N. हा दसिद असुह विआरेण (दर्शितमशुभ विकारेण अवलम्बध बह्मण and P. हीही असुह दंसिद (असुभ हट &c.) .. अवलम्बह ण. (६) N. T. परिनाजिका & B. G. पारिपार्श्विका. (७) B. G. T. भो बालप्पिअवअस्सोह्मि दे (T. तुए) । अविआरेण (अविकारेण) अपुत्ताए जणणीए &c। N. भो बह्मणोपि &c. (८) A. मुच्छाए and Po मुच्छाए मे.

राजा—मा भैषी.[१] । अचिरात्वा वैयाधिकित्सते । [२]स्थिरो भव ।

(प्रविश्य)

जय०—देव आणविदो[३] धुवसिद्धि विण्णवेदि । इह [४]एव्व आणीअदु गोदमो त्ति । (क)

राजा—तेन हि वर्षधरप्रतिगृहीतमेन तत्रभवतः सकाशं प्रापय ।

जय०—तह । (ख)

विदू०—(देवीं विलोक्य ।) भोदि जिवेअं वा ण वा । जं[७] मए अत्तभवन्तं सेवमाणेण दे अवरद्धं तं मरिसेहि । (ग)

देवी—दीहाऊ होहि । (घ)

(निष्क्रान्तौ[८] विदूषकः प्रतीहारी च ।)

राजा—प्रकृतिभीरुस्तपस्वी । [९]धुवसिद्धेरपि यथार्थनाम्नः सिद्धिं न मन्यते ।

(क) देव आज्ञापितो ध्रुवसिद्धिर्विज्ञापयति । इहैवानीयतां गौतम इति ।

(ख) तथा ।

(ग) भवति जीवेय वा न वा । यन्मयात्रभवन्तं सेवमानेन तेऽपराद्धं तन्मृष्यस्व ।

(घ) दीर्घायुर्भव ।

विषवेगं निषप्राप्तिं रूपयति प्रकाशयति । विषावेगास्तु वसन्तराजीये कथिताः—

---

(१) N. add गौतम. and take स्थिरोभव here after it. (२) N. T. चिकित्सप्यति and B. G. चिकित्सयिष्यति. (३) A. P. प्रतिहारी all through. (४) A. P. om. (५) N. add सो. (६) P. वर्षवर धरि० & N. om. वर्षवर. (७) Po add व सव्व. (८) N. निष्क्रान्तौ. (९) Pn. A. धुव- सिद्धि मध्ये. N. धुवसिद्धिमपि यथार्थ नामान सिद्धिमन न मन्यते.

जय॰[1]—जेदु भट्टा। भुवसिद्धी विण्णवेदि। उदकुम्भविहाणेण सप्प मुद्दिअ किंपि कप्पइदव्व। त अण्णेसीअदु त्ति। (क)

देवी—इद सप्पमुद्दिअं अङ्गुलीअअ । पच्छा मम हत्थे देहि ण (ख)

(इति प्रयच्छति।)[2]

राजा—जयसेने[3] कर्मसिद्धावाशु प्रतिपत्तिमानय।

प्रती॰—ज देवो आणवेदि। (इति निष्क्रान्ता।) (ग)

परि॰—यथा मे[4] हृदयमाचष्टे तथा निर्विषो गौतमः।

राजा—भूयादेवम्।

(प्रविश्य)

जय॰—जेदु[5] भट्टो[6]। णिवुत्तविसवेगो गोदमो मुहुत्तेणं[7] पकिदित्थो सवुत्तो। (घ)

(क) जयतु भर्ता। भुवसिद्धिर्विज्ञापयति । उदकुम्भविधानेन सर्प मुद्रित किमपि कल्पयितव्यम्। तदन्विष्यतामिति।

(ख) इद सर्पमुद्रितमङ्गुलीयकम्। पश्चान्मम हस्ते देह्येतत्।

(ग) यदेव आज्ञापयति।

(घ) जयतु भर्ता। निवृत्तविषवेगो गौतमो मुहूर्तेन प्रकृतिस्थ सवृत्तः।

' वैवर्ण्यं वेपथुर्दाह. फेन. स्कदस्य भञ्जनम्। दु ख जाड्य मृतिश्चेति वि षवेगा. स्युरष्टधा॥' यन्मया तत्रभवन्त सेवमानेन अपराद्ध तन्मृष्यताम्

---

(१) B. G N. T. Po विहाणे। सप्पमुद्दिअ कपिअण्णेमाअदु।. (२) B. G. T. om. & N. इति अगुलायक ददाति and add प्रतिहारा गृहीत्वा प्रस्थिता. (३) N. om. (४) B. G. T. om. मे (५) B. G. T. repeat. (६) N. देवो (७) Po. णिवुत्त. गोत्तमो। मुहुत्तएण पकिदित्थ एव्व सवुत्तो. Po. A. णिवुत्त... गोत्तमो पकिदित्थएव्व &c.

देवी—दिट्ठिआ वैअणाआदो मुत्तह्मि (क)

प्रती०—एसो उण अमच्चो वाहतओ णिण्णवेदि । राअकज्जं बहु मन्तिदव्वं । तं दंसणेण अणुग्गहं इच्छामि त्ति । (ख)

देवी—गच्छदु अज्जउत्तो कज्जसिद्धीए । (ग)

राजा—आतपाक्रान्तोऽयमुद्देशः । शीतक्रिया चास्या रुजः प्रशस्ता । तदन्यत्र नीयतां शयनीयम् ।

देवी—बालिओ अज्जउत्तवअणं अणुचिट्ठह । (घ)

परिजनः—तहा । (च)

(इति निष्क्रान्ता देवी परिव्राजिका परिजनश्च ।)

राजा—जयसेने गूढेन पथा मां प्रमदवनं प्रापय ।

प्रती०—इदो इदो देवो । (छ)

राजा—जयसेने समाप्तकृत्यो ननु गौतमः ।

(क) दिष्ट्या वचनीयान्मुक्तास्मि ।

(ख) एष पुनरमात्यो वाहतको विज्ञापयति । राजकार्यं बहु मन्त्रयितव्यम् । दर्शनेनानुग्रहमिच्छामीति ।

(ग) गच्छत्वार्यपुत्रः कार्यसिद्धये ।

(घ) बालिका आर्यपुत्रवचनमनुतिष्ठत ।

(च) तथा ।

(छ) इत इतो देवः ।

इति ॥ दर्शितमशुभं विकारेण । अवलम्ब्यं ब्राह्मणम् ॥ विवृत्तविषवेगो .

---

(१) N. om. (२) B G. N. T. om. (३) B. G. om. च.
(४) N. G. शयनम्. (५) B. G. T पालिआ, N. बालिआओ and A. बालिशा. (६) अज्जउत्तस्स सदेस. (७) add (परिजनस्तथा प्रकरोति:).
(८) N. om. इति (९) Pn. गुढपथेन. A. B. G. T. Po om. मां.
(१०) B. G. T. °कार्यो & N. करणीयो.

प्रती०—अह इ । (क)

राजा—

इष्टाधिगमनिमित्तं प्रयोगमेकान्तसाध्यमपि मत्वा ।
संदिग्धमेव सिद्धौ कातरमाशङ्कते चेतः ॥ ५ ॥

(प्रविश्य)

विदू०—वड्ढदु भवं । सिद्धाइं दे मङ्गलकज्जाइं । (ख)

राजा—जयसेने त्वमपि नियोगमशून्यं कुरु ।

प्रती०—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।) (ग)

राजा—वयस्य क्षुद्रा माधविका । न खलु किंचिद्विचारितमनया ।

विदू०—देवाए अङ्गुलीअअमुद्दं देक्खिअ कहं विआरीअदि । (घ)

राजा—न खलु मुद्रामधिकृत्य ब्रवीमि । एतयोर्बद्धयो किं निमित्तोऽयं मोक्ष । किं देव्या परिजनमतिक्रम्य भवान्सदिष्ट इत्येवमनया प्रष्टव्यम् ।

विदू०—ण पुच्छिदोह्मि । पुणो मन्दस्सवि मे तस्सिं पच्चुप्पण्णा मदी । (च)

(क) अथ किम् ।

(ख) वर्धतां भवान् । सिद्धानि ते मङ्गलकार्याणि ।

(ग) यद्देव आज्ञापयति ।

(घ) देव्या अङ्गुलीयकमुद्रां दृष्ट्वा कथं विचार्यते ।

(च) ननु पृष्टोऽस्मि । पुनर्मन्दस्यापि मे तस्मिं प्रत्युत्पन्ना मति ।

गौतमो मुहूर्तमात्रेण प्रकृतिस्थ संवृत्त ॥ इष्टाधिगमेत्यादि । (इष्टस्या

---

(१) N हृदयम् (२) P A. वड्ढदु & B G. T repeat. (३) B G T °कज्जाइ (मम कज्जाइ) (४) B G N T गौतम (५) B. G N T. मुद्दिअं (६) B G. । तयोर्द्वयो & N स्तयोर्द्वयो (७) B G N T om. अयं. (८) B G N T किंवा (९) B G T मन्दस्सावि पुणो मे वह पच्चुप्पण्ण उत्तरं आसि, P. पच्चुप्पण्णबुद्धिणा मए कहिदं A पच्चुत्तरपच्चुप्पण्णबुद्धिणा मए कहिदं.

राजा—कथ्यताम् ।

विदू०—भणिदो मए । देव्वचिन्तएहिं णिण्णाविदो राआ । सोवसग्गं वो णक्खत्तं । सव्वबन्धणमोक्खो करीअदु त्ति । (क)

राजा—ततस्ततः ।

विदू०—तं सुणिअ देवीए इरावदीचित्तं रक्खन्तीए राआ किल मोएदित्ति अहं संदिट्ठो त्ति । तदो मुच्चइदे त्ति तीए सपादिदो अत्थो । (ख)

राजा—(विदूषकं परिष्वज्य ।) सखे प्रियोऽहं तव ।

> नहि बुद्धिगुणेनैव सुहृदामर्थदर्शनम् ।
> कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलभ्यते ॥ ६ ॥

(क) भणिता मया । दैवचिन्तकैर्विज्ञापितो राजा । सोपसर्गं वो नक्षत्रम् । सर्वबन्धनमोक्षः क्रियतामिति ।

(ख) तच्छ्रुत्वा देव्येरावतीचित्तं रक्षन्त्या राजा किल मोचयतीत्यहं संदिष्ट इति । ततो मुच्यत इति तया संपादितोऽर्थः ।

विगमे प्राप्तो निमित्तं कारणं एकान्तसाध्यं निःसन्देहेन संभवदुत्पातिकसाध्येन रूपमपि प्रयुज्यत इति प्रयोगः उपायस्तं सिद्ध्यै साध्यनिष्पादनाय संदिग्धमेव कार्यं स्यान्नवेति कृतसंदेहं मत्वा चेतः कातरं यथा तथा आगच्छते ॥ पुनर्मन्दस्य मे तस्मिन्प्रत्युत्पन्ना मतिः ॥ (पुनर्मन्देनापि प्रत्युत्पन्नबुद्धिना मया कथितम् । उपसर्गेण ज्योतिषोक्तक्रूरग्रहवेधसूचितदैवोपद्रवेण सहितमित्यर्थः ।) । नहि बुद्धीत्यादि । (सुहृदां बुद्धिगुणेनैव अर्थदर्शनं न किन्तु स्नेहेनैव सूक्ष्मः दुरवगाहनीयः कार्यसिद्धिपथः अभीष्टसिद्धे

(१) A. P. omit the speech and read the following in continuation with the above speech of विदूषक.
(२) T. भणिद and A. P. om. भणिदो मए. (३) B. G. A. P. omit the speech and read the following speech of विदूषक in continuation with the above. (४) A. उवरज्यन.

विदू०—तुवरदु भव। समुद्दघरए ससहिं[1] मालविअं ठाविअ भवन्तं पच्चुग्गदोह्मि। (क)

राजा—अहमेना सभावयामि। गच्छाग्रत।

विदू०—एदु भव। (परिक्रम्य।) इद समुद्दघरअं[2]। (ख)

राजा—(साशङ्कम्।) वयस्य एषा कुसुमावचयव्यग्रहस्ता सख्यास्ते इरावत्यां[3] परिचारिका चन्द्रिका समागच्छति[4]। इतस्तावदावां भित्तिगूढौ भवाव।

विदू०—कुम्भील्लएहिं कामुएहिं अ पडिहलणीआ खु चन्दिआ। (ग)

(उभौ यथोक्तं[5] कुरुत।)

राजा—गौतम कथं नु ते सखी मां प्रतिपालयति। एहि। एनं गवाक्षमाश्रित्य विलोकयामि।

विदू०—तह। (घ)

(उभौ[6] विलोकयन्तौ स्थितौ[7]।)

(ततः प्रविशति मालविका बकुलावलिका च।)

(क) त्वरतां भवान्। समुद्रगृहे ससखीं मालविकां स्थापयित्वा भवन्तं प्रत्युद्गतोऽस्मि।

(ख) एतु भवान्। इदं समुद्रगृहम्।

(ग) कुम्भीलकैः कामुकैश्च परिहरणीया खलु चन्द्रिका।

(घ) तथा।

रूपाय उपलभ्यते उद्भाव्यते इत्यर्थः)। सखी सहिता। अहो इत्यामन्त्रणे।

---

(1) B. G. N. T. सहीसहिदं. (2) B. G. T. गेहकं. (3) N. om. इरावत्याः. (4) B. G. N T. सन्निकृष्टमागच्छति. (5) B. G. N. T. add अहो. (6) A. om. (7) B. G. T. यथासमीहितं. (8) A. om. (9) N. तिष्ठत.

बकुल॰—सहि पणम भट्टारं। जो पस्सदो चिट्ठदो दीसदि। (क)

राजा—मन्ये प्रतिकृतिं मे दर्शयति।

माल॰—(सहर्षं) णमो दे। (द्वारमवलोक्य सविषादं।) हला, मं विप्पलम्भेसि। (ख)

राजा—सखे हर्षविषादाभ्यामत्रभवत्याः प्रीतोऽस्मि।

सूर्योदये भवति या सूर्यास्तमये च पुण्डरीकस्य।
वदनेन सुवदनायास्ते समवस्थे क्षणादूढे ॥ ७ ॥

बकु॰—ण एसो चित्तगदो भट्टा। (ग)

उभे—(प्रणिपत्य।) जेदु भट्टा। (घ)

(क) सखि प्रणम भर्तारम्। यो पार्श्वत. पृष्ठत. दृश्यते।

(ख) नमस्ते। सखि मां विप्रलम्भयसि।

(ग) नन्वेष चित्रगतो भर्ता।

(घ) जयतु भर्ता।

सूर्योदय इत्यादि। (पुण्डरीकस्य पद्मस्य सूर्योदये यावस्था विकाशरूपा सूर्यास्तमये च या संकोचरूपावस्था भवति ते विकाशसंकोचात्मिके द्वे समवस्थे सुवदनाया मालविकाया वदनेन क्षणादूढे धृते)। सखि वदा

---

(१) Pn om. the sentence, and B. G. T. read it after णमो दे along with मालविका s speech. (२) B. G. N. T. om, and read after 'णमो दे।' " राजा—शङ्के मे प्रतिकृतिं निर्दिशति। (३) B. G. N. T. om (४) B. G. T. add जोरस्सदो (T. add चिट्ठदि) दस्साअदि, B G. N. T. मालविका—(सहर्षं द्वारमवलोक्य) &c. (५) Pn Interchange. (६) B. G. N. T. om.

माल॰—हला तदा ससभम उक्कंठिआ अहं भट्टिणो रूवदंसणेण तह ण'वितिण्हह्मि जह अज्ज विभाविदो चित्तगद्‌दसणो भट्टा। (क)

विदू॰—सुद भवदा। अत्तहोदी चित्ते जह दिठ्ठो भवं तह अदिठ्ठो त्ति मन्तेदि। मुधा दाणिं मञ्जुसा विअ रअणमण्ड जोव्वणगव्व वहोसि। (ख)

राजा—सखे कुतूहलवानपि निसर्गशालीनः स्त्रीजनः। पश्य।

काल्स्न्येन निर्वर्णयितुं च रूप-
मिच्छन्ति तत्पूर्वसमागतानाम्।

(क) सखि तदा ससम्भ्रममुत्कण्ठिता अहं भर्तृरूपदर्शनेन तथा न वितृष्णास्मि यथाद्य विभावितश्चित्रगतदर्शनो भर्ता।

(ख) श्रुतं भवता। अत्रभवती चित्रे यथा दृष्टो भवांस्तथाऽदृष्ट इति मन्त्रयते। मुधेदानीं मञ्जुषेव रत्नभाण्ड यौवनगर्वं वहसि।

सम्भ्रमदृष्टे भर्तृरूपे यथा न वितृष्णास्मि तथाद्यापि मया भावितोऽवितृष्ण-दर्शनो भर्ता (सखि ससम्भ्रमदृष्टे भर्तृरूपे यथा सतृष्णास्मि तथा अद्यापि मया न विभावितो वितृष्णदर्शनो भर्ता) ॥ तत्रभवती चित्रे यथा दृष्टस्तथा दृष्टो भवानिति मन्त्रयते (तत्रभवती चित्रे यथा दृष्टो न तथा दृष्टो भवान् इति मन्त्रयते)। **कार्त्स्न्येनेत्यादि**। (प्रियेषु तद्दर्शनायेत्यर्थः।

---

(१) B. G. T. तदहिसमभेहिदा भट्टिणो रूवस्स ण तह वितिण्हह्मि जह अज्ज मए भाविदो अविदिण्हदसणो भट्टा.। Pn हला तदा समुहहिदा भट्टिणो रूवस्स ण तह वितिण्हह्मि जह अज्ज विभाविदो चित्तगदसणो भट्टा। Po हला तदा समुहट्ठीदा अह भट्टिणो रूवदसणेण तह ण वितिण्हह्मि जह अज्ज विभाविदो चित्तगदो एव्व भट्टा। N. हला तदा समभमट्ठिदे भट्टिणो रूवे जह ण वितिण्हह्मि तह अज्जवि मए भाविदो अवितिण्हदसणो भट्टा. (२) P. सुद भवदा। अत्तहोदाए दिट्ठो जह चित्ते तह दि.ो भव त्ति मन्तिद। B G. T. सुद भवदा। ण किं अत्तहोदा तुए जह दि.ो तह ण दिट्ठो भव &c. N. सुद भवदा। अत्तहोदी चित्ते जह दिट्ठो तह दिट्ठो भव त्ति मन्ते दि।. (३) B. G. N. T. °समागममानाम.

न च प्रियेष्वायतलोचनानां
समग्रपात्राणि विलोचनानि ॥ ८ ॥

मालo—हला का एसा ईसिप्परिउत्तवअणा भट्टिणा सिणिद्धाए दिट्ठीए णिज्झाईआदि । (क)

बकुo—णं इअं पस्सगदा इरावदी । (ख)

मालo—सहि अदक्खिणो विअ भट्टा मे पडिभादि । जो सव्वं देवीजणं उज्झिअ एक्काए मुहे बद्धलक्खो । (ग)

बकुo—(आत्मगतम्) चित्तगदं भट्टारं परमत्थदो गेण्हिअ असूएदि । होदु । कीलिस्सं दाव एदाए । (प्रकाशम् ।) हला भट्टिणो वल्लहा एसा । (घ)

मालo—तदो किं दाणिं अत्ताणं आआसेमि । (सासूयं परावर्तते ।)
(च)

(क) सखि कैषा ईषत्परिवृत्तवदना भर्त्रा स्निग्धया दृष्ट्या निध्यायते।

(ख) नन्वियं पार्श्वगतेरावती।

(ग) सखि अदक्षिण इव भर्ता मे प्रतिभाति । यः सर्वं देवीजनमुज्झित्वैकस्या मुखे बद्धलक्ष्यः।

(घ) चित्रगतं भर्तारं परमार्थतो गृहीत्वासूयति । भवतु । क्रीडिष्यामि तावदेतया । सखि भर्तुर्वल्लभैषा ।

(च) ततः किमिदानीमात्मानमायासयिष्यामि ।

आयतलोचनानां व्यापारितनेत्राणां स्त्रीणामिति शेषः। [illegible]

---

(१) T. ननु, B G. ननु. (२) B. G. [illegible], N. I. [illegible] (३) पार्श्वपरिवर्तितवदनेन. (४) B. G. T. I. interchange, [illegible] om. भर्ता. (५) P. परमत्थ. (६) B. G N. T. [illegible] P, A. om. (८) B. N. G. T. [illegible]

राजा—सखे पश्य ।

> भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं स्फुरिताधरोष्ठं
> सासूयमाननमितः परिवर्तयन्त्या ।
> कान्तापराधकुपितेष्वनया[1] विनेतुः
> संदर्शितेव ललिताभिनयस्य शिक्षा ॥ ९ ॥

विदू०—अणुणअसज्जो दाणिं होहि । (क)

माल०—अज्जगोदमो एत्थ एव्व सेवदि ण । (पुनः स्थानान्तराभिमुखी भवितुमिच्छति ।) (ख)

बकु०—(मालविका रुद्धा ।) ण खु कुविदा दाणिं तुमं । (ग)

माल०—जइ चिरं कुविदं एव्वं मं[3] मण्णेसि एसो पच्चाणीअदि कोवो । (घ)

(क) अनुनयसज्ज इदानीं भव ।

(ख) आर्यगौतमोऽत्रैव सेवते ननु ।

(ग) न खलु कुपितेदानीं त्वम् ।

(घ) यदि चिरं कुपितामेव मां मन्यसे एष प्रत्यानीयते कोपः ।

समागमाना स एव पूर्व० । तै. नेत्रैः पूर्व०) समागमो येषां कृतप्रथमदर्शनानां प्रियाणामित्यर्थः । रूपं लावण्यं कात्स्न्येन समग्रवृत्त्या निर्वर्णयितुं द्रष्टुमिच्छन्ति सोत्सुकानि किंतु समग्रवृत्तीनि सपूर्णव्यापारवन्ति न भवन्तीति शेषः । इष्टविषयदर्शने औत्सुक्ये सत्यपि समग्रतया स्त्रियो न पश्यन्ति लज्जाशीलत्वादिति भावः ।) पार्श्वपरिवृत्तवदना । चित्रगतं भर्तारं परमार्थतः सकल्प्यासूयति । भ्रूभङ्गेत्यादि । (विनेतुः शिक्षकस्य इति कर्तरिषष्ठी । कान्तापराधकुपितेषु कान्तस्य योऽपराधः अन्यस्त्रीसगमादिकृता

---

(१) B. G. विपक्षेष्वनया. (२) B. G. T. पच्छा, N. एत्थ ण सेवदि. (३) P. A. om.

राजा—(उपेत्य ।)

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रार्पितचेष्टया किमेव मयि ।
ननु तव साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः ॥ १० ॥

बकु०—जेदु भट्टा (क)

माल०—(आत्मगतम् ।) कहं चित्तगदो भट्टा मए अनुइदो । (व्रीडवदनमञ्जलिं करोति ।) (ख)

(राजा मदनकातर्यं रूपयति ।)

विदू०—किं भवं उदासीनो विअ । (ग)

राजा—अविश्वसनीयत्वात्सख्यास्तव ।

विदू०—अत्तहोदीए अथं तुह अविस्सासो । (घ)

राजा—श्रूयताम् ।

(क) जयतु भर्ता ।

(ख) कथं चित्रगतो भर्ता मयानुयितः ।

(ग) किं भवानुदासीन इव ।

(घ) अत्रभवत्यामयं तवाविश्वासः ।

पराधस्तत्र कुपितेषु नपुंसके भावे क्तः । ललिताभिनयस्य मनोहरस्य कोपव्यञ्जकचेष्टाविशेषस्य कर्मणि षष्ठी । शिक्षा उपदेशोऽनया मालविकया सदर्शितेव तत्र हेतुगर्भविशेषणं पूर्वार्धे) । कुप्यसीत्यादि । (चित्रार्पितचेष्टया किं कस्मात् कुप्यसि मह्यामिति शेषः । ननु अहं साक्षादनन्यसाधारण एकभक्तिकः इत्यर्थः तव दासः) । भवत्यामयं तवावि-

(१) B. G. T. कथय किमिह मे & N. किमेवम्मे for किमेव मयि. P. A. किमेव मयि. (२) N. (इति सलज्जमञ्जलं &c.), B. G. T. प्रकाश । सव्रीडवदन. (३) P. A. निरूपयति. (४) B. G. T. कह for अथ तुह; P. A. मा मम अत्तहोदीए तुह &c.

पथि नयनयोः स्थित्वा स्थित्वा तिरोभवति क्षणा॑
त्सरति सहसा बाह्वोर्मध्यं गतापि सखी तव।
मनसिजरुजा क्लिष्टस्येव समागममायया
कथमिव सखे विश्रब्धं स्यादिमां प्रति मे मनः॥ १२॥

बकु०—सहि बहुसो किल भट्टा विप्पलद्धो। दाणिं दाव अत्ता वि स्ससणिज्जो करीअदु। (क)

माल०—सहि मह उण मन्दभग्गाए सिविणसमाअमो वि भट्टिणो दुल्लहो आसि। (ख)

बकु०—भट्टा देहि से उत्तर। (ग)

राजा—

उत्तरेण किमात्मैव पञ्चबाणाग्निसाक्षिकम्।
तव सख्ये मया दत्तो न सेव्यः सेविता रहः॥ १२॥

(क) सखि बहुशः किल भर्ता विप्रलब्धः। इदानीं तावदात्मा विश्वसनीयः क्रियताम्।

(ख) सखि मम पुनर्मन्दभाग्यायाः स्वप्नसमागमोऽपि भर्तुर्दुर्लभ आसात्।

(ग) भर्ता देह्यस्या उत्तरम्।

श्वास। अस्मिन्वाक्ये काकुरनुसंधेया। पथि नयनयोरित्यादि। उ
त्करूपेण बहुशः प्रतारणेन अविश्वासकारणाचरणादिमां मालविकां प्रति मे
मनः कथं विश्रब्धं विश्वस्तं स्यादपि तु कथमपि न। प्रतारिकाया प्रतारणा
वश्यं भावेन तत्राविश्वासस्यैव युक्तत्वादिति भावः। उत्तरेणेत्यादि।

---

(१) P A स्वम० (२) P A B G अबला सती (३) B G T कथमपि (४) N विस्रब्ध (५) B G. T ता for दाणं दाव Po दाव एथ &c A दावअथ &c (६) B G T add एदु (७) N कहिं

बकु०—अणुगहीदह्मि । (क)

विदू०—(परिक्रम्य । ससंभ्रमम् ।) वउलावलिए एसो बालासोअरुक्खस्स पल्लवाइं लङ्घेदि हरिणो । एहि णिवारेम णं । (ख)

बकु०—तह । (इति प्रस्थिता ।) (ग)

राजा—वयस्य एवमेवास्मिन्रक्षणेऽवहितेन त्वया भवितव्यम् ।

विदू०—एव्वं वि गोदमो संदिस्सीअदि । (घ)

बकु०—अज्ज गोदम अहं अप्पआसे चिट्ठामि । तुमं दुवाररक्खओ होहि । (च)

विदू०—जुज्जइ । (छ)

(क) अनुगृहीताः स्मः ।

(ख) बकुलावलिके एष बालाशोकवृक्षस्य पल्लवानि लङ्घयति हरिणः । एहि निवारयाम एनम् ।

(ग) तथा ।

(घ) एवमपि गौतमः संदिश्यते ।

(च) आर्य गौतम अहमप्रकाशे तिष्ठामि । त्वं द्वाररक्षको भव ।

(छ) युज्यते ।

[उत्तरेण किं उत्तरसाध्यं नास्ति । पंचबाण एवाभिस्तापकत्वात् साक्षी यत्र तद्यथा तया अनेनाभिसाक्षिकत्वेन दुर्भेद्यता दर्शिता । मया इदानीं

---

(१) N. om. (२) B. G. T. असोअरुक्खाइँ. (३) P. A. लंघेदि आअच्छेदि, B. G. T. अदि लंघेदि इच्छेदि. (४) N. om., P. A. ता एहि. (५) omit this and the two following speeches. (६) A. P. om. (७) B. G. N. T. एवमस्मिन्रक्षणरक्षणे &c. B. G. T. एवमेवास्मिन्रक्षणेऽप्यवहितेन &c. (८) P. एव्व वि. (९) P. A. add ण (ननु). (१०) B. G. T. णिदिस्सअदि. (११) N. add परिक्रम्य. (१२) दुवाररक्खा.

(निष्क्रान्ता बकुलावलिका ।)

विदू०—इम दाव फलिहत्थल[1] अस्सिदो[2] होमि । (इति तथा कृत्वा ।) अहो सुहप्फरिसदा सिलाविसेसस्स । (इति निद्रायते ।) (क)

(मालविका ससाध्वस[3] तिष्ठति ।)

राजा—

विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसं
तव[4] चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण गते सहकारतां
त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥ १३ ॥

माल०—देवीए[5] भएण अत्तणो वि[6] पिअ कादु ण पारेमि । (ख)

राजा—अयि[7] न भेतव्यम्[8] ।

माल०—(सोपालम्भम्[9] ।) जो ण भाएदि सो मए भट्टिणीदसणे दिट्ठसमवत्थो[10] भट्टा । (ग)

(क) इम तावत्स्फटिकस्थलमाश्रितो भवामि । अहो सुखस्पर्शता शिलाविशेषस्य ।

(ख) देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि ।

(ग) यो न बिभेति स मया भट्टिनीदर्शने दृष्टसमवस्थो भर्ता ।

आत्मा तव सख्यै दत्त. । रहसि निर्जनेऽस्या सेविता सेवक एव भविष्यामि न तु सेव्य इत्यर्थ ।] विसृजेत्यादि । [चिरात्प्रभृति बहुकालावधि तव प्रणयोन्मुखे प्रणयसमुत्सुके सहकारिता सहचारितामाम्रवृक्षत्वञ्च गते मयि त्वमतिमुक्तलताचरितं माधवीलतासादृश्य बन्धनाश्लेषेणेति शेष परिगृ

---

(१) B. G. T. °त्थम्भ N क्खम्भम् (२) B. G. T. सस्सिदो. (३) N. ससाध्वसा, A. साध्वस (४) P. A ननु (५) B. G I. देवी भआदो. (६) Pu om. अवि. (७) B. G T. om (८) A. P 1epert. (९) P A. om (१०) N. T. °समत्थो (°सामर्थ्यो), B. G. °समावत्थो, A. दिट्ठो समवत्थो

राजा—

दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि वैम्बिकानां[1] कुलव्रतम् ।
तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनाः ॥ १४ ॥

तदनुगृह्यतां चिरानुरक्तोऽयं[2] जनः । (इति संश्लेषमुपनयति[3] ।)

(मालविका नाट्येन[4] परिहरति ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदनविषयव्यापारः । तथा हि ।

हस्तं कम्पवती[5] रुणद्धि रशनाव्यापारलोलाङ्गुलिं[6]
स्वौ हस्तौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् ।
पातुं पक्ष्मलनेत्रमुन्नमयतः साचीकरोत्याननं
व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥ १५ ॥

(ततः प्रविशतीरावती निपुणिका च ।)

इरा०—हञ्जे णिउणिए सच्चं तुमं[10] परिगदत्था चन्दिआए ।
समुद्दघरअलिन्दए[11] सहदो एआई अज्जगोदमो दिट्ठो त्ति । (क)

(क) हञ्जे निपुणिके सत्यं त्व परिगतार्था चन्द्रिकया । समुद्रगृहालिन्दे शयित एकाक्यार्यगौतमो दृष्ट इति ।

हाण । दाक्षिण्यमित्यादि । [हे बिम्बोष्ठि । नाम सम्भावनायां प्रकाश्ये वा । दाक्षिण्य सर्वदयितास्वानुकूल्यं नायकानां कुलव्रतमवश्यपालनीयो नियमः । यद्यपीति शेषः तत् तथापि ये मे प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनास्त्वदाकांक्षा परवशा इत्यर्थः ।] वैम्बिकास्तद्वश्या राजानः ॥ हस्तमित्यादि ।

---

(१) B. G. T. नायकानान्. (२) °अनुरक्तहृदयो &c. (३) P. A. अभिनयति, (उपनयति); (४) N. om. (५) B. G. N. T. A. °अवनार. (६) B. G. N. T. कम्पयते. (७) B. G. T. °अगुलिं , N. अगुली. (८) P. Interchange. (९) P. A. °चक्षु . (१०) P. A. तुह चन्दिआए सदिह समुद &c. (११) N. अलिन्दघरहे, B. G. T. कालिन्द सहदो. (१२) B. G. T. om. एआइ.

निपु०—अण्णहा कहं भट्टिणीए विण्णावेमि[1]। (क)

इरा०—तेण हि तहिं एव्व गच्छामो। संसआदो मुत्तं[2] अज्जउत्तस्सै पिअवअस्सं पुच्छिदुं अ। (ख)

निपु०—सावसेसं विअ भट्टिणीए वअणं। (ग)

इरा०—अण्णं अ[3] चित्तगदं अज्जउत्तं[4] पसादेदुं। (घ)

निपु०—अह कहं दाणिं भट्टा एव्व ण प्पसादीअदि। (च)

इरा०—मुद्धे जारिसो चित्तगदो णं तारिसो एव्व अण्णसकन्तहिअओ अज्जउत्तो। केवलं उअआरादिक्कमं पमज्जिदुं अअं आरम्भो। (छ)

(क) अन्यथा कथं भट्टिन्यै विज्ञापयामि।

(ख) तेन हि तत्रैव गच्छामः। संशयान्मुक्तं आर्यपुत्रस्य प्रियवयस्यं प्रष्टुं च।

(ग) सावशेषमिव भट्टिन्या वचनम्।

(घ) अन्यच्च चित्रगतमार्यपुत्रं प्रसादयितुम्।

(च) अथ कथमिदानीं भर्तैव न प्रसाद्यते।

(छ) मुग्धे यादृशश्चित्रगतो ननु तादृश एवान्यसंक्रान्तहृदय आर्यपुत्रः। केवलमुपचारातिक्रमं प्रमार्जितुमयमारम्भः।

[रशनाव्यापारलोलांगुलि रशनायां व्यापारे तद्ग्रन्थिमोचनरूपचेष्टायां

---

(१) Po कि अण्णहा, A. कि अलीअ, (२) P. B. G. T. विण्णावीअदि, A. विण्णविद. (३) Po A. णिमुत्त. (४) B G. N. T. om. (५) P. A. take अ last. (६) Pn महार, (७) N. om. भट्टा, B. G. T. णु महा एव्व अणु° &c. (८) B. G. T. अणुणीअदि, P. A. कि ण (A. om ण) पच्चणुणीअदि. (९) B, G, T. A. P. om. (१०) P. A. अह्माण.

निपु०—इदो ईदो भट्टिणी । (क)

(उभे परिक्रामत ।)

(प्रविश्य)

चेटी—जेदु भट्टिणी । देवी भणादि । णं मे एसो मच्छरस्स कालो । तुह क्खु बहुमाण वड्ढेदु वअस्सिआए सह णिअलबन्धणे किदा मालविआ । जइ अणुमण्णेसि अज्जउत्तं वि तुहकिदे विण्णावइस्सं । जं तुह इच्छिदं तं मे भणाहि त्ति । (ख)

इरा०—णाअरिए विण्णवेहि देविं । का वअ भट्टिणि णिओजेदुं । परिअणणिअलणेण दंसिदो मइ अणुग्गहो । कस्स वा अण्णस्स पसादेण अअं जणो वड्ढदि त्ति । (ग)

चेटि—तह । (इति निष्क्रान्ता ।) (घ)

(क) इत इतो भट्टिनी ।

(ख) जयतु भट्टिनी । देवी भणति । न मे एष मत्सरस्य कालः । तव खलु बहुमानं वर्धयितुं वयस्यया सह निगडबन्धने कृता मालविका । यद्यनुमन्यसे आर्यपुत्रमपि तव कृते विज्ञापयिष्यामि । यत्तवेष्टं तन्मे भणेति ।

(ग) नागरिके विज्ञापय देवीम् । का वयं भट्टिनीं नियोजयितुम् । परिजननिगडनेन दर्शितो मय्यनुग्रहः । कस्य वान्यस्य प्रसादेनायं जनो वर्धत इति ।

(घ) तथा ।

समुत्सुकत्वेन व्यग्राङ्गुलीयस्य तं हस्तं रुणद्धि रोद्धुं गृह्णाति । बलाद्धठेनाङ्कि

---

(१) P. A. om. one इदो. (२) P. A. इति. (३) B. G. T. ण मे एसो मस्सरस्स वालो तव बहुमाण वड्ढेदु &c, N. मस्सरस्स एसो &c. (४) N. तेण. (५) B. G. T. A. Po. om. (६) N. Po अज्जउत्तस्स विअ वादु तह करमि (७) B. G. T omit the sentence. (८) P. om. मे. (९) Po. A भणिणी. (१०) P. A. णिम्मदेण. (११) B. G. N. T. om. (१२) Po. A. add भणादि.

निपु०—(परिक्रम्यावलोक्य च ।) भट्टिणि एसो दुवारदेसे[1] समुद्दघर अस्स विपणिगदो विअ बलीवद्दो[2] अज्जगोदमो आसीणो एव्व णिद्दाअदि (क)

इरा०—अच्चाहिदं[3] । ण क्खु सावसेसविसविआरो भवे[4] । (ख)

निपु०—पसण्णमुहवण्णो[5] दीसइ । अवि अ धुवसिद्धिणा चिइ च्छि दो । ता से असङ्कणिज्जं पावं (ग)

विदू०—(उत्स्वप्नायते) भोदि मालविए । (घ)

निपु०—सुदं भट्टिणीए । कस्स एसो अत्तणिओअसंपादणे विस्स सणिज्जो हदासो । सव्वकालं इदो एव्व सोत्थिवाअणमोदएहिं कुच्छि पूरिअ संपदं मालविअं सिविणावेदि । (च)

(क) भट्टिनि एष द्वारदेशे समुद्रगृहस्य विपणिगत इव बलीवर्द आर्य गौतम आसीन एव निद्रायते ।

(ख) अत्याहितम् । न खलु सावशेषविषविकारो भवेत् ।

(ग) प्रसन्नमुखवर्णो दृश्यते । अपि च ध्रुवसिद्धिना चिकित्सितः । तदस्याशङ्कनीयं पापम् ।

(घ) भवति मालविके ।

(च) श्रुतं भट्टिन्या । कस्यैष आत्मनियोगसंपादने विश्वसनीयो हताशः । सर्वकालमित एव स्वस्तिवाचनमोदकैः कुक्षिं पूरयित्वा सांप्रतं मालविकां स्वप्नायते ।

गम्यमाना स्त्री हस्तौ स्तनावरणतां स्तनावरकत्वं नयति । पक्ष्मलनत्रमानन

---

(१) B G T दुवारे A. P दुवारोच्छङ्गे N दुवारदेसे (२) B G T A वुसहो and A P add विस्सद्धो (३) B. G T किं णु क्खु अच्चाहिदं । सावसेसो विअ विस° &c (४) N सावसेसो &c (५) A विसो & Po विसवेओ (६) A P पसण्णमुहो (७) Pn अत्तणाणो हदासो । सव्वकालं &c Po A अत्तणीणो अब्भवहारसवादापेक्खी (A adds कितवो) इदासो आदरिओ इदो (Po सक्कारं) (for सव्वकालं) &c T B G अत्तणाणो (T add एस कितवो) अब्भवहारि अ (B G add सदावे अ) विदग्धो (B G. add सक्कामो) इदो &c

विदू०—इरावदिं अदिक्कमन्दी होहि । (क)

निपु०—सुदं अच्चाहिदं । इमं भुअङ्गभीरुअं बह्मबन्धुं इमिणा भुअङ्गकुडिलेण दण्डकट्ठेण त्थम्भन्तरिदा भाअइस्सं । (ख)

इरा०—अरुहदि एव्वं किदग्घो उवद्दवस्स । (ग)

(निपुणिका विदूषकस्योपरि दण्डकाष्ठं पातयति ।)

विदू०—(सहसा प्रबुद्धय ।) अविहा अविहा । भो दव्वीकरो मे उवरि पडिदो । (घ)

राजा—(सहसोपसृत्य ।) सखे न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

(क) इरावतीमतिक्रामन्ती भव ।

(ख) श्रुतमत्याहितम् । इमं भुजंगभीरुकं ब्रह्मबन्धुमनेन भुजंगकुटिलेन दण्डकाष्ठेन स्तम्भान्तरिता भीषयिष्यामि ।

(ग) अर्हत्येव कृतघ्न उपद्रवस्य ।

(घ) अविधा अविधा । भो दर्वीकरो म उपरि पतितः ।

पातुं चुंबयितुमुन्नमयत उत्तोलयतो साचीकरोति वक्त्रं स्थापयति । अतो व्याजेन छलेन ममाभिलापपूरणसुखं अभिलाषस्य पूरणेन यत्सुखं तन्निर्वर्तयति निष्पादयत्येव ॥) हञ्जे निपुणिके सत्यं त्वं परिगतार्था चंद्रिकायाम् । अत्याहितं नाम जीवानपेक्षि कर्म । 'अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ' इत्यमरसिंहः । अत्र दोषोद्घाटनादपवादो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । अत्रैव रोषभाषणात्संफेटोनाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । दण्डकाष्ठेन स्तम्भान्तरिता भीषयिष्यामि । ' उवद्दवस्स ' इत्यत्र क्वचित् अपादेः इति प्राकृते कर्मणि षष्ठी । अवत अवत । अत्रोद्वेजनाद्युक्तिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भ-

---

(१) B. G. N. T. P. एदं. (२) B. G. T. P. A. om. (३) B. G. T. add अत्तणो. (४) B. G. T. om. A. क्खि. (५) Po A. विदग्धो. (६) B. G. T. om. and N. add कअस्स. (७) N. सप्पो. (८) B. G. T. om.

माल०—(अनुसृत्य ।) भट्टा मा दाव सहसा णिक्कमे । सप्पो त्ति भणीअदि । (क)

इरा०—हद्धि हद्धि । भट्टा इदो एव्व धावदि । (ख)

विदू०—(सप्रहासम् ।) कह दण्डकट्ठ एद । अह उण जाणे ज मए केदईकण्टएहिं दस करिअ सप्पस्स विअ दसो किदो त मे फलिद त्ति । (ग)

(प्रविश्य पटाक्षेपेण ।)

वकुला०—मा दाव भट्टा पविसदु । इहं कुडिलगई सप्पो विअ दीसदी । (घ)

इरा०—(राजानमुपसृत्य ।) अवि णिव्विग्घमणोरहो दिवासकेदो मिहुणस्स । (च)

(क) भर्त मा तावत्सहसा निष्क्राम । सर्प इति भण्यते ।

(ख) हा धिक् हा धिक् । भर्ता इत एव धावति ।

(ग) कथ दण्डकाष्ठमेतत् । अह पुनर्जाने यन्मया केतकीकण्टकैर्दंश कृत्वा सर्पस्येव दश कृतस्तन्मे फलितमिति ।

(घ) मा तावद्भर्ता प्रविशतु । इह कुटिलगति सर्प इव दृश्यते ।

(च) अपि निर्विघ्नमनोरथो दिवासकेतो मिथुनस्य ।

वति । भर्त मा तावत्सहसोपसर्प । प्रसीदतु भट्टिनी । किं नु खलु दर्दुर

---

(१) B. G. T णिक्कमिस्ससि (T as an alternative णिक्कमदु भट्टा) (२) B. G. T. A P भणादि. (३) Po A om. दंस करिअ, N. सप्पस्स उवरि अअसो किद, B G T. सप्पस्स (T. alternative सप्पदसो) अअसो किद. (४) N. om. (५) P. A. add ससम्भ्रमम (६) B. G. I क्खु. (७) B A वहिं सप्पो । मा क्खु पविस, (मा क्खु मा क्खु भट्टा विससि अ. (८) N. om. (९) N. सम्भ्रमतरिता राजानमु पेत्य (१०) B. G. T add सहसा after राजानम (११) Po A. अवि सिग्ग मणोरहा दिवा सकेद्मिहुणस्स.

(सर्वे इरावतीं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः ।)

राजा—प्रिये[1] अपूर्वोऽयमुपचारः ।

इरा॰—वउलावलिए दिट्ठिआ दुत्ताहिआरविसआ संपुण्णा दे पइण्णा ।(क)

बकु॰—पसीददु भट्टिणी । किं मए किदं त्ति देवो पुच्छिदव्वो[2] । दद्दुरा वाहरन्ति त्ति किं देव्वो पुढविं वरिसिदुं सुमरेदि । (ख)

विदू॰—मा दाव । होदीएँ[3] दंसणमेत्तेण अत्तभवं पणिपादलङ्घणं[4] विसुमरिदो । होदी[5] उण अज्ज वि पसादं ण गेह्णदि । (ग)

इरा॰—कुविदा वि[6] दाणिं[7] किं करिस्सं । (घ)

राजा—अस्थाने कोप इत्यनुपपन्नं त्वयि । तथा हि ।

(क) बकुलावलिके दिष्ट्या दूत्याधिकारविषया संपूर्णा ते प्रतिज्ञा ।

(ख) प्रसीदतु भट्टिनी । किं मया कृतमिति देवः प्रष्टव्यः । दर्दुरा व्याहरन्तीति किं देवो पृथिवीं वर्षितुं स्मरति ।

(ग) मा तावत् । भवत्या दर्शनमात्रेणात्रभवान्प्रणिपातलङ्घनं विस्मृतः । भवती पुनरद्यापि प्रसादं न गृह्णाति ।

(घ) कुपितापीदानीं किं करिष्यामि ।

व्याहरन्त्याक्रोशन्तीति पृथिव्यां देवो वर्षितुं विरमति (दुर्दरा व्याहरन्तीति किं देवः पृथिवीं वर्षितुं स्मरति । भेकशब्दश्रवणेनैव किमिन्द्रो वर्षणाय प्रवर्तते अपि तु नैव । यदा तस्येच्छा तदैव वर्षति । अतः देवेच्छैवात्रकार-

---

(1) Po. A. om. (2) P. N. om. the sentence. (3) किं णु वुदुरा वाहरन्ति त्ति देवीए पुढवीए वरिसिदुं विरमदि, P. किं दुदुरा वाहरन्ति त्ति देवो पुढविं विसुमरेदि; A. om. the sentence. (4) Po. A. अत्तहोदीए. (5) B. G. N. T. Po. A. तुम.।.गेह्णदि. (6) N. om. (7) Po A. add अह.

कदा मुखं वरतनु कारणादृते
तवागतं क्षणमपि कोपपात्रताम् ।
अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दु मण्डला
विभावरी कथय कथं भविष्यति ॥ १६ ॥

इरा०—अट्ठाणे त्ति सुट्ठु वाहरिदं अज्जउत्तेण । अण्णसक्कंतेसु अह्माण भाअहेएसु जदि उण कुप्पेअं तदो हस्सा भवेअं । (क)

राजा—त्वम् यथा कल्पयसि । अहं पुन सत्यमेव कोपस्थानं न पश्यामि । कुत ।

नार्हति कृतापराधोऽप्युत्सवदिवसेषु परिजनो बन्धम् ।
इति मोचिते मयैते प्रणिपतितुं मामुपगते च ॥ १७ ॥

(क) अस्थाने इति सुष्ठु व्याहृतमार्यपुत्रेण । अन्यसक्तेष्वस्माकं भागधेयेषु यदि पुन कुप्येयं ततो हास्या भवेयम् ।

ण किं मम प्रतिज्ञयेतिभाव) । कदेति । (हे वरतनु तव मुखं कारणादृते अपराधादिरूपं हेतुं विना कोपपात्रता कोपभागिता क्षणमपि कदागतं । अपि तु अपराधं दृष्ट्वैव कुप्यसि नान्यथा कदापीत्यर्थ । कारणाभावे कोपस्यानुचितत्वं दृष्टान्तेन दृढयति । अपर्वणि पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धिकालभिन्ने विभावरी रात्रिर्ग्रहकलुषे दुमण्डला कदा भवति । अपि तु नैव । तथा च कोपकारणं विना इदं कथं भवति तत्कथयेत्यर्थ) । नार्हतीत्यादि । (कृतापराधोऽपि परिजन उत्सवदिवसेषु बन्धनं नार्हति सयतु योग्यो न भवति इति हेतोर्मया मालविकाबकुलावलिके बन्धनान्मोचिते । ते च प्रणिपतितुं नमस्कर्तुं मामुपगते नान्यकारणादिति वाक्यशेष ।) भो अनर्थं सपतित ।

---

(१) P A मणिद B G. T. अवधारिद (२) B G T. ण अह (३) कुविस्स and भविस्स (४) N om (५) A N दण्डम T बन्धम (६) सभाजयितु (७) Add विदूषक —दयालु [illegible] एसो भीदओ भ

इरा०—णिउणिए गच्छ । देविं विण्णवेहि । दिट्ठो भवदीए पक्खवादो णं अज्ज त्ति । (क)

निपु०—तह । (इति निष्क्रान्ता ।) (ख)

विदू०—(आत्मगतम् । [3]) अहो [4] अणत्थो संपडिदो । बन्धब्भट्ठो [5] गिहकवोदो [6] चिल्लाए [7] मुहे पडिदो [8] । (ग)

(प्रविश्य)

निपु०—(अपवार्य ।) भट्टिणि जदिच्छादिट्ठाए माहविआए आचक्खिदं । एव्वं [9] खु एदं णिव्वुत्तं त्ति [10] । (इति कर्णे कथयति ।) (घ)

इरा०—(आत्मगतम् ।) उववण्णं एव्वं । बम्हबन्धुणा किदो अअं [11] पओओ । (विदूषकं विलोक्य प्रकाशम् ।) इअं इमस्स काम-

(क) निपुणिके गच्छ । देवीं विज्ञापय । दृष्टो भवत्याः पक्षपातो नन्वद्येति ।

(ख) तथा ।

(ग) अहो अनर्थः संपतितः । बन्धभ्रष्टो गृहकपोतो चिल्लाया मुखे पतितः ।

(घ) भट्टिनि यदृच्छादृष्टया माधविकयाख्यातम् । एवं खल्वेतन्निर्वृत्तमिति ।

बन्धभ्रष्टो गृहकपोतः पारावतो विडालिकाया आलोके पतितः (विडालिक-

---

(१) B. G. T. गच्छिअ, Po. A. om. (२) P. A. दिट्ठ भवदीए पक्खवादिनण अज्ज त्ति, B. G. T. एव before पक्खवादो and अवहिद (अवधूत) मे हिअअ before अज्जवि; दिट्ठपक्खवाद अवगद दे हिअअं त्ति. (३) स्वगतम्. (४) N. मोः (५) B. G. N. T. Po बन्धणब्भट्ठो. (६) B. G. T. गेहकवोदओ. (७) B. G. N. T. विडालिआए. (८) A. मदारल्लालब्भो विअ कवोदो चिल्लाए मुहे पडिदे. (९) P. om त्ति, B. G. T. णिमित्तम्. (१०) B. G. T. सव्व जेव्व, and A. N. om. (११) N. add सव्व अअं एव and om. अअ after किदो. (१२) उक्किण्णो. (१३) N. om.

त तमसचिवस्स णादा। (क)

विदू०—होदि जदि णादिए एक्क वि अक्खर पढेअ तदो गाअत्ति वि विसुमरअ। (ख)

राजा—(आत्मगतम् ।) कथ नु खल्वस्मात्सकटादात्मान मोक्ष्यामि।

(प्रविश्य)

जय०—(सावेगम्) देव कुमारी वसुल च्छी क दुअ अणुधावन्दी पिङ्गलवाणरेण बलिअ तासिदा अङ्कणिसण्णा देवीए पवादकिसलअ विअ वेवमाणा ण कि वि पकिदि पडिवज्जइ। (ग)

(क) उपपन्नमेव । ब्रह्मन्धुना कुतोऽय प्रयोग । इयमस्य कामत न्त्रसचिवस्य नाति ।

(ख) भवति यदि नीतेरेकमप्यक्षर पठेयम् तदा गायत्रीमपि विस्मरयेम् ।

(ग) देव कुमारी वसुलक्ष्मी कन्दुकमनुधावन्ती पिङ्गलवानरेण बल वत्त्रासिताङ्कनिषण्णा देव्या प्रवातकिसलयामिव वेपमाना न किंचित्प्रकृतिं प्रतिपद्यते ।

या आलोकित)। भवति यदि नीतिगतमेकमप्यक्षर पठेयम् (भवति यदि नीतौ एकमपि अक्षर पठित) तदामान गोहत्या प्रापितोभवेयम्। परि ज्ञातस्त्वया स्वपक्ष अहमिति बोध । अत्र देव्यनुग्रहरूपकार्यसंग्रहणादादान नाम सन्ध्यङ्गमुक्त भवति। इद मालविकाकृतमुद्यानपालिकानुसरणमुत्तराङ्को

---

(१) N णादिमद, (२) N ण मए अत्तपव पेसिदो हुवे। T ण मए अत्र भव ससिदो मवे (न मया सश्रितो &c), (३) B G, सिद्धिदो (सशित) (४) T अपवार्य, स्वगतम् (५) P A om (६) N मोचयिष्यामि B. G T om. आत्मानं and read मोक्ष्यावहे, मोचयामहे, (७) T P add सावेग नृपसेना and omit सावेग below, B G सावेगा (८) अणुहोन्ता. (९) P A उत्तासिदा, B. G T. वित्तासिदा (१०) अङ्के &c (११) Pa. पवादक्स° (१२) Po A दाणि ण्णि for णकिंचि.

राजा—कष्टम् । कातरो बालभावः ।

इरा०—(सावेगम् ।) तुवरदु अज्जउत्तो णं समस्सासइदुं । मा से संतासजणिदो विआरो वड्ढदु । (क)

राजा—अयमेनां संज्ञापयामि । (इति सत्वरं परिक्रामति ।)

विदू०—साहु रे पिङ्गलवाणर साहु । परित्तादो तुए सपक्खो । (ख)

(निष्क्रान्तौ राजा विदूषकश्च । इरावती निपुणिका भर्तृहारी च ।)

माल०—हला देविं चिन्तिअ वेवदि मे हिअअं । ण जाणे अदो-वरं किं वा अणुहविदव्वं हुविस्सदि त्ति । (ग)

(नेपथ्ये)

अच्चरिअं अच्चरिअं । अपुण्णे एव्व पञ्चरत्ते दोहलस्स मुउलेहिं संणद्धो तवणीआसोओ । जाव देवीए णिवेदेमि । (घ)

(क) त्वरतामार्यपुत्र एनां समाश्वासयितुम् । मास्याः संत्रासजनितो विकारो वर्धताम् ।

(ख) साधु रे पिङ्गलवानर साधु । परित्रातस्त्वया स्वपक्षः ।

(ग) सखि देवीं चिन्तयित्वा वेपते मे हृदयम् । न जानेऽतः परं किं वानुभवितव्यं भविष्यतीति ।

(घ) आश्चर्यमाश्चर्यम् । अपूर्ण एव पञ्चरात्रे दोहदस्य मुकुलैः संनद्धस्तपनीयाशोकः । यावद्देव्यै निवेदयामि ।

ध्रुपुकत्वाद्विन्दुरित्यनुसन्धेयम् ॥ इति श्रीकाटयवेमभूपतिविरचिते कुमारगिरिरा-

---

(१) B. G. repeat. (२) B. G. T. A. Po सदाव°. (३) P. A. अह. (४) Pq A. निष्क्रान्तो वयस्येन राजा &c; Pn निष्क्रान्त. सवयस्यो राजा &c. (५) B. G. T. om.. (६) A. चितअदीए. (७) B. G. T. किंदुअदो &c. and om. कं वा; P. A. om. वा. (८) B. G. T. om.

(उभे श्रुत्वा प्रहृष्टे[1] ।)

बकुला०—अस्ससदु सहा[2] । सच्चप्पइण्णा देवी । (क)

माल०—तेण हि[3] पमदवणपालिआए पिट्ठदो होमें[4] । (ख)

बकुला०—तह । (ग)

(इति निष्क्रान्ते ।)[5]

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

(क) आश्वसितु सखी । सत्यप्रतिज्ञा देवी ।

(ख) तेन हि प्रमदवनपालिकाया पृष्ठतो भवाव ।

(ग) तथा ।

नीये मालविकाग्निमित्रव्याख्याने चतुर्थोऽङ्कः ।

---

(१) Pn add भक्त (२) P पिअसही (३) Pn om B G T, अह (४) B G N, T होमि (५) P G T (इति निष्क्रान्ताः सर्वे) A इति निष्क्रान्ता

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका ।)

उद्यान०—उवक्खित्तो मए किदसक्कारविहिणो[1] तवणीआसोअस्स वेदिआबन्धो । जाव अणुट्ठिदणिओअं[2] अत्ताणं देवीए णिवेदेमि । (परिक्रम्य ।) अहो देव्वस्स अणुकम्पणीआ मालविआ । तस्सि तह चण्डिआ देवी इमिणा असोअकुसुमवुत्तन्तेण[3] पसादसुमुही[4] भविस्सदि । कहिं णु खु हुवे[5] देवी[6] । (विलोक्य ।) अह्मो एसो देवीए[7] परिअणब्भन्तरो किंपि जदुमुद्दालञ्छिदं चीरमञ्जूसं करे[8] गेह्विअ चउस्सालादो कुज्जो सारसओ णिक्कमदि[9] । पुच्छिसं दाव णं । (क)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कुब्जः ।)[10]

उद्यान०—(उपसृत्य ।) सारसअ कहिं पत्थिदोसि । (ख)

(क) उपक्षिप्तो मया कृतसत्कारविधेस्तपनीयाशोकस्य वेदिकाबन्धः । यावदनुष्ठितनियोगमात्मानं देव्यै निवेदयामि । अहो दैवस्यानुकम्पनीया मालविका । तस्यां तथा चण्डिका देव्यनेनाशोककुसुमवृत्तान्तेन प्रसादसुमुखी भविष्यति । कुत्र नु खलु भवेद्देवी । अहो एष देव्याः परिजनाभ्यन्तरः कामपि जतुमुद्रालाञ्छितां चीरमञ्जूषां करे गृहीत्वा चतुःशालातः कुब्जः सारसको निष्क्रामति । प्रक्ष्यामि तावदेनम् ।

(ख) सारसक कुत्र प्रस्थितोऽसि ।

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणः कथासंघटनार्थं प्रथमं प्रवेशकं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति—ततः प्रविशतीत्यादि । उपक्षिप्तो मया कृतस-

---

(१) B. G. T °सक्कारविहिणा (२) A. Po. मित्ति°, B. G. T. मित्तिवेदिआ°. (३) B. G. T. हरिसदोहदवुत्तन्तेण, A. कुसुमयवएण (४) B. G. T. om. सु, A. Po. पसादाहिमुही. (५) N. Interchange. (६) A. Po. om. (७) देवीपरिअण° &c. (८) B. G. N. T. om. (९) B. G. N. T. चउस्सालअदो कुज्जो (N. सारसको) णिक्कमदि. (१०) N. om. the bracket and read the following speech along with the above.

सारसकः—महुआरिए [1]विज्जापारअण अणुचिट्ठन्ताण बह्मणाण इयं णिच्चदक्खिणा मासिआ दादव्वा। ता अज्ज पुरोहिदस्स हत्य पाविदुं ।(ग)

उद्यान॰—[2]किं णिमित्त (क)

सार॰—जदप्पहुदि सुदं [3]सेणावइणो जण्णतुरगरक्खणे णिउत्तो भट्टिदारओ [4]वसुमित्तो त्ति तदप्पहुदि तस्स [5]आउसो णिमित्त [6]अट्ठादससुवण्णपरिमाण [7]दक्खिण देवी दक्खिणीएहिं पडिग्गाहेदि ।[8] (ख)

उद्यान॰—अह काहिं देवी । किं वा अणुचिट्ठदि । (ग)

सार॰—मङ्गलघरे आसणत्था भविअ विदब्भविसआदो भादुणा वीरसेणेण पेसिदं [9]लिविअरेहिं वाचीअमाण लेहं [10]सुणादि । (घ)

(ग) मधुकरिके विद्यापारायणमनुतिष्ठतां ब्राह्मणानामियं नित्यदक्षिणा मासिका दातव्या । तामार्यपुरोहितस्य हस्तं प्रापयितुम् ।

(क) किं निमित्तम् ।

(ख) यदाप्रभृति श्रुतं सेनापतिना यज्ञतुरगरक्षणे नियुक्तो भर्तृदारको वसुमित्र इति तदाप्रभृति तस्यायुषो निमित्तं अष्टादशसुवर्णपरिमाणां दक्षिणां देवी दक्षिणीयैः परिग्राहयति ।

(ग) अथ कुत्र देवी । किं वानुतिष्ठति ।

(घ) मङ्गलगृहे आसनस्था भूत्वा विदर्भविषयाद्भ्रात्रा वीरसेनेन प्रेषितं लिपिकारैर्वाच्यमानं लेखं शृणोति ।

स्कारविधिस्तपनीयाशोकस्य वेदिकाबन्धः । तस्यां तथा चण्डीकृता देव्य

---

(१) महुआरिए विज्जापारगामीण बह्मणाण इमाणि दक्खिणा णिक्काणि । धाइ पुरोहिदस्स हत्थ पाविदुं । Po. महुआरिए विज्जापारआण ..इमा &c. B. G. T. महुअरिए विज्जान्तरिआण इम. मासि (B. G अ) अज्ज .पावस्स.. N महुअरिए विज्जाभरिआण बह्मणाण णिच्चदक्खिणा मासिआ पुरोहिदस्स हत्थ पावइस्स (२) B. G. T. add अह (३) N. om. सुदं. (४) N. सेणावदी. B. G. T. om. वसुमित्तो. (५) N. आउसणिमित्त, B G. T. आउस्स. (६) N. णिक्कसद°, B. G. T. अट्ठसद°. (७) B. G. T. दक्खिणं एदिं पत्तिणं एदि. for दक्खिण &c. (८) P. A. add पुत्तकं, and om. दिन्ना &c. (९) Po. लिविआरहिं N. लेहएहिं and take लेहं before this. (१०) लेहअ.

उद्यान०—को उण विदब्भराअवुत्तन्तो[1] । (क)

सार०—वसीकिदो किल वीरसेणप्पमुहेहिं भट्टिणो विजअदण्डेहिं[2] विदब्भणाहो । मोइदो अ से दाआदो माहवसेणो । दूदो अ तेण महासाराणि रअणवाहणाणि सिप्पआरिआभूइट्ठं परिअणं अ उवाअणीकरिअ भट्टिणो सआसं पेसिदो सुवो किल भट्टारं देक्खिस्सदि त्ति ।[3] (ख)

उद्यान०—गच्छ । अणुचिट्ठ अत्तणो णिओअं । अहं वि देविं पेक्खिस्सं । (ग)

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रवेशकः

(क) कः पुनर्विदर्भराजवृत्तान्तः ।

(ख) वशीकृतः किल वीरसेनप्रमुखैर्भर्तुर्विजयदण्डैर्विदर्भनाथः । मोचितश्चास्य दायादो माधवसेनः । दूतश्च तेन महासाराणि रत्नवाहनानि शिल्पकारिकाभूयिष्ठं परिजनं चोपायनीकृत्य भर्तुः सकाशं प्रेषितः श्वः किल भर्तारं पश्यतीति ।

(ग) गच्छ । अनुतिष्ठ आत्मनो नियोगम् । अहमपि देवीं प्रेक्षिष्ये ।

नेनाशोककुसुमवृत्तान्तेन प्रसादसुमुखी भविष्यति । कुत्र खलु देवी भवेत् । अहो एष खलु देव्याः परिजनाभ्यन्तरः किमपि जतुमुद्रालाञ्छितां मञ्जूषा गृहीत्वा चतुःशालतः कुब्जः सारसको निष्क्रामति । मधुकारिके विद्यापारायणमनुतिष्ठतां ब्राह्मणानां नित्यदक्षिणानिष्काणि । आर्यपुरोहितस्य हस्त एव वितरीतुम् । यदाप्रभृति श्रुतं सेनापतिना यज्ञतुरगरक्षणे

---

(१) B. G. N. T. add सुणीअदि. (२) B. G. T. चक्केहिं. (३) B. G. T. किल. (४) N. रअणाणि &c. (५) Po A. B. G. T. दारिआ. (६) B. G. N. T. om. अ. (७) N. om. the sentence सुवो &c and take last त्ति here; B. G. T. om. last त्ति. (८) N. अहं वि देवीए सआसं गच्छिस्सं । तुमं वि अत्तणो णिओअं अणुचिट्ठ । (९) N. add इति.

(ततः प्रविशति प्रतीहारी ।)

प्रती०—आणत्तह्मि असोअसक्कारवावुदाए देवीए । विण्णवेहि अज्जउत्तं[1] । इच्छेह्मि अज्जउत्तेणसह असोअरुक्खस्स पसूणलच्छि पच्चक्खीकादु त्ति । तो जाव धम्मासणगदं देवं पडिवालेमि । (इति परिक्रामति ।) (क)

(नेपथ्ये वैतालिकाः)

प्रथमः—दिष्ट्या दण्डैरेव रिपुशिरःसु वर्तते देवः ।

परभृतकलव्याहारेषु त्वमात्तरतिर्मधुं
नयसि विदिशातीरोद्यानेष्वनङ्ग इवाङ्गवान् ।
विजयकरिणामालानाङ्कैर्व्यपोढबलस्य ते
वरद वरदारोधोवृक्षैः सहावनतो रिपुः ॥ १ ॥

(क) आज्ञप्तास्म्यशोकसत्कारव्यापृतया देव्या । विज्ञापयार्यपुत्रम् । इच्छाम्यार्यपुत्रेण सहाशोकवृक्षस्य प्रसूनलक्ष्मीं प्रत्यक्षीकर्तुमिति । तद्याव-द्धर्मासनगतं देवं प्रतिपालयामि ।

नियुक्तो भर्तृदारको वसुमित्रः इति । तदाप्रभृति तस्यायुर्निमित्तं अष्टशतसु-वर्णपरिमाणां दक्षिणां देवी दक्षिणीयैः परिग्राहयति । दक्षिणीयो दक्षिणार्हः । ' कडङ्करदक्षिणाच्छः च ' इति छप्रत्ययः । युज्यते । कुत्र देवी । किं वा नुतिष्ठति । (अत्र च वृत्तस्य अशोकविकासस्य वर्तिष्यमाणस्य शिल्पिपदा रिकावृत्तान्तस्य निदर्शनं)। ततः प्रविशतीत्यादि ॥ आज्ञप्तास्म्यशो कसत्कारवत्सलया देव्या । विज्ञापय आर्यपुत्रम् । इच्छाम्यार्यपुत्रेण सहाशोक वृक्षस्य कुसुमलक्ष्मीं प्रत्यक्षीकर्तुमिति । तस्माद्यावद्धर्मासनास्थितं देवं प्रतिपा लयामि । परभृतेत्यादि । (आत्तरतिर्गृहीतरतिनामपत्नीको गृहीतसंतोषश्च विदिशातीरोद्यानेषु विदिशाख्यनदीकूलस्थारामेष्वनङ्ग इव काम इव अन-

---

(१) P. A. om., B. G. T. देवार असोअ &c. (२) N. om. (३) N. om. (४) P. A. रुक्खसूण°. (५) P. om. (६) N. आलानस्य पर्वै. व्यपलस्य वे.

द्वितीयः—

विरचितपदं वीरप्रीत्या सुरोपम सूरिभि-
श्चरितमुभयोर्मध्ये कृत्य स्थितं क्रथकैशिकान् ।
तव हृतवतो दण्डानीकैर्विदर्भपतेः श्रियं
परिघगुरुभिर्दोर्भिः शौरेः[1] प्रसह्य च रुक्मिणीम् ॥ २ ॥

प्रती०—एसो जअसद्दसूइदप्पत्थाणो भट्टा इदो एव्व आअच्छदि[2] । अहं वि दाव इमस्स पनुहादो[3] किंचि[4] ओसरिअ[5] एदं मुहालिन्दतोरणं समस्सिदा होमि । (इत्येकान्ते[6] स्थिता ।) (क)

(ततः प्रविशति सवयस्यो राजा)[8]

(क) एष जयशब्दसूचितप्रस्थानो भर्तेत एवागच्छति । अहमपि तावदस्य प्रमुखात्किंचिदपसृत्य एतन्मुखालिन्दतोरणं समाश्रिता भवामि ।

गमान् प्रशस्तांगमान् परभृतकलव्याहारेषु परभृतानां कोकिलानां बंदिनां च कलव्याहारेषु कलोक्तिषु मधुं वसंतं माधुर्यं च नयसि । हे वरद अभीष्टद उपोढबलस्य समर्थसैन्यस्य उर्जितसामर्थ्यस्य च ते तव रिपुः शत्रुः विजयकरिणां विजयहस्तिनां आलानाङ्कैः बंधनसाधनैः वरदारोधवृक्षैः वरदाख्यनदीतीरस्थवृक्षैः सह अवनतः नम्रतामनुकूलतां च गतः) । विरचितेति । क्रथकैशिकान्विदर्भान्मध्येकृत्य आक्रम्येत्यर्थः । ' मध्ये पदे निवचने च ' इति गतिसंज्ञायाम् ' कुगतिप्रादयः ' इति समासः । समासानन्तरं क्त्वो-ल्यबिनित्यबादेशः । (सुरोपम देवतुल्य परिघगुरुभिः परिघावद्दृढै दो-र्भिर्बाहुभिः चतुर्भिरित्यर्थात् रुक्मिणीं हृतवतः शौरेः कृष्णस्य विदर्भपतेः श्रियं दण्डप्रधानसैन्यैः हृतवतः तव च एतयोरुभयोश्चरितं सूरिभिः पण्डितै वीरप्रीत्या शूरभक्त्या च विरचितपदं कीर्तितमाहात्म्यं क्रथकैशि-

---

(१) B G. N. T. त्रिणोः (२) देवो last for भट्टा. (३) B. G. T. मुहादो. (४) N लोआदो for किंचि and B. G. T. om it. (५) B. G. समोसरिअ. (६) N. मत्थंतरिद for ए०..स्थिता. (७) P. A. om. इति (८) B. G. N. T. प्रविश्य सवयस्यः.

राजा—

कान्ता विचिन्त्य सुलभेतरसंप्रयोगां
श्रुत्वा विदर्भपतिमानमितं बलैश्च ।
धाराभिरातप इवाभिहतं सरोजं
दुःखायते च हृदयं सुखमश्नुते च ॥ ३ ॥

विदू०—जेह अह[३] पेक्खामि तहँ एक्कन्तसुहिदो भव भविस्सदि ।(क)

राजा—कथमिव ।

विदू०—अज्ज किल देवीएँ पण्डितकोसिईं भणिदा । भअवादि जइ तुमं पसाहणगव्वं[७] वहासि तं दसेहि मालविआए सरीरे विवाहणेव त्थ त्ति । ताए अं सविसेसालंकिदा मालविआ । तंत्तहोदी कदावि पूरए भव दो[१२] मणोरह[१३] । (ख)

(क) यथाहं पश्यामि तथा एकान्तसुखितो भवान्भविष्यति ।

(ख) अद्य किल देव्या पण्डितकौशिकी भणिता । भगवति यदि त्वं प्रसाधनगर्वं वहसि तद्दर्शय मालविकाया शरीरे विवाहनेपथ्यमिति । तया च सविशेषालंकृता मालविका । तत्रभवती कदाचित्पूरयेद्भवतो मनोरथम् ।

कास्तदाप्यनिपय मध्ये कृत्य अधिष्ठाय स्थित अनेन तव विदर्भश्री हरण कृष्णस्य रुक्मिणीहरणमिव तवातीवयशस्करमिति भाव) । अहमपि तावदस्य प्रमुखादपसृत्य एतदलिन्दतोरण समाश्रिता भवानि । कान्तां विचिन्त्येत्यादि । सुलभेतरसंप्रयोगामतुलन (दुर्लभ) समागमाम् ।

---

(१) N. मम मन (२) B, G. (T. as an alternative) इह पेक्खामि. (३) P. A. om अह and read पेक्खामि. (४) N. om. तह & A सव्वहा for it. (५) Po A. B. G 1. धारिणीए and N. add एव. (६) B. G. T. तुमजदि, T. add सव्व (७) पसाहणणेण (८) B G. P om. (९) P. A. वैदम्भअ. (१०) N. om. अ, B. G. P. तदो for ताए अ; and read त भोआए after मालविआ. (११) B G. P. om. (१२) N. add वि (१३) P. A. take पूरेइ (Pa. रि for इ.) here for पूरए.

राजा—सखे मदपेक्षानुवृत्त्या निवृत्तेर्ष्याया धारिण्याः पूर्वचरितैः संभाव्यत एतत् ।

प्रती०—(उपगम्य ।) जेदु भट्टा । देवी विण्णवेदि । तवणीआसोअस्स कुसुमसोहंग्गदंसणेण मह आरम्भो सफलो करीअदु त्ति । (क)

राजा—ननु तत्रैव देवी ।

प्रती०—अह इं । जहरुहंसमाणसुहिअं अन्तेउरं विसज्जिअ मालविआपुरोएण अत्तणो परिअणेर्ण सह देवं पडिवालेदि । (ख)

राजा—(सहर्षं । विदूषकं विलोक्य ।) जयसेने गच्छाग्रतः ।

प्रती०—एदु एदु देवो । (इति परिक्रामति ।) (ग)

विदू०—(विलोक्य ।) भो वअस्स किंचिं परिवुत्तजोव्वणो विअ वसन्दो पमदवणे लक्खीअदि । (घ)

(क) जयतु भर्ता । देवी विज्ञापयति । तपनीयाशोकस्य कुसुमसौभाग्यदर्शनेन ममारम्भः सफलः क्रियतामिति ।

(ख) अथ किम् । यथार्हसंमानसुखितमन्तःपुरं विसृज्य मालविकापुरोगेणात्मनः परिजनेन सह देवं प्रतिपालयति ।

(ग) एत्वेतु देवः ।

(घ) भो वयस्य किंचित्परिवृत्तयौवन इव वसन्तः प्रमदवने लक्ष्यते ।

दुःखायते । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति क्यङ् । अत्र मालविकारूपबीजानुसंधानात्साधिर्नाम निर्वहणसंध्यङ्गमुक्तं भवति । कथमिवेति प्रश्ने । अत्र

राजा—यथाह भवान्।

अग्रे विकीर्णकुरवकफलजालविभुज्यमानसहकारम्।
परिणामाभिमुखमृतोरुत्सुकयति यौवनं चेतः ॥ ४ ॥

विदू०—(परिक्रम्य ।) भो अअ सो दिण्णणेवत्थो विअ कुसुमत्थवएहिं तवणिआसोओ। ओलोअदु भवं। (क)

राजा—स्थाने खलु प्रसवमन्थरोऽभूदयमिदानीमनन्यसाधारणीं शोभामुद्वहति । पश्य ।

सर्वाशोकतरूणां प्रथमं सूचितवसन्तविभवानाम्।
निर्वृत्तदोहदेऽस्मिन्संक्रान्तानीव कुसुमानि ॥ ५ ॥

(क) भो अयं स दत्तनेपथ्य इव कुसुमस्तबकैस्तपनीयाशोकः । अवलोकयतु भवान् ।

कार्यान्वेषणाविरोधो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । तत्रभवती धारिणी कदाचित् पूरयेद्भवतोऽपि मनोरथम् । अत्र कार्योपदर्शनात्पूर्वभाव इति सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । अग्रे विकीर्णकुरवकेत्यादि । (अग्रे पुरतो विकीर्णानां व्याप्तानां कुरवकाणां फलजालकैः फलसमूहै भिद्यमानोऽवलब्ध्यमानः सहकारो यत्र तादृशमृतोर्वसंतस्य इव परिणाममुखं परिणतेः परिपाकस्य आरम्भात्मकं यौवनं चेतः समुत्सुकयति उत्कंठितं करोति) । सर्वाशोकतरूणामित्यादि । (प्रथमं सूचितवसंतविभवानां ज्ञापितवसंतसम्पत्तीनां सर्वाशोकलतानां मध्ये निर्वृत्तदोहदे निष्पन्नौषधे प्राप्तमालविकापादस्पर्शे इति यावत् अस्मिंस्तपनीयाशोके मुकुलानि सर्वेषामित्यनुषंगः संक्रान्तानीव । अन्येषां दोहदाभावात् सर्वेषां मुकुलानामेकत्र समावेशादिव पुष्पप्राचुर्यमि

---

(१) P. A. यथात्थ (Po. om. स्थ) भवानाह. (२) A. विकार्ण कुरव फलजालनिभज्य°. (३) N. T. जालकभिद्य°; B G. जालकहाय°. Po. °भज्य (४) N. अहो. (५) P. अयं before प्रसव and N. before अभूत्, and both complete the sentence after अभूत्. (६) T. (as an alternative) पुष्प्यति. (७) B G. T. लतानां. (८) B. G. T. मुकुलानि.

विदू०—भो विसद्धो होहि । अह्मेसु संणिहिदेसुं वि धारिणी पस्स-परिवट्टिणिं मालविअं अणुमण्णेदि । (क)

राजा—(सहर्षम् ।) सखे पश्य ।

> मामियमभ्युपस्थिताति देवी विनयाद्रुपरिश्रितः प्रियया ।
>
> विरमुतहस्तकमलया नरेन्द्रलक्ष्म्या वसुमतीव ॥ ६ ॥

(ततः प्रविशति देवी परिव्राजिका मालविका विभवतश्च परिवारः ।)

माल०—(आत्मगतम् ।) जाणामि णिमित्तं कोदुआलंकारस्स । तह वि विसिणिपत्तगदं सलिलं विअ वेवदि मे हिअअं । अवि अं दक्खिणेदरं वि मे णअणं बहुसो फुरदि । (ख)

विदू०—भो वअस्स विवाहणेवत्थेण सविसेसं खु सोहदि अत्तहोदी मालविआ (ग)

(क) भो विस्रब्धो भव । अस्मासु संनिहितेष्वपि धारिणी पार्श्वपरिवर्तिनीं मालविकामनुमन्यते ।

(ख) जानामि निमित्तं कौतुकालंकारस्य । तथापि बिसिनीपत्रगतं सलिलमिव वेपते मे हृदयं । अपि च दक्षिणेतरमपि मे नयनं बहुशः स्फुरति ।

(ग) भो वयस्य विवाहनेपथ्येन सविशेषं खलु शोभतेऽत्रभवती मालविका ।

त्याशयः) । मामियमिति । (विरमृतहस्तकमलया प्रियया मालविकया

---

(१) N. add तइ। and B. G. T. for भोः. (२) T. Po. A. उवगदेसु, B. G. तहगदेसु (३) B. G. परस्सपरिवट्टिअ. (४) Po. A. अणुणेदि. (५) B. G. T. अनुयिता, N. A. अनुयिता. देवी वचनादनुयिता. (६) N. T. विस्तृत. (७) P. परिव्राजिका देवी &c; B. G. N. T. धारिणी मालविका परिव्राजिका &c. (८) T. add मह. (९) B. G. N. T. A मे हिअअं before बिसिणि &c. B. G. N. T. विअ सलिल. (१०) B. G.T, P. A. om. अवि अ. P. also मे, B. G. T. om. वि and add अ after णअणं. (११) P. A. असदेह for णअस्स. (१२) N. om.

राजा—पश्याम्येनाम् । यैषा ।

अनतिलम्बिदुकूलनिवासिनी
लघुभिराभरणैः प्रतिभाति मे ।
उडुगणैरुदयोन्मुखचन्द्रिका
गतहिमैरिव चैत्रविभावरी ॥ ७ ॥

देवी—(उपेत्य ।) जेदु अज्जउत्तो । (क)

विदू॰—वड्ढदु भोदी । (ख)

परिव्रा॰—विजयतां देवः ।

राजा—भगवति अभिवादये ।

परिव्रा॰—अभिमेतसिद्धिरस्तु ।

देवी—(सस्मितम् ।) अज्जउत्त एसो दे अह्मेहिं तरुणीजणसहाअस्स असोओ सकेदघरँअ कप्पिदो । (ग)

विदू॰—भो आराहिदो सि । (घ)

(क) जयत्वार्यपुत्र. ।

(ख) वर्धतां भवती ।

(ग) आर्यपुत्र एष तेऽस्माभिस्तरुणीजनसहायस्याशोकः सकेतगृहं कल्पितः ।

(घ) भो आराधितोऽसि ।

अनूत्थिता अनुगतेति यावत् देवी धारिणी नरेन्द्रलक्ष्म्या नृपश्रिया अनुगता वसुमतीव मामभ्युत्तिष्ठति) । अनतिलम्बीत्यादि (अनतिलम्बिदुकूलनि-

(१) P. A. add आभरणालङ्कृताम्. (२) P. om यैषा, B. G. T. om. या. (३) N. बहुभि . (४) मुखभेमुरी. (५) B. G N. T. स्म. (६) B. G. T. repeat. (७) Po A. N. घाओ, B. G. T. गेहओ.

राजा—(सव्राडमशोकमभित परिक्रामन् ।)

नायं देव्या भाजनत्वं न नेयः
सत्काराणामीदृशानामशोकः ।
यः सावज्ञो माधवश्रीनियोगे
पुष्पैः शंसत्यादरं त्वत्प्रयत्ने ॥ ८ ॥

विदू॰—भो विसद्धो भविअ तुमं इमं जोव्वणवदिं पेक्ख । (क)

देवी—कं । (ख)

विदू॰—भोदिं तवणीआसोअस्स कुसुमसोहम् । (ग)

(सर्वे उपविशन्ति ।)

राजा—(मालविकां विलोक्य । आत्मगतम् ।) कष्टं खलु संनिधि-वियोगः ।

अहं रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे ।
अननुज्ञातसंपर्का धारिणी रजनीव नौ ॥ ९ ॥

(क) भो विस्रब्धो भूत्वा त्वमिमां यौवनवतीं पश्य ।

(ख) काम् ।

(ग) भवति तपनीयाशोकस्य कुसुमशोभाम् ।

वासिनी परिहितानतिदीर्घवसना)। नायं देव्या इत्यादि ।(अयमशोको देव्या ईदृशानां सत्काराणां सम्मानानां भाजनत्वं न नेयः न प्रापणीय इति न। अपि तु नेय एव । तत्र हेतुत्वेन द्वितीयार्धं । योऽशोको माधवश्रीनियोगे वसंत संपदो नियोगे सपुष्पत्वभवनरूपे आदेशे सावज्ञः कृतानादरः सन् त्वत्प्रयत्ने तव प्रयासे पुष्पैः विकासे करणे आदरं शंसति सूचयति)। अहं रथाङ्ग-

---

(१) P. om. तुमं, A. om. इमं, B G. T. om. तुमं इमं (२) B G. T P. A. om भाज, P. A असाअकुसुममोद. (३) P. A. कष्ट (४) P. A. add ममाद्य.

(प्रविश्य)[१]

कञ्चुकी—जयतु जयतु[२] देव.[३] । अमात्यो विज्ञापयति[४] । तस्मिन् विदर्भ-राजोपायने द्वे शिल्पकारिके[५] मार्गपरिश्रमादल्पघुशरीरे[६] इति कृत्वा न प्रवेशिते । सम्प्रति देवोपस्थानयोग्ये । तदाज्ञा देवो दातुमर्हतीति[७] ।

राजा—प्रवेशय ते ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देव । (इति निष्क्रम्य ताभ्यां सह प्रविश्य ।) इत इतो भवत्यौ ।

प्रथमा—(जनान्तिकम्[८] ।) हला मदणिए[९] अपुव्वं इमं राअउलं पविसन्तीए पसीदादि मे हिअअं[१०] । (क)

द्वितीया—"ओसिणिए[११] अत्थि क्खु लोअप्पवादो"[१२] आआमि सुहं दुक्खं वा हिअअसमवत्था कहेदि त्ति । (ख)

(क) सखि मदनिके अपूर्वमिमं राजकुलं प्रविशन्त्या. प्रसीदति मे हृदयम् ।

(ख) ज्योत्स्निके अस्ति खलु लोकप्रवादः आगामि सुखं दुःखं वा हृदयसमवस्था कथयतीति ।

इत्यादि । (अहरयाङ्गनामा चक्रवाक इव । मे मम प्रिया मालविका सहचरीव ।

---

(१) P. A. (ततः प्रविशति कञ्चुकी, A. कामुकेय for कञ्चुकी). (२) N विजयतां, P जयति, जयति, A जयतु. (३) N. add देव. (४) N. om. and P add काले. (५) P. A. N. °विशयी° (६) Po. A. and T. (as in alternative) दारिके. (७) P. A. अल्पशरीरे. (८) N. पूर्वं (९) N. add सहते. (१०) B. G. T. om. (११) N. om. (१२) N. om. (१३) P. A. रअणिए. (१४) P. A. अम्हदंसणदो अप्पा, B. G T. अम्हर (B. G अम्ह.) सणदो अप्पा. (१५) P. A. add हजे. (१६) P. A. add महवि एव्व पव्व, B. G. T. महवि एव्व. (१७) Pu. लोअवादो.

प्रथमा—सो[1] सम्भो दाणिं होदु। (क)

कञ्चुकी—एष देव्या सह देवस्तिष्ठति। उपसर्पतां भवत्यौ।

(उभे उपसर्पतः।)

(मालविका परिव्राजिका च चेट्यौ दृष्ट्वा परस्परमवलोकयतः।)[4]

उभे—(प्रणिपत्य।) जेदु भट्टा। जेदु भट्टिणी। (ख)

(राजाज्ञया उभे उपविष्टे।)[6]

राजा—कस्यां कलायामभिविनीते[7] भवत्यौ।

उभे—भट्टा संगीदे[8] अभिविणीदे[9] म्ह। (ग)

राजा—देवि गृह्यतामनयोरन्यतरा।

देवी—मालविए इदो पेक्ख। कदरा दे संगीदसहआरिणी[11] रुच्चइ। (घ)

(क) स सत्य इदानीं भवतु।

(ख) जयतु भर्ता। जयतु भट्टिनी।

(ग) भर्तः संगीते ऽभिविनीते स्वः।

(घ) मालविके इतः पश्य। कतरा ते संगीतसहकारिणी रोचते।

वक्रवाक्येव निकटस्थैवेति ध्वनिः। धारिणी नौ अवयोरननुज्ञात-सम्पर्का अनभ्युपगतसंयोगा रजनीव प्रतिबन्धिकेति शेषः। नानुज्ञातः प्रति-

---

(१) B. G. T. om. सो (२) P. A. add णो. (३) B. G. T. उपसर्पताम्. (४) B. G. T. मालविका परिव्राजिका च दृष्ट्वा &c. (५) B G. T. repeat. (६) P. A. add राजा-स्वागतम् इतो निषीदतम् T. add राजा-निषीदतम्, राजनिर्देशात्; B. G. प्रविष्टे. Po. A. om. राजाज्ञया. (७) P. A. अभियोगो भवत्यो (८) B. G N, T P. A. संगादए (९) B. G. N. T. P. A. अन्मदे. (१०) B. G. T. दस्सदरा for देवम वजरा. (११) P. A. B. G. T. सहारणी.

उभे—(मालविकां दृष्ट्वा ।) अह्मो भट्टदारिआ । (प्रणिपत्य तया सह बाष्पं विकिरतः ।) (क)

(सर्वे सविस्मयमवलोकयन्ति ।)

राजा—के वां भवत्यौ । का वेयम् ।

उभे— देवै अह्माण भट्टदारिआ एसा । (ख)

राजा—कथमिव ।

उभे—सुणादु भट्टा । जो सो भट्टिणा विअअदण्डेहिं विदब्भणाहं वसीकरिअ बन्धणादो मोइदो कुमालो माहवसेणो णाम तस्स इअ कणीअसी भइणी मालविआ णाम । (ग)

देवी—कहं राअदारिआ इअं । चन्दणं क्खु मए पादुओवओएण दूसिदं । (घ)

राजा—अयात्रभवती कथमित्थंभूता ।

(क) अहो भर्तृदारिका ।

(ख) देवअस्माकं भर्तृदारिकैषा ।

(ग) शृणोतु भर्ता । यः स भर्त्रा विजयदण्डैर्विदर्भनाथं वशीकृत्य बन्धनान्मोचितः कुमारो माधवसेनो नाम तस्येय कनीयसी भगिनी मालविका नाम ।

(घ) कथं राजदारिकेयम् । चन्दनं खलु मया पादुकोपयोगेन दूषितं ।

पिद्धः संपर्को यस्याः । पक्षे मुनिशापात् प्रतिपिद्धः संपर्को यस्यामिति विग्रह.

---

(१) Po. A. B G. T. भट्टि°. (२) B. G. T. जेदु जेदु भट्टिदारिआ (इति प्रणिपत्य...विमुञ्चतः); N. (इति प्रणम्य) जेदु जेदु भट्टिदारिआ । (तया-सह &c.), Po विमुञ्चत . (३) Po. A. om. (४) Po. A. च for वा, Pn. वेयम्. (५) B. G. T. om, N. भट्टा (६) P. इअ; B. G. T. om. (७) B. G. T. बहिणिआ. (८) P. A. अह्मो. (९) B. G. T. अवक्खेवेण, P. A. परिभोएण.

मालः॰—(निःश्वस्य । आत्मगतम् ।) विहिणिओएण[1] । (क)

द्वितीया—सुणादु भट्टा[2] । दाआदवसंगदे अह्माणं[3] भट्टदारए माहव-सेणे तस्स अमच्चेण अज्जसुमदिणा अह्मारिसं परिअणं उज्झिअ गूढं आणीदा एसा । (ख)

राजा—श्रुतपूर्वं मयैतत् । ततस्ततः ।

द्वितीया—भट्टा अदोवरं ण आणीमो[5] । (ग)

परिव्रा॰—अतः परमहं मन्दभागिनी[7] कथयिष्यामि ।

उभे—भट्टदारिएँ अज्जकोसिईए विअ सरसंजोओ[11] । (घ)

मालः॰—णं सा एव्व । (ङ)

उभे—जदिवेसधारिणी अज्जकोसिई दुक्खेण विभावीअदि । भअ-वदि वन्दामो[12] । (छ)

(क) विधिनियोगेन ।

(ख) शृणोतु भर्ता । दायादवशं गतेऽस्माकं भर्तृदारके माधवसेने तस्यामात्येनार्यसुमतिनास्मादृशं परिजनमुज्झित्वा गूढमानीतैषा ।

(ग) भर्तः अतः परं न जानीमः ।

(घ) भर्तृदारिके आर्यकौशिक्या इव स्वरसंयोगः ।

(ङ) ननु सैव ।

(छ) यतिवेषधारिण्यार्यकौशिकी दुःखेन विभाव्यते । भगवति वन्दावहे ।

---

(१) P. A. विहिणो. (२) N. om. सुणादु भट्टा, and read भट्टदा-आद &c. (३) B. G. T. N. om. (४) P. A. अवगांग. (५) Pn. णावद and om. ततस्ततः. (६) P. A. एडिअ एव्व for भट्टा. (७) B. G. T. जाणामि. (८) N. ततः परं and om. अहं. (९) Pn. °भाग्या. (१०) N. om. (११) Po A. अज्जाए कोसिकीए. (१२) P add सुणीअदि, B. G. T. take णं सा एव्व । here and read below. मालविआ अह किं. (१३) B. G. T. णमो दे.

परिव्रा०—स्वस्ति भवतीभ्याम्।

राजा—कथमप्यवर्गोऽयं भगवत्योः।

परिव्रा०—एवमेतत्।

विदू०—तेण हि कहेदु भअवदी अत्तहोदीए उत्तन्तविसेसं। (क)

परिव्रा०—(सवैक्लव्यम् ।) श्रूयतां तावत्। माधवसेनसचिवं सुमतिं ममाग्रजमवगच्छ।

राजा—उपलक्षितम्। ततस्ततः।

परिव्रा०—स इमां तथागतभ्रातृकां मया सार्धमपवाह्य भवत्संबन्धापेक्षया पथिकसार्थं विदिशागामिनमनुप्रविष्टः।

राजा—ततस्ततः।

परिव्रा०—स चाटव्यन्तरे निविष्टो गताध्वा वणिग्जनः।

राजा—ततस्ततः।

परिव्रा०—ततश्च।

तूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तराल-
मापार्ष्णिलम्बिशिखिबर्हकलापधारि।

(च) तेन हि कथयतु भगवत्यत्रभवत्या वृत्तान्तविशेषम्।

भेदः। अतः पर न जानीमः। तूणीरपट्टेत्यादि। (तूणीरपट्टेन परिणद्ध

---

(१) P. A. भवत्या. (२) B. G. N. T. वुत्तन्त (B. G. T. add दाव असेस) (३) B. G. T. (सविक्लवम्), (४) B. G. T. Interchange (५) B. G. T. उवलक्खिद., P. A. उवलब्भम. (६) B. G. om. (७) N. सार्धं. (८) P. वैदिश. (९) B. G. गन्तव्यमन्तरेण, P. A. अटव्यं वे. (१०) P. A. add अध्वश्रमार्तो विश्रमितु, T. इव विश्रमितुमारब्ध. (११) N. B. G. किंचान्यत्, किंतुभूय. (१२) T add किंचान्यत्. N. om. च. (१३) P. °बन्ध.° (१४) N. °परिवद्ध.° (१५) P. °वर्ण.° (१६) P. N. शिख. (१७) P. A. N. T. °धारि.

कोदण्डपाणि निनदत्प्रतिरोधकाना-
मापातदुष्प्रसहमाविरभूदनीकम् ॥ १० ॥

(मालविका भयं रूपयति ।)

विदू०—भोदि[1] मा भआहि । अदिक्कन्तं क्खु भअवदी कहेदि । (क)

राजा—ततस्ततः ।

परिव्रा०—ततो मुहूर्तं बद्धयुद्धास्ते पराङ्मुखीकृताः सार्थवाहयोद्धार-स्तस्करैः ।

राजा—भगवति अतःपरमिदानीं कष्टं श्रोतव्यम् ।

परिव्रा०—ततः स मत्सोदर्यः ।

इमां परीप्सुर्दुर्जाते[10] पराभिभवकातराम् ।
भर्तृप्रियः प्रियैर्भर्तुरानृण्यमसुभिर्गतः ॥ ११ ॥

प्रथमा—[11]हंहो गदो तादो मरणं (ख)

(क) भवति मा बिभेहि । अतिक्रान्तं खलु भगवती कथयति ।

(ख) अहो गतस्तातो मरणम् ।

भुजान्तरालं यस्य । आपार्ष्णि पार्ष्णिपर्यंतं लम्बिनं दोलायमानं शिखिनो मयूरस्य पिच्छाना बर्हाणां कलापेन शोभि । कोदण्डपाणि धनुष्पाणि प्रतिरोधकानां दस्युविशेषाणामनीकं सैन्यं आपातदुष्प्रसहं प्रबलसंयोग-मात्रेण अत्यंतदुःसहं यथा तथा निनदत् शब्दायमानं सन् आविर-भूत्) । भवति मा बिभेहि । अतिक्रान्तं पुनरत्रभवती कथयति । इमा-मित्यादि । दुर्जाते आपदि पराभिभवकातराम् परेषां शत्रूणामभिभवं

---

(१) N. विनदत. (२) Po. A. om. (३) B. G. T. अत्तहोदि; N. तत्तहोदि. (४) T. (alternative) मुग्धयोद्धारः T. B. G. N. धन्वायुधा. (५) B. G. N. T. भूताः, P. A. take तस्करैः here after this (६) N. इत, T. add इत. (७) B. G. T. अत., N. इत.परं. (८) N. कष्टतरं; कष्टतरमिदानीम. (९) N. समेति. (१०) Po. A. B. G T. दुर्जाते. (११) N. Pn. हंहो (N. अहो) हदो सुमदी, B. G. T. आ हा हदो मुमदी ण, हदो तादो अज्जसुमदी अहाण.

द्वितीया—अदो क्खु भट्टिदारिआए इअं समवत्था संवुत्ता । (क)

(परिव्राजिका बाष्पं विकिरति ।)

राजा—भगवति तनुभृतामीदृशी लोकयात्रा । न शोच्यस्तत्रभवान्सफलीकृतभर्तृपिण्डः । ततः ।

परिव्रा०—ततोऽहं मोहमुपगता यावत्संज्ञामुपलभे तावदियं दुर्लभदर्शना संवृत्ता ।

राजा—महत्खलु कृच्छ्रमनुभूतं भगवत्या ।

परिव्रा०—ततो भ्रातुः शरीरमग्निसात्कृत्वा पुनर्नवीकृतवैधव्यदुःखया मया त्वदीयं[१४] देशमवतीर्येमे काषाये गृहीते ।

राजा—युक्तः सज्जनस्यैष पन्थाः । ततस्ततः ।

परिव्रा०—ततं इयमप्याटविकेभ्यो वीरसेन वीरसेनाद्देवीं गता देवीगृहे लब्धप्रवेशया मया पुनर्दृष्टा । इत्येतदवसानं कथायाः ।

(क) अतः खलु भर्तृदारिकाया इयं समवस्था संवृत्ता ।

आक्रमण तस्मात्कातरा दुःखितामिमां मालविकां परीप्सुः पर्याप्तुं परित्रातुमिच्छुः । ' आप्तज्ञप्यृधामीत् ' इतीत्वम् । अत्र ' लोपोऽभ्यासस्य ' इत्यभ्यासलोपः । ' पर्याप्तिः स्यात्परित्राण हस्तधारणमित्यपि ' इत्यमरः । भर्तृप्रियः स्वामिभक्तः । प्रियैरिष्टैरसुभिः प्राणैर्भर्तुरानृण्यमनृणत्वं गतः प्राप्तः

---

(१) B. G. T. तदो. (२) N. विमुञ्चति, B. G. T. मुञ्चति. (३) Po. A. om. (४) B. G. N. T. °त्यजा. (५) Po. A. शोचि तव्य , N. शोच्य. (६) भर्तृप्रवित्त , B. G T. add ततस्ततः. (७) P. A. B. G. T. om.; N. ततस्तत. (८) N. लभे, T. प्रतिलभे, B. G. प्रतिलभे. (९) N. समवृत्ता. (१०) Po. वट. (११) B. G. T. तत्रभवत्या, (१२) Po. A. भातु° (१३) N. °मूत, B. G. T. om. वैधव्य. (१४ N. स्वदेश. (१५) B. G. T. om. (१६) B. G. N. T. सेतमार्गविकेभ्यो वीरसेन वीरसेनाच (B. G. T. om. च) देवीं गता । देवीगृहे लब्धप्रवेशया (B. G. T. add मया) दृष्टेत्येतदवसानं कथायाः . (१७) N. om.

माल०—(आत्मगतम् ।) किं णु क्खु संपदं भट्टा भणादि । (क)

राजा—अहो परिभवोपहारिणो[1] विनिपाताः । कुतः ।

> प्रेष्यभावेन नामेयं देवीशब्दक्षमा सती ।
> स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्रोर्णं[2] वोपयुज्यते ॥ १२ ॥

देवी—भअवदि तुए अभिजणवदिं मालविअं अणाचक्खन्तीए असंपदं किदम् । (ख)

परिव्रा०—शान्तं पापं शान्तं पापम्[3] । कारणेन[4] खलु[5] मया नैभृत्यमवलम्बितम् ।

देवी—किं णिअ तं[6] कारणम्[7] । (ग)

परिव्रा०—[8] इयं पितरि[9] जीवति[9] केनापि लोके[10]यात्रागतेन सिद्धादेशेन[11] साधुना मत्समक्षमादिष्टा[12] संवत्सरमात्र[13] प्रेष्यभावमनुभूय ततः सदृशभर्तृगामिनी भविष्यतीति । तदवश्यं[14] भाविनमादेशमस्यास्त्वत्पादशुश्रूषया परिणमन्तमवेक्ष्य कालप्रतीक्षया मया[15] साधु कृतमिति पश्यामि ।

(क) किं नु खलु सांप्रतं भर्ता भणति ।

(ख) भगवति त्वयाभिजनवतीं मालविकामनाचक्षाणयासांप्रतं कृतम् ।

(ग) किमिव तत्कारणम् ।

अहो हतः सुमतिः । प्रेष्यभावेनेत्यादि । देवीशब्दक्षमा देवीशब्दयोग्या

---

(१) B. G. परिभवप्रहारिणो. (२) A. पत्रोर्णे. (३) B. G N. T. om. one शान्तं पापम्. (४) N. येन च कारणेन. (५) B. G. N. T. नैभृत्यम्, नैभृत्यम्. (६) Po. A. अव. Po (प्र म). किं वा कारणम्. (७) P. A. add राजा—यदि वक्तव्य वक्तव्यता. (८) Pa. add श्रूयताम्. (९) परिणिंयन्त्यां for पितरि जीवति. (१०) B. G. N. T. देव°. (११) B. G. T. शिवादेशकेन, N. सिद्धादेशकेन. (१२) B. G. T. ऽस्याशिष्टा; N. समाशिष्टा. (१३) B, G. N. T. take इय here. (१४) N. तदेव भाविन, B. G. T. om. from this upto विज्ञापयति in कञ्चुकी's speech and read his remaining speech along with this. (१५) N. परिणत. (१६) P. A. add वत्.

राजा—युक्तोपेक्षा।

कञ्चुकी—देव कथान्तरेणान्तरितम्। अमात्यो विज्ञापयति। विदर्भगतमनुष्ठेयमवधारितमस्माभि। देवस्य तावदभिप्रेतं श्रोतुमिच्छामीति।

राजा—मौद्गल्य तत्रभवतोर्भ्रात्रोर्यज्ञसेनमाधवसेनयोर्द्वैराज्यमिदानीमवस्थापयितुकामोऽस्मि।

तौ पृथग्वरदाकूले शिष्टामुत्तरदक्षिणे।
नक्तं दिवं विभज्योभौ शीतोष्णकिरणाविव ॥ १३ ॥

कञ्चुकी—देव एवममात्यपरिषदे निवेदयामि।

(राजाङ्गुल्यानुमन्यते।)

(निष्क्रान्त कञ्चुकी।)

प्रथमा—(जनान्तिकम्।) भट्टदारिए दिट्ठिआ भट्टदारओ अद्धरज्जे पडिट्ठ गमिस्सदि। (क)

(क) भर्तृदारिके दिष्ट्या भर्तृदारकोऽर्धराज्ये प्रतिष्ठा गमिष्यति।

सतीय मालविका प्रेष्यभावेन परिचारकत्वेन उपयुज्यते किल। पत्तोर्णं वा धौतकौशेयमिव। वेत्युपमायाम् 'उपमाया विकल्पे वा' इत्यमरसिंह। स्नानीयवस्त्रक्रियया स्नानीयवस्त्रकरणेन ॥ भगवति त्वयाभिजनवतो मालविकामनाचक्षाणयासाम्प्रतमयुक्तं कृतम्। तौ पृथगित्यादि। तौ यज्ञसेनमाधवसेनौ पृथक्पार्थक्येनोत्तरदक्षिणे वरदाकूले। वरदा नाम तत्रत्या नदी तस्या कूले उभे तीरे शिष्टा रक्षताम्। भर्तृदारिके दिष्ट्या भर्तृदार

---

(१) N. प्रतीक्षा. (२) P A. प्रविश्य कञ्चुकी &c. अन्तरितमिदममात्यो &c. (३) B. G. T. उपस्थितमभूत। (अवधारितमस्माभि), N अनुष्ठितमभूत् and om. अस्माभि (४) Po. A अभिमत, B. G N T. अभिप्राय. (५) B G om. (६) B. G. N. om. (७) Pn. द्वयोराज्य स्थापयितुमिच्छामि (८) B G P. दिन. (९) B. G T Pn. विज्ञापयामि (१०) N. add भट्टिणा (११) N. गमयिष्यते.

माल०—एदं[1] दाव बहुमन्तव्वं[2] जं जीविदसंसआदो मुत्तो । (क)

(पुनः[3] प्रविश्य ।)

कञ्चुकी—विजयतां देवः । देवं[4] अमात्यो विज्ञापयति । कल्याणी देवस्य बुद्धिः । मन्त्रिपरिषदोऽप्येतदेव[5] दर्शनम्[6] । कुतः ।

> द्विधा विभक्तां श्रियमुद्वहन्तौ
> धुरं रथाश्वाविव संग्रहीतुः ।
> तौ स्थास्यतस्ते नृपतौ[7] निदेशे
> परस्परावग्रहनिर्विकारौ[8] ॥ १४ ॥

राजा—तेन हि मन्त्रिपरिषदं[9] ब्रूहि । सेनापतये[10] वीरसेनाय लि[11]-ख्यतामेवं क्रियतामिति[12] ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः[13] । (इति निष्क्रम्य सप्राभृतकं लेखं गृहीत्वा पुनः प्रविश्य ।) अनुष्ठिता प्रभोराज्ञा । अयं पुनरिदानीं[14] देवस्य सेनापतेः पुष्पमित्रस्य सकाशात्सप्राभृतको[15] लेखः प्राप्तः । प्रत्यक्षीकरोत्वेनं देवः ।

(क) एतत्तावद्बहु मन्तव्यम् यज्जीवितसंशयान्मुक्तः ।

कोऽर्धराज्ये प्रतिष्ठां गमयिष्यते । द्विधा विभक्तामित्यादि । (उक्त-प्रकारेण द्विधाविभक्तां संगृहीतुः संयन्तुः धुरं रथाश्वाविव श्रियं वहन्तौ धार-यन्तौ तौ यज्ञसेनमाधवसेनौ नृपती परस्परावग्रहे युद्धादिना आक्रमणे

---

(१) Pn. एविअ. (२) B G. N. T. मणिदव्व. (३) P. A. om. पुनः (४) P. A. om. and B. G. T. देवस्य after अमात्यो for देव. (५) Pn. add अहो. (६) Pn. एवमेवदर्शनं. (७) B. G. A. T. Po. om. (८) T. नृपतेः, B. G. N. नृपते. (९) N. ग्रह. (१०) B. G. N. T. सेनान्ये. (११) N. T. लेख्यतां B. G. कथ्यतां. (१२) Po. A. यथा for the sentence. (१३) B. G. N. प्रविश्य. (१४) B. G. N. T. om. पुनरिदानीं. (१५) B. G. N. T. कोशरीयप्राभृतक &c.

(राजा सहसोत्थाय सोपचार परिगृह्य प्राभृतकं परिजनायार्पयति । लेख च नाट्येनोद्वेष्टयति ।)[1]

देवी—(आत्मगतम् ।) अह्महे तदोमुहं[2] एव्व णो हिअअं । सुणिस्स दाव गुरुअणस्से कुसलाणन्तर वसुमित्तस्स वुत्तन्तं । अहिआरे[3] क्खु मे[4] पुत्तओ सेणावदिणा[5] णिउत्तो । (क)

राजा—(उपविश्य वाचयति ।) स्वस्ति । यज्ञशरणात्सेनापतिः पुष्पमित्रो वैदिशस्थं[6][7] पुत्रमायुष्मन्तमग्निमित्र स्नेहात्परिष्वज्य[8] अनुदर्शयति । विदितमस्तु । योऽसौ राजसूययज्ञ[9]दीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृत वसुमित्र गोप्तारमादिश्य सवत्सरोपावर्तनीयो[10] निरर्गलस्तुरगो[11] विसृष्टः स सिन्धोर्दक्षिणरोधसि[12] चरन्नश्वानीकेन यवनाना[13] प्रार्थितः । तत उभयोः सेनयोर्महानासीत्समर्दः ।

(क) अह्महे ततोमुखमेव नो हृदयम् । श्रोष्यामि तावद्गुरुजनस्य कुशलानन्तर वसुमित्रस्य वृत्तान्तम् । अधिकारे खलु मे पुत्रकः सेनापतिना नियुक्तः ।

निर्विकारौ द्वेपरहितौ सतौ ते तव निर्देशे आज्ञायां स्यास्यतः) । अह्महे इति हर्षे । अतिभारे खलु पुतकः सेनापतिना नियुक्तः । यज्ञशरणादित्यादि । अत्र राजयज्ञो नामाश्वमेध. । राजपुत्रशतपरिवृत राजपुत्राणा

---

(१) Pc. A. सहसोत्थाय प्राभृतक (A. प्राभृत) सोपचार शिरसि कृत्वा परिजनायार्पयति । लेख च नाट्येनोद्वेष्टयति, B. G. N. T. उत्थाय प्राभृतक सोपचार गृहीत्वा लेख (B. G. सलेख, N. लेख after सोपचार) परि... अर्पयति । परिजन उद्घाटयति, उद्वेष्टयति. (२) P. A B. G. T. गुरुअण. &c. (३) B. G. T. अदिभारे, N. अहिभारे (४) B. G. N. T. om. मे. (५) B. G. T. सेणवदी. (६) N. add लेख सोपचार गृहीत्वा. (७) N. वैदिशस्थनत्य. (८) N. add इद (९) B. G. N. T. राजयज्ञ.° (१०) B G. T. सवत्सराय निवर्तनीयो, N. सवत्सरोपा०नियमो. (११) B. G. T. तुरगमो, A. तुरगो. (१२) B. G. T. सिन्धोः. (१३) B. G. T. दक्षिणे रोधसि. (१४) B. G. N. T. यवनेन.

(देवी विषादं नाटयति ।)

राजा—कथमीदृशं संवृत्तम् । (शेषं[2] पुनर्वाचयति ।)

ततः परान्पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना ।

प्रसह्य ह्रियमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः ॥ १५ ॥

देवी—दाणिं आस्ससदि मे हिअअं[3] । (क)

राजा—(लेखशेषं वाचयति ।) सोऽहमिदानीमंशुमतेव सगरः पौत्रेण प्रत्याहृताश्वो यक्ष्ये । तदिदानीमकालहीनं विगतरोषचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

परिव्रा०—दिष्ट्या पुत्रविजयेन दम्पती वर्धेते[8] । (देवीं विलोक्य)[9] ।

भर्त्रासि वीरपत्नीनां श्लाघ्यानां[10] स्थापिता धुरि ।

वीरसूरिति शब्दोऽयं तनयात्त्वामुपस्थितः ॥ १६ ॥

(क) इदानीमाश्वसितं मे हृदयम् ।

शतेन परिवेष्टितम । तथा च श्रुतावश्वमेधप्रकरणे ' शतेन राजपुत्रैः सह ' इति ॥ ततः परानित्यादि । (ह्रियमाणः परैरिति शेषः । मे मम वाजिराजः अश्वश्रेष्ठः अश्वमेधोपयुक्तलक्षणाक्रान्तत्वात् श्रेष्ठत्वं । प्रसह्य बलेन निवर्तितः प्रत्याहृतः इत्यर्थः) । अनेनाश्वस्तं मे हृदयम् । भर्त्रासीत्यादि । (भर्त्रा स्वामिना अग्निमित्रेण वीरपत्नीनां वीरः पतिर्यासां तासां श्लाघ्यानां स्त्रीणां धुर्यग्रे स्थापितासि । तनयाद्धेतोः वीरसूरिति वीरमातेत्ययं शब्दः त्वामुपस्थितः प्राप्तः)

---

(१) P. निरूपयति, A. रूपयति. (२) B. G. T. om. शेषं. (३) B. G. N. T. आश्वसिदं मे हिअअं. (४) N. शेषं पुनः &c. (५) N. °अंशुमता सगरपुत्रेणेव &c. (६) P. A. कालहीनं. (७) P. A. सदारेणाय. (८) N. वर्तेते. (९) B. G. N. T. om. (१०) P. A. श्लाघ्यायाः.

विदू०—होदि परितुट्ठेह्मि ज पिदरं अणुगदो वच्छो। (क)

परिव्रा०—कलभेन यूथपतिरनुकृतः।

कञ्चुकी—देव अयं कुमारः—

नैतावता वीरविजृम्भितेन
चित्तस्य नो विस्मयमादधाति।
यस्याप्रधृष्यः प्रभवस्त्वमुच्चै-
र्वह्नेरपां दग्धुरिवोरुजन्मा ॥ १७ ॥

राजा—मौद्गल्य यज्ञसेनश्यालमुररीकृत्य मुच्यन्तां सर्वे बन्धनस्थाः।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः। (इति निष्क्रान्तः।)

देवी—जयसेणे गच्छ। इरावदिप्पमुहाण अन्तेउराण पुत्तस्स वुत्तन्त णिवेदेहि। (ख)

(क) भवति परितुष्टोऽस्मि। यत्पितरमनुगतो वत्सः।

(ख) जयसेने गच्छ। इरावतीप्रमुखेभ्योऽन्तःपुरेभ्यः पुत्रस्य वृत्तान्तं निवेदय।

। भगवति परितुष्टोस्मि। यत्पितरमनुजातो वत्सः। नैतावतेति। (एतावता शत्रुपराजयपूर्वकाश्वाहरणरूपेण वीरविजृंभितेन शूरचेष्टितेन नोस्माकं चित्तस्य विस्मयं न आदधाति। अविस्मयाधानकत्वे हेतुमाह। अप्रधृष्यः

---

(१) B. G. T. धारिणी-भोदि &c. and om. मे. N. देवी-भअवदि परितुट्ठह्मि अणुजादो मे वच्छओ. (२) B G N. T. P. A. राजा-मौगल्य (B. N. G. T. ननु) कलभेन (P. A. खलु) यूथपतिरनुकृत (३) B. G. T. यूथपते (४) B. G. T. P. A. om. दे अयं कुमार (५) पुरस्य. (६) B. G N. T. अग्नेः (७) B G. N. T. ऊरीकृत्य. (८) N. मोच्यतां. (९) Po A. तथा for यदा...दे (१०) B. G. T. भेतक for इरावदि (११) P. A. add विश्रम.

(प्रतीहारी तथेति प्रस्थिता ।)

देवी—एहि दाव। (क)

प्रती०—(प्रतिनिवृत्य ।) इअं ह्मि । (ख)

देवी—(जनान्तिकम् ।) जं मए असोअदोहलणिओए मालविआ- ऍ पडिण्णादं तं से अहिजणं अ णिवेदिअ मह वअणेण इरावदिं अणुणेहि । तुए अहं सच्चादो ण भंसइदव्वेत्ति । (ग)

प्रती०—जं देवी आणवेदि। (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।) भट्टिणि पुत्तविअअणिमित्तेण परितोसेण अन्तेउराणं आहरणाणं मञ्जूस ह्मि संवुत्ता। (घ)

देवी—किं एत्थ अच्चरिअं । णं साहारणो ताणं मह अ अअं अब्भुदओ । (च)

(क) एहि तावत् ।

(ख) इयमस्मि ।

(ग) यन्मयाशोकदोहदनियोगे मालविकायै प्रतिज्ञातम् तदस्या अभिजनं च निवेद्य मम वचनेनेरावतीमनुनय । त्वयाहं सत्यान्न भ्रंशयितव्येति ।

(घ) यद्देव्याज्ञापयति । भट्टिनि पुत्रविजयनिमित्तेन परितोषेणान्तःपुराणामाभरणानां मञ्जूषास्मि संवृत्ता ।

(च) किमत्राश्चर्यम् । साधारणः खलु तासां मम चायमभ्युदयः ।

अन्यैर्धर्षयितुमशक्यो यस्य वीरस्य अपान्दग्धुरभिद्रवत्... ऊरुज- न्मा ऊरुतो जन्म यस्य स और्वोऽग्निः । अथ च ... यस्य

प्रती०—(जनान्तिकम् ।) भट्टिणि इरावदी उणं विण्णवेदि । सरि[1]सं क्खु पहवन्दीए दे वअणं पुढमसकप्पिदं ण जुज्जइ अण्णहा कादुं त्ति । (क)

देवी—भअवदि तुए अणुण्णादा इच्छामि अज्जसुमदिणा पुढमसंक[2]प्पिदं अज्जउत्तस्स मालविअं पडिवादेदुं । (ख)

परिव्रा०—इदानीमपि त्वमेवास्याः प्रभवसि ।

देवी—(मालविकां हस्ते गृहीत्वा ।) इमं अज्जउत्तो पिअणिवेदणाणु[4]रूवं पारितोसिअं[5] पडिच्छदु ।(ग)

(राजा सव्रीडं जोषमास्ते[7] ।)

देवी—(सस्मितम्[8] ।) किं अवधीरेदि मं अज्जउत्तो । (घ)

(क) भट्टिनि इरावती पुनर्विज्ञापयति । सदृशं खलु प्रभवन्त्यास्तव वचन प्रथमसंकल्पितं न युज्यतेऽन्यथा कर्तुमिति ।

(ख) भगवति त्वयानुज्ञातेच्छाम्यार्यसुमतिना प्रथमसंकल्पितामार्यपुत्राय मालविका प्रतिपादयितुम् ।

(ग) इदमार्यपुत्रः प्रियनिवेदनानुरूपं पारितोषिकं प्रतीच्छतु ।

(घ) किमवधीरयतिमामार्यपुत्रः ।

तथाभूतस्त्वं च प्रभव उत्पत्तिकारणं उत्पत्तिस्थानं । एतादृशोत्पत्तिकस्य वीरचेष्टितं उचितमेवेति न विस्मयाधानकत्वं इति भावः । यज्ञसेनशाल्पुरीकृत्य गृहीत्वा तेन सहेत्यर्थः । तस्याभिनवबद्धत्वात् पृथगुक्तिः) । अत्र किमाश्चर्यम् । साधारणोऽन्तःपुराणां मम चायमभ्युदयः । भट्टिनि इरावती

---

(१) P. A. om. (२) P. A. G. T. om. (३) N. देवि पहवन्तीए । तुइ वअण सरम्पिदेण &c; B. G. T. क्खु पहुवीए पहवन्तीए वा वअण । सरम्पिदेण &c Po. A. क्खु देवी विण्णवेदि पुढम सकप्पिद &c; (३) Po. A. B. G. T. अणुमद; अणुमदा (४) B. G. T. रिदं. (५) B. G. T. om. एव. (६) P. A. add मालविअं. (७) B. G. N. T. व्रीडां नाटयति (८) P. A. add व. (९) B. G. N. T. om.

विदू॰—भोदि एसो लोअव्ववहारो । सव्वो णववरो लज्जादुरो होदि । (क)

(राजा विदूषकमवेक्षते ।)

विदू॰—अहवा देवीए पणअविसेसं दिण्णदेवीसद्दं मालविअं अत्तभवं पडिग्गहीदुं इच्छदि । (ख)

देवी—एदाए राअदारिआए अहिजणेण एव्व दिण्णो देवीसद्दो । किं पुणरुत्तेण । (ग)

परिव्रा॰—मा मैवम् ।

(क) भवति एष लोकव्यवहारः । सर्वो नववरो लज्जातुरो भवति ।

(ख) अथवा देव्या प्रणयविशेषं दत्तदेवीशब्दां मालविकामत्रभवान्प्रतिग्रहीतुमिच्छति ।

(ग) एतस्या राजदारिकाया अभिजनेनैव दत्तो देवीशब्दः । किं पुनरुक्तेन ।

विज्ञापयति । सदृशं खलु प्रभवन्त्यास्तव वचनं प्रथमसंकल्पितं न युज्यतेऽन्यथाकर्तुमिति । इदमार्यपुत्रः प्रियनिवेदनानुरूपं पारितोषिकं मालविकां प्रतीच्छतु । अत्र प्रीत्युत्पादनात्प्रसादो नाम सध्यङ्गमुक्तं भवति । भवति एष लोकव्यवहारः । सर्वोऽपि नववरो लज्जातुरो भवतीति । अथवा देव्या प्रणयविशेष दत्तदेवीशब्दां मालविकां तत्रभवान्प्रतिग्रहीतुमिच्छति ।

---

(१) T. अत्थि क्खु लोअप्पवादो सव्वो जणो णववरो लज्जदुरो होदित्ति, B. G. एसो लोअप्पवादो लज्जालुओहोदित्ति, P. A. एव्वं लोअप्पवादो &c. (२) P. A. add त्ति, P. A. लज्जालुओ, (३) G. T. add त्ति. (४) N. अवेक्षते. (५) add देवी–एव्वं विअ. होदि एसो लोअप्पवादो सव्वो णववरो लज्जादुरो होदित्ति । (६) B. G. N. T. अह, A. इम देवीए दिण्णदेवीसद्द; Po. अहवा इम देवीए पणअ &c. (७) B. G. N. T. read एव्व विदिण्ण° &c. (८) B. G. T. add अ, (९) B. G. T. एव्व after दिण्णो.

अर्ध्याकरसमुत्पन्ना मणिजातिरसंस्कृता ।
जातरूपेण कल्याणि न हि संयोगमर्हति ॥ १८॥

देवी—(स्मृत्वा ।) मरिसेदु भअवदी । अब्भुदअकहाए मए ण लक्खिदं । जअसेणे गच्छ दाव । कोसेअपत्तोण्णं उवणेहि । (क)

प्रती०—ज भट्टिणी आणवेदि । (इति निष्क्रम्य पत्त्रोर्णं गृहीत्वा प्रविश्य ।) देवि एदम् । (ख)

देवी—(मालविकामवगुण्ठनवतीं कृत्वा ।) अज्जउत्तो दाणिं इमं पडिच्छदु । (ग)

राजा—देवि स्वच्छासनादप्रत्युत्तरा वयम् ।

(क) मर्षयतु भगवती । अभ्युदयकथाया मया न लक्षितम् । जयसेने गच्छ तावत् । कौशेयपत्त्रोर्णमुपनय ।

(ख) यद्भट्टिनी आज्ञापयति । देवि एतत् ।

(ग) आर्यपुत्र इदानीमिमां प्रतीच्छतु ।

अर्ध्याकरेत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । अत्र लब्धार्थस्य स्थिरीकरणात्कृतिर्नाम सध्यङ्गमुक्तं भवति । मर्षयतु भगवती । अभ्युदयकथयोचितं न लक्षितम् । जयसेने गच्छ तावत् । कौशेयपत्त्रोर्णयुगलमुपनय । हन्त हर्षे । प्रतिगृ

---

(१) N अम्याकर. सञ्चो मणिजातिपुरस्कृत , B G. T. अस्मानमुत्तम मीणमणिजातिपुरस्कृत (२) B G N. I सहि (३) P A. om. (४) N. उद्दव for मए, T पढम अवगुठिद, B. G पढम ण &c. (५) N पत्तोण्णजुअल, T. पत्तोण्णजुअल, B. G. कोसेअ; (६) Po. A. तह for the sentence, N. देवी for भट्टिणी (७) B. G N. T. A. निष्क्रान्ता. (८) N. add पुण (९) A. इति इय ति (१०) Pu add त (११) Pu अवगुंठ्य, (१२) P. A. interchange (१३) B G अज्जउत्त इअ पडिच्छिआ, T. अज्जउत्त इम पडिच्छीअदु P. A. om. इम (१४) B G. N. T. स्वच्छासनात (N प्रत्युत्तरा एव, B G. T प्रत्युत्तराका) वय । (अवधार्य) इत्थ (N प्रतिगृहीता, B. G. T. प्रतिगृहीत).

परिव्रा०—हन्त प्रतिगृहीता।

विदू०—अहो देवीए अत्तहोदो[1] अणुऊलदा। (क)

(देवी परिजनमवलोकयति।)[2]

परिजनः—(मालविकामुपेत्य।) जेदु[3] भट्टिणी। (ख)

(देवी परिव्राजिकामवेक्षते।)

परिव्रा०—[4] नैतच्चित्र त्वयि[5]।

प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः साध्व्यः।

अन्यसरितां शतानि हि[6] समुद्रगाः प्रापयन्त्यब्धिम्॥१९॥

(प्रविश्य)

निपु०—जेदु[8] भट्टा। इरावदी विण्णवेदि[9]। ण[10] उवआरादिक्कमेण तदा भट्टिणो अपरद्ध त[11] सअ एव्व भट्टिणो अणुऊल णाम मए आ-

---

(क) अहो देव्या अत्रभवतोऽनुकूलता।

(ख) जयतु भट्टिनी।

हीता वशीकृता। अत्र वाञ्छितावाप्तेरानन्दो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति। प्रतिपक्षेणेत्यादि। (भर्तृवत्सला स्वाम्याराधनतत्परा नार्यः प्रतिपक्षेणापि

---

(१) B. G. N. T om. (२) B. G. T. add धारिणीए (इति परिजन &c. omitting देवी), A. om. from देवी परि &c. upto देवी परिव्राजिका &c. (३) B. G. T. repeat. (४) N, निरीक्ष्य. B. G. T. निरूप्यापि. (५) B G. T. add देवि. (६) A. om. (७) B. G. N. T. अपि जल (T रस as alternative); (८) B. G. N. T अब्धिम् (९) B. G. T. Repeats. (१०) B. G. T add हि (११) N. अवरद्धा; Po. A. अह अवरद्धा; B. G T. अह भट्टिणो अवरद्धा (१२) B. G T. ण सो अत्तणो भट्टा ! अणुराए भट्टिणो अणुऊल एव्व मए आअरिदं। सव्व पुण्णमणोरहो भट्टा जादो सपक्खदमेण &c. Pn. त भट्टिणो अणुऊल ण मए &c. Po. A. om from त &c. & read सव्व पुण्णमणोरहो भट्टा। अहवि &c., Pn. add अहवि before भट्टिणा.

भरिदं । संपद पुण्णमणोरहेण भट्टिणा पसादमेत्तेण सभाबइदव्व त्ति ।(क)

देवी—णिउणिए अवस्सं ताए संदेसं अज्जउत्तो अणुजाणिस्सदि । (ख)

निपु॰—अणुगहीदह्मि । (ग)

परिव्रा॰—देवि अहममुना भवत्संबन्धेन चरितार्थे माधवसेनं सभाजयितुं इच्छामि यदि मे तव प्रसादः ।

देवी—भअवदि ण जुत्तं अह्मे परिच्चइदुं । (घ)

राजा—भगवति मदीयेषु लेखेषु तत्रभवतस्त्वामुद्दिश्य सभाजनाक्षराणि पातयिष्यामः ।

परिव्रा॰—युवयोः स्नेहेन परवानयं जनः ।

(क) जयतु भर्ता । इरावती विज्ञापयति । यदुपचारातिक्रमेण तदा भर्तुरपराद्धं तत्स्वयमेव भर्तुरनुकूलं नाम मयाचरितम् । सांप्रतं पूर्णमनोरथेन भर्त्रा प्रसादमात्रेण सभावयितव्येति ।

(ख) निपुणिके अवश्यं तस्याः संदेशमार्यपुत्रोऽनुज्ञास्यति ।

(ग) अनुगृहीतास्मि ।

(घ) भगवति न युक्तमस्मान्परित्यक्तुम् ।

सहार्थे तृतीया । प्रतिपक्षस्त्रिया सहापि पतिं सेवते"। तत्र दृष्टान्तः समुद्रगा

---

(१) वइन्ते सेविद अज्ज" &c; T. N. दे सेविद, P. ताए संदेस. (२) N. जाणिस्सदि; A. ताए संविदं जाणिस्सदि अज्जउत्तो. (३) P. A. ज देवी आणवेदि।(इदि निष्क्रान्ता ।). (४) om. से; N. देव अमुनानुकूलस्य" &c. T. देव अमुकारवस्य &c. B. G. देव त्वद्युक्ता रक्ष &c; (५) त्वदाज्ञया दृष्ट्वा मयमन्यात्पर्यं कतुमिच्छामि; N. सभाजयितुं गच्छामः (६) N. भअवदिए and Po. A. add to this अवसिस्सिदव्वाए (७) B. G. N. T. add एव. (८) B. G. T. सभाजनानि पातयिष्यामो. (९) B. G. N. T. स्नेहात्.

भरतवाक्यम् ।

आशास्यमीतिविगमप्रभृति प्रजानां
संपत्स्यते न खलु गोप्तरि नाग्निमित्रे ॥ २० ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति श्रीमत्कालिदासकृतं मालविकाग्निमित्रं नामनाटकं समाप्तम् ।

रग्निमित्रस्य कथनं तत्कालराज्ञोपलक्षणमिति मन्तव्यम् । इति श्रीकाटय वेमभूपविरचिते कुमारगिरिराजीये मालविकाग्निमित्रव्याख्याने पञ्चमोऽङ्कः ॥

श्रीमत्काटयवेमस्य कृतिर्विज्ञानशालिनः ।
कुमारगिरिराजीया जीयादाचन्द्रतारकम् ॥

---

(१) P. A. om. (२) N. अभ्यधिगमात्. (३) N. संपद्यते.

NOTES.

ACT I.

P. I. मालविकाग्निमित्रं अधिकृत्य कृतम् मालविकाग्निमित्रं नाटकम् । For particulars vide introduction.

(1) May that lord—who though established in sole (highest) supremacy which yields manifold blessings to supplicants himself wears skin garment, who, though his body is united with that of his beloved (though united in body with his beloved), stands at the head of ascetics whose minds are averted from worldy objects, in whom there is no self concert though he supports the whole universe with his eight forms, may he remove your state of darkness in order to enable you to behold the path of good. स्रग्धरा.

As a नान्दी, according to the writers on rhetoric, ought to consist either of eight or twelve पदs (feet) Professor Taranatha does not call this as नान्दी but a mere invocation of the tutelar diety (मंगलाचरण). But the rule about पदs is optional (पदनियमोऽपि वा). Hence his objection is not valid. Besides if we take the verse to be a mere मंगलाचरण, नान्द्यन्ते would have no meaning. The poet here, as in most of his other works addresses his benediction to शिव which leads us to suppose that he must be a devotee of शिव in spite of the traditional belief that he was a worshipper of काली. Yet his devotion to ब्रह्मा and विष्णु does not appear less, but he has nowhere shown any signs of his being a votary of the goddess काली from whom his name is supposed to be derived vide. Introduction of almost all his works. The real opposition in this verse consists in प्रणतबहुफले ऐश्वर्ये स्थितोऽपि & य स्वयं कृत्तिवासा , कान्तासंमिश्रदेहोऽपि and अविषय &c , and अष्टाभि &c. and यस्य नाभिमान , though there is verbal opposition in एक and बहु ऐश्वर्ये&c.— विभूति (superhuman power) consists of eight faculties viz —अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता ॥ cf—

विक्रमोर्वशीय I 1 'यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयो' &c. The read ng अन्य स्ती &c s not preferable as the propriety of और as well as of the wl ole l ne is lo t thereby cf तुहिनाद्रे स्थिता' शाकु IV 18. But Dr Bhandarkar seems to have prefered it. कृत्तिवासा: — refers to the skin of a panther or elephant wh ch शिव is supposed to wear कान्तासंमिश्र &c. refers to the one nd v dual ty of शिव and his consort the right port on of the body be ng male and the left one female cf अर्धनारीश्वर अर्धनारीश &c. अविषयमनसा &c.- विषय An object of sense or sensual pleasure. This shows a con tra t w th कान्तासंमिश्र &c. पुरस्तात् Foremost. परस्तात् Far beyond is ano her read ng wh ch s pr f red by Dr Bh nda kar cf स्वो दातापु राजते [illegible] हर । नाशाप्नु जनो विमुक्तलम्नान्ते न यस्मात्परं cf — शाकुन्तल I.1 अष्टाभिस्तनुभिः &c p. [illegible] अष्टाभि &c The e ght forms are the five elements (earth water fire a r and ether or sky) the sun the moon and the sacr fic ng pr est (पृथ्वी जल तेज वायु [illegible] सूर्य चन्द्र & यजमान) यजमान-Probab y a person who employs priests to perform a sacrifice hence a celebrant, a sp ritual cl ent cf — शाकुन्तल I. I. also cf —

ज्ल वह्निस्तथा यष्टा सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
आकाशं वायुरवनी मूर्तयो [illegible] ॥

also cf — भविष्यपुराण —

शिवाय क्षितिमूर्तये नम । भवाय जलमूर्तये नम ।
रुद्रायाग्निमूर्तये नम । उग्राय वायुमूर्तये नम ।
भीमायाकाशमूर्तये नम । पशुपतये यजमानमूर्तये नम ।
महादेवाय सोममूर्तये नम । ईशानाय सूर्यमूर्तये नम ।

सन्मार्गालोकनाय &c.—In order to enable you to see the path of good, (the pa h of good s e ther tl e path of v rtue tl at we l ave to lead in this world or the p t of ab olut on or final beati ude) In मार्ग, the commentator काटयवेम also supposes tl e lurk ng dea of a kind of dance v de Com and tl s is n accordance w th tl e rule that tl e नान्दी should be काव्यार्थसूचक (cf सन्दराज मधुरे श्लोके [illegible] व्यार्थसूचने' &c) as h nt ng at the danc ng performance tl at forms the ch ef inc dent of the play But th s is perhaps far fetched Mr Pand t would prefer the read ng वै only wl en मार्ग s understood in this sense and not in the ord nary one But I cannot see any ob-

jection to prefer the reading generally. तामसीं(तमस इति तामसी) -Belonging to the तमस् property—one of the three -सत्त्व quality of goodness, रजस् quality of passions and तमस quality of darkness—properties of the world, supposed to have resulted by the admixture of सत्त्व and माया with a greater part of the latter and consequently causing illusion. ब्रह्मा, विष्णु and शिव- The triad of the Hindus, represents these qualities respectively. This verse illustrates the figure विरोधाभास.

नान्दी(नन्द्)— Benediction or a form of prologue - (नन्दन्ति देवता यत्र) Def,—

> आशीर्नमस्क्रियावस्तु श्लोकः काव्यनुखोदित (काव्यार्थसूचक) ।
> नान्दीति उच्यते नान्दी एकादिसप्तकोऽपि वा ॥
> अर्थात् अब्दनो वाऽपि मन्त्रार्थमसूचनं ।
> मन्त्रपद्मपदरागावजकोर्मेरवकान्विता ॥
> पत्राद्यादिद्वादशभिरष्टाभिरेव वा ।
> द्वाविंशया पदैर्यापि सा नान्दीति प्रकीर्तिता ॥

From this it will be noticed that Taranath's objection has no real foundation.

नान्द्यन्ते-नान्द्याः अन्ते सूत्रधारः सूत्रं धारयते यस्तु सूत्रधारः स उच्यते(प्रधाननट or स्थापक)-The director of the stage business, the stage manager. He ought to be a Brahmin. नेपथ्य (नेत्र- The eye & पथ्य - Agreeable)-What is agreeable to the sight, hence(1) tiring room, or (2) dress or embellishment, cf 'उत्तान नेपथ्यभृतां रात्रौ.' Here it means the former. मारिष (मृष्- to bear patiently)-A respectful term by which the सूत्रधार addresses his assistant (पारिपार्श्वक),who in his turn addresses सूत्रधार as भाव (मन्ता मारिष भावेति तेनासौ मारिषेति च). पारिपार्श्वक (पारि सन्ने or पारिपार्श्वे चरति इति सूत्रधारानुचरविशेषे नटः)— An assistant to the manager of the play. P. 3 परिषद् परिषद् originally meant the place about the stage. परिषीदन्ति अस्यामिति. The place where men sit, hence audience. From the tone of the सूत्रधार towards the audience, the omission of विद्वत् before परिषद् in many Mss. appears a mistake of the copyist. कालिदासेन ग्रथितं वस्तु इत्यत्र । वस्तु-(अभिनेय)subject matter, plot, cf —दशरूप where the author talks of the differences between the several kinds of dramatic compositions

due to differences in वस्तु cf — वेणीसंहार 1. 'उदात्तत्वाद्वस्तुगौरवात्'

नाटक—This is one of the ten kinds of दृश्य or अभिनेय काव्य viz

नाटकं च प्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।
व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा दश ॥

Def —नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासर्ध्यादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥

In a नाटक some one sentiment must be predominant and the others subordinate. Here the predominant sentiment is शृंगार (love) For fuller particulars about it vide Critical notes on नाटक in the introduction cf —वीरशृंगारयोरेकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते । प्रख्यातनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम् ॥

वसंतोत्सव —The vernal festival to welcome the advent of spring which annually comes on the first day of the dark half of फाल्गुन and seems to have been formerly enjoyed by the public in general especially by women in a most decent form The same appears to have been abused in these days by vulgar classes in the form of Holi obscenities The observances enjoined for this festival were —(1) To touch a Mahâr and then to bathe to secure freedom from all sins, sorrows and diseases, (2) To worship a holi spot to secure the destruction of all pain, and (3) to eat the mango blossom mixed with sandal wood to secure the highest happiness, by reciting the following मंत्रः—वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शङ्करेण च । अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ॥ चूतमग्र्यं वसन्तस्य माकन्दकुसुमं तव । सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये । निर्णयसिंधु । Also compare the opening of the first act of रत्नावली Of course this corresponds to the modern Holifestival.

Bollensen inserts नाम before वसंतोत्सवे प्रयोक्तव्य—should be acted (represented) संगीतक (सं+गीतक) —The exhibition of singing, dancing and Music. I have taken the reading भाव for मा तावत् from a reliable Ms. The reading मा तावत् (Let it not be acted, not so) appears objectionable in as much as the पारिपार्श्वक being subordinate to सूत्रधार cannot contradict him in such flat words especially when he is told by the सूत्रधार that it is the special request of the audience to whom it was the duty of both to please. प्रथितयशसो ये या तेषा—Of established renown honoured. भास, सौमिल्ल & कविपुत्र—are the names of ancient poets but nothing is known of the dates when they flourished and also of their compositions. Taranath and

the German edition read धावक in place of भास which enables us to fix the date of कालिदास, if this धावक be the author of नागानन्द, रत्नावली and other works which he allowed to pass off in the name of his patron श्रीहर्ष who flourished in the 7th century? But Taranath is not sure of this धावक being the same as the author of नागानन्द &c

मिश्र—Worthy प्रबन्ध (प्र + बन्ध्)—Composition, work. अतिक्रम्य—Passing over, or disregarding वर्तमानकवि —A poet of the present day Modern poet. बहुमान —Regard The reading कुतो किं कृतो बहुमान (परिषद्)—Why does the audience show greater regard for the composition &c

विवेको विश्रान्तो यस्मात् तद् तथा (निष्ठान्तस्य परनिपात)-An irregular बहुव्रीहि वा आहिताग्न्यादिषु शब्देषु । In words like आहित अग्नि &c. the members of the compound may be put first or last, as मत्तपीत or पीतमत्त । अभिहितम्– &c. You have spoken thoughtlessly, your remark is wanting in critical acumen

(2) Everything (composition) is not good simply because it is old 'Nor is a composition unworthy of praise (or fit to be condemned) because it is new The wise (critics), having made a due examination adopt the one or the other The blockhead has his judgment guided by the conviction of others इत्यवज्ञा

पुरा नवमिति पुराण– Which was new formerly, hence old इति– Because. अवद्यम्– Not fit to be spoken of, hence fit to be condemned वद् meant originally to praise. P 4 वस्प्रयपनेन नेया वु ॱपरीक्ष्य, परि+ईक्ष्– To see round carefully, hence to examine. आर्यमिश्रा —The honourable ones, (Honourable spectators) आर्यमिश्रा &c (पूज्यार्थे मिश्रम्)– The honourable spectators are the authority (best judges) This does not refer to सूत्रधार तर्हि So then, when you show reliance in their judgment

(3) I long to execute (perform) the order of the audience (spectators) already received with bowed head, as this servant of the queen धारिणी, very prompt in attendance, (longs to perform her order) आर्य—

अथ– Pointing to the character that is just entering the stage सेवापा कुशल

This mode of introducing a character on the stage is known as प्रयोगातिशय– One of the five kinds of प्रस्तावना in which a part or performance is superceded by another in such a manner that

is a past participle and what is required here is a noun, so the reading appears to be wrong The reading पुरावृत्त (an old and legendary story) is correct and yields good sense. परिक्रामति—Walks about (on the stage) सङ्गीतार्थे शाला.

आभरण हस्ते यस्या सा हला—A term of address to low persons cf —हडे हञ्जे हलाह्वाने नीचा चेटीं सखीं प्रति.—' Halloo' कुत &c — Why are you so pre occupied धारता meaning 'gravity, seriousness proceeding from the absorption of the mind towards something अतिक्रामन्ती —Passing इतो &c —Do not cast a glance in my direction अहो— A particle showing surprise (Oh, why, bless my soul) शिल्पिन्—An artisan, used here for a goldsmith सर्पमुद्रासनाथ— Almost all manuscripts read णाअ° (नाग) for सप्प (सर्प) — With a seal on which a snake is engraved This ring plays an important part in the fourth act, when विदूषक pretends to have a snake bite निर्भर—closely निध्यायन्ती—looking at, contemplating, cf चिर निज्झ्री इहत स गोहइ' and निर्ध्यायुरसुगपध्वजा इव. P 6 स्थाने &c.—justly your gaze is rivetted on a proper object उद्भिन्नकिरण-केसरण (उभिन्ना किरणा एव केसरा यस्मात)—From which filaments (a stream) of rays breaks forth कुसुमित इव—As if in blossom. ' (कुसुमममस्य सजात इति। तदस्य सजातमिति तारकादिभ्य इतच्. It is an उत्प्रेक्षा.) अग्रहस्त (हस्तस्य अग्र—तत्पुरुष)— The fore part of the hand, i e The fingers उपदेशग्रहणे &c.—In receiving instructions i. e What sort of pupil she has shown herself P 7 ईदृशेन व्यापारेण— By such employment, i e engaging मालविका in dancing &c under गणदास and thus keeping her off the King's sight असन्निहितापि— Though kept out of the way (of the King) दृष्टा किल &c —She was seen, they say (किल इति एतीये — ' They say' in English) This means that though the queen had done her best to keep मालविका out of the sight of the king yet she was seen by him आम—An interjection of assent— Oh yes' cf —विक्र० III 'आम तस्मिन्नुपकृत्या वचन स्खलित मासात्.' शाकु III. 'आम ज्ञात.' पार्श्वे गता पार्श्वगता—By the side पर्शुका समूह —पार्श्व —A collection of ribs चित्रशाला—The painters studio. प्रत्यग्रवर्णरागा चित्रलेखा—The picture on which the hues of the colouring were (still) vivid (fresh) उपचार: (उपचारोऽत्र परिमितिर्ति)— Salutation, customary observance. cf शाकु. III. 'नोपचारमर्हति' &c I 'उपचार तावत्प्रतिपद्यस्व.' Also रघु.III 2.'उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया.' परिजनमध्यगता—

Drawn in the midst of queen's attendants. P 8 अपूर्वा—Mr Pandit and Pr Tawney render this by ' New one, one not seen before (न पूर्वे दृष्टा) But it may mean The like of which did not exist before, extraordinary, wonderful' I do not see any necessity of taking it in the sense of Mr Pandit कालिदास has used अपूर्व in several places, cf — शाकु. I. ' अभिज्ञानशाकुन्तलं नामापूर्वं नाटकं प्रयोगेणाधिक्रियताम् ' Also infra III. अपूर्वोऽयमुपचार ' These will bear out our meaning clearly The other reading अपूर्वरूपा gives the same sense but it is too open for the king to say so and it expresses his passion for her very flatly आकृतिविशेषेषु &c — Good forms attract attention, admiration naturally follows lovely forms.

(पद इ—to take place naturally आकृति विशेषा)विशेषाश्च ता आकृतय (or आकृतौ विशेष or विशिष्टा आकृतय —Extraordinary (special) forms. cf —अतिथिविशेष. अवधारितवचन —अवधारित वचन यस्य स —Find question अनुवद् (9 P)-To 63—' पुन पुनश्चानुवध्यमाना Also as &c , is less common in Sanskrit literature The form निर्वर्तयतु (found in many editions) is not correct as the root वध् belongs to the list of अनिट् roots. वसुलक्ष्मी was the younger sister of धारिणी आवुत्त (भगिनीपति) —The sister's husband) cf S 6 सदृशं खलु &c —It is quite in keeping with child nature That is child nature all over सदृश may be used with the genitive or instrumental सविशेषम्—With special care or precaution. भर्तुर्दर्शनपथात्— out of the range of the King's eye , ablative is used here because it was the source of fear(भावाधामा भयहेतु).P 9 अनुतिष्ठ आत्मनो &c —Look or attend to your own duty , attend to your business. cf —शाकु. I. 'स्वनियोग अशून्य कुरु' occurring in many places in dramas अनुतिष्ठस्व occurs in some editions. The root though belonging to उभयपद generally appears in परस्मैपद. दर्शयामि—Present used for the immediate future. कुलविद्या (कुलागता विद्या)—Hereditary learning (lore) बहुमता—(Is) highly prized, prized much न पुनरस्माकं—In my case however, yet again cf विक्र IV 'तथापि न पुनरस्ति विश्वास'. मिथ्या गौरवम्—False (groundless) importance , vain respect

(4) Sages regard (mention) this a lovely (favourite) eye-sacrifice to gods This is exhibited (divided) in two different ways by शिव in his body which is blended with that of उमा (or the unity of which is brought about by उमा. Here (in it) is seen the

(whole) conduct of the world which arises from the three (prime) qualities and marked out by various sentiments. Scenic art is the only (chief) amusement of men of diversely varied tastes. शार्दूलविक्रीडित.

By मुनयः we are to understand भरत and others, the professors of scenic art. आ + म्ना—Lit. to dictate, to lay down in sacred texts, hence, to regard. cf :—कुमार. II. 13 'त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीं.' also V. 18.; रघु.-XVIII. 5. महावीर.IV. 30 चाक्षुष —चक्षुषानुभाव्यं—Fit to be enjoyed by the eye. क्रतुं कान्तं चाक्षुष—Which pleases gods as much as a sacrifice does, the only difference being the absence of animal slaughter. From the attributes कान्त and चाक्षुषं Mr. Pandit infers that the passage refers to a period when animal sacrifice had come to be regarded with disfavour as being horrid and disagreeable to the eye—a time, that is to say, when the Buddhistic ideas of the Vedic sacrifice predominated. The reading शान्त (quiet, without any slaughter) also goes to prove the same.P.10 उमाकृतव्यतिकरे—This refers to the duality in unity of शिव and his wife, the left side of शिव being the same as पार्वती, i. e. his left side is female while the right one is male. This implies his extreme love for his beloved, cf.'कान्तासंमिश्रदेहः' in the benediction. वि + अति + कृ—To unite. शिव's fondness for dancing and music is well known. He is represented as dancing and singing with his consort thus united with him. स्वाङ्गे &c.—The style of dancing invented by पार्वती, (confined, according to Monier Williams, to attitude and gesticulation, with a shuffling motion of the foot, seldom lifted from the ground) is called लास्य. It is opposed to ताण्डव the more boisterous style of dance of शिव and his followers.

cf. :—दशरूप १० 'मधुरोद्धतभेदेन तदृयं द्विविधं पुनः ।
लास्यताण्डवरूपेण नाटकाद्युपकारकम् ॥'

त्रैगुण्योद्भव (त्रयाणां गुणानां समाहारः त्रिगुणमेव त्रैगुण्यम्.)— Arising from the three principal qualities (सत्व, रजस्, and तमस्) of nature. नाट्य—अवस्थाभिनय. रस.—Taste, sentiment. As an object of poetry, 8 रसs are generally enumerated. (१) शृंगार—Love, (२) वीर—Heroism, (३) करुण—Tenderness, (४) रौद्र—Wrath, (५) हास्य—Mirth, (६) भयानक—Terror, (७) अद्भुत—Surprise, and बीभत्स—

Disgust. शान्त–tranquility or वात्सल्य—Paternal tenderness is sometimes considered as the ninth. बहुधा– To be construed with भिन्नरुचे.

P.11 भद्रे– Good lady. आर्ये देवी पृच्छति is another reading, which is also good क्लिश् (4 generally A, rarely P.)—To be tormented or troubled and (9 P.)—To torment or to trouble. Both the senses are applicable here. The former is intransitive and the latter is transitive. The former would be better विज्ञाप्यता— Let her be informed. विज्ञाप्यताम् is another reading The former is preferable, because विज्ञापय् means 'to bring one into a certain condition of knowledge' and then 'inform.' But its natural meaning is 'to put a thing before one's mind' किं बहुना—Where is the need of saying much, to put the matter concisely

(5) In the sphere of dramatic representation (by way of acting), whatever sentimental acting (movement expressive of sentiment) is taught to her by me, that, the child, as it were, teaches to me in return by improving upon it आर्या.

The force of अपि after बाला is implied प्रयोगविषये (प्रयोगार्थे) भाविक (भावाय हित)— Whatever is calculated to bring out a feeling is called भाविक. प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः। तद्भाविकं। काव्यप्र• P. 10.

P.12 अतिक्रामन्तीं &c— I see her cutting out (अतिक्रामन्तीं) इरावतीं; i.e. I think she will surpass इरावती. इरावती was the second (uncrowned) queen of the king Pt Taranath explains इरावती by अप्सरो विशेष। This is उत्प्रेक्षा. कृतार्था (इतिमी)—जनान्तिकम् (Indeclinable)—Aside (to another). Def —

उक्तस्याश्रवणं कार्यातारसंस्थे स्यात् जनान्तिकम्। (भरत)

or. त्रिपताकरेणान्यानपवार्यान्तरा कथा।
अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्यात्जनान्ते तज्जनान्तिकम्॥ S.D 425.

Mr. Pandit's explanation of जनान्तिकम् does not appear quite natural. It is but natural that बकुलावलिका should exult in the success of her friend but would not like to display that feeling of hers before गणदास. अपवारित—अपवारितकेनात्रार्थे– Apart, aside, to another (opp. of प्रकाश). It is more *confidential* than जनान्तिकम्. It is speaking in

such a way that only the person addressed may hear it.

Def.— निगूढभावसंयुक्तमप्रकाशितं भवेत् । (भरत)

तद्भवेदपवारितं । रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।

त्रिपताककरेणान्यमपवार्यान्तरा कथा ॥ D 6

प्रकाशं— Aloud, audibly कृतार्थो यस्या यया or सा कृतार्था– Successful' lucky यस्या— Either locative or instrumental गुणवचन (कर्मधारय). सा विधा यासां तासां—-Persons of her kind or description, like her अतुल भाव—Rarity श्रेयः, better पात्र— Worthy object or person सत्पात्र— Refers to मालविका वर्णावर (वर्णावर)– Of inferior caste वर्णs are four in number ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य & शूद्र. Of these a person of higher order could marry a girl of his own caste as well as a girl of any of the inferior castes. Thus a Brahmin could marry a girl of a Brahmin and even a girl of the क्षत्रिय, वैश्य or शूद्र caste, a क्षत्रिय, one of क्षत्रिय caste and even one of वैश्य or शूद्र caste, and so forth मनुस्मृति III 12 13. So वीरसेन appears to be born from धारिणी's father of a वैश्य or शूद्र mother। अन्तपालदुर्ग (अन्त–frontier, पाल–Guard दुर्ग–fort)—A fort in charge of a frontier guard A fort on the frontier of ones territory. मन्दाकिनी (मन्मनति अक् णिनि)–Usually represents the Ganges or a feeder of it before it reaches the plains. cf —रघु. XIII-48 & मेघ–67 According to वायुपुराण it is an independent river flowing from Riksha mountain. cf. विष्णुपुराण P 184. But here it is neither the former nor the latter मन्दाकिनी of the present passage is a river rising from the विन्ध्य range and it was a river of the Deccan. It is also probable that according to the usual practice of the Hindus all over India of designating any sacred river by the most sacred name (as we do कृष्णा by गंगा at present), it might be used here for नर्मदा as Dr Bhandarker seems to think. शिल्पाधिकार (शिल्पस्य–शिल्पविषयकोऽधिकार) Fitness for the occupation of arts. Finding the girl fit to learn &c. दारिका (दृ+ण्वुल्)—A girl. उपायन (उप्+इ+ल्युट् गतौ)— A present.

P 13 आकृतिविनयप्रत्ययात् (आकृतिश्च विनयश्च तयो प्रत्ययात् आकृति A good form, विनय–Polite conduct, good manners)—. Judging from her good form and polite conduct, I consider her to be not of an inferior stuff. cf –शा कु॰'आकृतिमनुगुणन्ति गुणा ' also 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा

वर्सति.'न (ऊन— Inferior. वस्तु–stuff, material of which a thing is made quality, descent &c) न ऊन वस्तु यस्या स्ताव्हीं मयापि &c.— I am sure (destined) to be successful. Notice the construction.

(6) The art (skill) of a teacher imparted to an excellent recipient attains greater excellence, as the water of a cloud, (dropped) into a sea-shell acquires the nature of a pearl आर्या.

आदधाताति आधात्. cf ' वितरतिगुरु प्राज्ञे विद्या यथैव तथा जडे ' &c. उत्तररामचरित्र. जलमिव &c.—Refers to the notion, that drops of rain fallen into the sea shell under the auspices of the asterism Arcturus (स्वाति), produce pearls. cf —भर्तृहरि–'स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतित स मौक्तिकं जायते.' पंचागाभिनय–Acting exhibited by (consisting of) five parts अभिनय –Acting = the imitation of condition which is of four kinds, (1) Gestural, conveyed by bodily actions, (2) Vocal, conveyed by words, (3) extraneous, conveyed by dress, ornament &c. (4) Internal, conveyed by the manifestation of internal feelings, such as perspiration, thrilling &c. For Definition &c. vide Commentary. अभिनय -Acting in which the mind, the eye, the eyebrow, foot, and hands are equally employed (Taranath) It is also explained as a movement consisting of five parts, two of which are dancing and singing विश्रम्यताम्–Take rest Passive imperative वार्धिरा &c (वार्धिरायां अवलोकन परमाकाङ्क्षा गवाक्ष गता)– Gone to the window that overlooks (commands the view of) an artificial lake. गवाक्ष (गो+अक्षि इव or गवानां किरणानां अक्षीव)–A window, probably originally circular in size like the eye of a cow. प्रवात प्रकृष्टो वातस्तम् or प्रकृष्टो वातो यत्र तम् The first mode is appropriate here. अयवात or पुरोवात are also good. अग्रवात— Front wind, fresh and free air cf. 'प्रवातशयनस्था दश' माऊ. IV 4, where however the other sense. ' an airy place ' is more appropriate. असेवमाना तिष्ठति—Is enjoying दार्घिका . .तिष्ठति– cf Canonbury House , ' She sat down at the open casement to inhale the freshness of the breeze &c. ' & ' The Canonbury House overlooked the piece of water' . से (अस्या) may either be taken as an objective genitive qualifying निवेदन or a possessive qualifying उच्छाह. आर्य &c.—By informing her of your honour's satisfaction. वर्धयामि–वृध् I. A. (but P. also in the second future Acrist and Conditional, and also in Desiderative.). पर्वे(The prim

tive from) will also do यावत्पुरानिपातयोर्लट् (पा.)—The present is used in the sense of immediate future with पुरा & यावत्. यावत् भुङ्क्ते, पुरा भुङ्क्ते. These two indeclinables show certainty P 14 लब्धक्षण –(लब्ध, क्षणो निर्व्यापारस्थिति येन)—That has got leisure cf –शाकुंतल– ' लब्धक्षणोऽस्मि ' (विद्.), cf —Thus with Marathi ' सुग ' For fuller particulars about this word vide Infra note on गृहीतक्षण – act II. निष्क्रांत – Exit (pl. exeunt)

विष्कम्भक (विष्कम्भ)—An interlude at the beginning of an act of a drama and performed by one or more characters, middling (मध्यम) or inferior (नीच) who connect the story and the subdivisions of the plot by briefly explaining to the audience what has occurred in the intervals of the acts or what is likely to happen later on S D Defines it thus —

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात् स तु संकीर्णो (मिश्र) नीचमध्यमकल्पितः ॥

भरत as quoted by जगद्धर in his commentary to मालतीमाधव defines it thus —

कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्त सर्वेषामुभयोरपि ।
विष्कम्भक ■ विशेषो यस्तु कार्यार्थसूचकः ॥
विष्कम्भस्तु द्विधा सोऽयं शुद्धः संकीर्ण एव च ।
शुद्धो मध्यमपात्रेण संकीर्णो मध्यमाधमैः ॥

प्रवेशक —The introducer An interlude acted by inferior characters (such as servants, buffoons &c.) for the purpose of acquainting the audience with events not presented on the stage, but the knowledge of which is essential for the proper understanding of what follows, like the विष्कम्भक it connects the story of the drama between two acts. This is a मिश्रविष्कम्भक.

The difference between विष्कम्भक & प्रवेशक —

(1) विष्कम्भक may come at the beginning i. e. before the first act or between any two acts, but प्रवेशक never occurs at the beginning of the first act or at the end of the last act (अङ्कद्वयान्तर्वर्ती).
(2) विष्कम्भक is acted by characters either middling or middling and inferior together, but never by the inferior characters alone.

while प्रवेशक is acted by inferior characters alone, and thus there is no distinction ■ शुद्ध and मिश्र in प्रवेशक. S. D defines it thus —

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजित ।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेय शेषं विष्कम्भके यथा ॥

Com अनुदात्तोक्त्या नातोक्त्या नीचैनैव नाचाम्या वा पात्राम्या प्रयोजित ।
एव कारेण सङ्कीर्णप्रवेशकव्युदास ।

जगद्धर in his com to मालती. defines it thus —

यत्तु प्रयोगबाहुल्यादङ्के ऽर्थो न समाप्यते ।
बहुसूचातोऽल्पकथै • स विधेय प्रवेशके ॥
अङ्कानामन्तरालेषु साक्षिमार्थप्रयोजनै ।
भूयर्वगे कथाबद्धो विज्ञेयोऽय प्रवेशक • ॥

एकान्तस्थ (एकान्तस्थित) परिजनो यस्य—With his retinue standing at a distance (standing apart) लेखो हस्ते यस्य स. (व्यधिकरण बहु•). अन्वास्यमान —Governs the accusative, cf रघु I 56 ' अन्वासितमरुन्धत्या' &c. अनुवाच् (causal)—To read to oneself (before reading aloud) cf विक्र॰ ' अनुवाचय तावत्'. वाहतव—The name of the minister प्रतिपद् (4 A.)—To behave or act towards. किं प्रतिपद्यते—What does he propose to do what does he say in reply of — मुद्रा. II 18 ' निर्वाह प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रत '. also शाकुंतल. IV ' न जाने किं तात प्रतिपत्स्यते (say in reply) इति. ' प्रपद्यते— What steps is he going to take? विदर्भ— The modern Behar in माळवा was the capital of अग्निमित्र. It was situated on the bank of the वेत्रवती modern बेतवा. आत्मविनाश (प्रतिपद्यते) — (He says in reply) His own destruction. i e his reply will involve his own destruction निर्दिश्यते इति निर्देश —Lit. instruction, specification. Here, simply contents or communication. The same as सन्देश. Taranath explains it by ' पण, अभिसन्धि '.

P 15 इह—Stands for the following contents of the letter From 'पितृव्यपुत्रो मेत्यादितया इति' is the (अनुवाद) recapitulation of अग्निमित्र's letter to the king of विदर्भ, addressed before and the following up to यज्ञसेन is his reply to it. पितृव्यस्यापत्यं पुमान् इति पितृव्य‍ पुत्रो पितुर्भ्राता | निपात is a word formed by itself without any etymology पितुर्भ्रातरि व्यत् | व्य is added to पितृ to show the brother of the father प्रतिश्रुत सम्बन्धो येन स —Who had promised (to enter into) a matrimonial alliance (with अग्निमित्र). अन्तरा On the way. अन्तपालेन— Frontier guard अवस्कन्द— Attacked गृहीत – Taken prisoner. मदपेक्षया— Out of regard form (अग्निमित्र). न यो म-

विदित—It is not unknown to you i e you positively know this Such construction is common with the author cf. Infra. 'न च न परिचितो न चाप्यगम्य ' &c. I 11 The reading of Mr Pandit & that of the commentator is तत्र वो विदित where the negative is understood by the commentator as नानु (A negative used in such a manner that it impl es the contrary i e. affirmative as in the quest on appeal) व Plural is used showing respect तुल्याभिजनेषु (तुल्योऽभिजनो येषा तेषु, तुल्यवंशेषु)—Persons sprung from equally noble family as माधवसेन & myself

न वो &c—You only too well know the conduct of kings towards persons spring from the equally noble family वैदर्भ means that अग्निमित्र should not be partial to माधवसेन Taranath reads तत्र वो न विदित यत्तु याभिजेनेषु भुमिवरेषु राज्ञा धृति & explains thus —माधवसेन अस्माकमेकान्वज तत्र ज्ञातिभि सह वैर विशेषतो नृपाणा भवत्येव—Co sharers sprung from the same family would naturally be on inim cal terms with one another, especially this would be applicable in the case of kings So you need not interfere in our matter Mr Pandit s reading in the new edition would mean ' Do you not know that the conduct of kings towards persons of the same family is like that of the earth(impartial) सर्वसहा वसुमती &c There is no name for the earth showing impart al ty It is सर्वसहा– Tolerating every thing But I would prefer the first मध्यस्थ –Neutral सोदर्या (सोदरा)–समानमुदर यस्या सा cf, रघु XV 26 com. 'समानोदर्ये शत्रुघ्ने सौदर्ये ' ग्रहणविप्लव –The confusion of capture विनष्ट –Disappeard अथावश्य &c —Now if your Majesty wishes that माधवसेन should be caused to be set at liberty without fail. मोचयितव्य is causal from मुच् having for its causal agent पूज्येन (अग्निमित्रेण), & मया वैदर्भेण for its primitive agent. अभिसन्धि— Terms, conditions

P 16 (7) If your Majesty will set my brother in law the minister of the मौर्य kings (मौर्यसचिव) free that has been imprisoned by you, then I too shall immediately release माधवसेन from confinement

आर्या.

The commentator supposes मौर्यसचिव to be the proper name of the brother-in law सचिव– One who is always with the king, from सचि friendship & इ to go. Mr Pandit observes that if the

supposition were not correct and he was the Minister of the मौय king of पाटलीपुत्र, it might be probable that he was imprisoned by अग्निमित्र to prevent him from exciting the people to rebel against his (अग्निमित्र s) father —पुष्पमित्र— that had murdered the last of the मौर्याs–बृहद्रथ, and usurped his throne in his son's favour, and that the imprisonment of माधवसेन, the intended brother-in law of अग्निमित्र by his cousin, the king of the विदर्भs was only a retaliation for his brother-in law s imprisonment by अग्निमित्र.

सयत (सयम्)—Fettered cf वेणी 1 मोक्ता—According to commentator (कर्मणि लुट्)—*Passive first future* माधवसेन मया मोक्ता i e मोक्ष्यते माधवसेन will at once be set at liberty by me The full reading being मोक्ता माधवसेनस्ततो मया बधनात्तय , मुच् (■ U)—To liberate to deliver from captivity The Form मोक्ता can either be,(1) first future or (2) A noun in तृ denoting agent (I also on my part,am ■ deliverer of माधवसेन).For the use of the accusative instead of the genitive(माधवसेनस्य अह मोक्ता &c. cf पाणिनि 627 (न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम्) In the case of these words the accusative and not the genitive is used (तच्छाले नतु षष्ठी किंतु द्वितीया) नायविनिमयेन&c—Does the foolish fellow bargain with me about, the exchange of services. विनिमय (वि+ नि+मे 1 A)—Exchange, barter व्यवहृ—To deal. Words meaning to deal with, behave, take the locative of the object, cf शाकु॰ 'तस्या त्व साधुनाचरः.' अनात्मज्ञ (न आत्मान जानाति स)—That does not know himself cf —शाकु॰ VI ' मा तावदनात्मज्ञे देवेन प्रतिषिध्येः'&c प्रकृत्यमित्र —com प्रकृत्यामित्रत्व विषयान्तरत्वात्—He is a natural enemy because his territory ■ close to mine, cf —अमरकोश. विषयानन्तरो राजा शत्रु — A king who is an immediate neighbour is an enemy (अनतर not distant from Hence अनन्तरत्व—Neighbourhood, proximity विषय —Domain, territory प्रकृत्यमित्र (प्रकृत्या अमित्र); cf 'प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधव ;also'तस्यमित्राण्यमित्रास्ते.' अमित्र is always used as masculine. प्रातकूलचारी—One that sets himself in opposition to me यातव्यपक्ष (यातु योग्यानां) पक्षे स्थितस्य (वैदर्भस्य)—Who belongs ■ the party that make themselves liable to be attacked, i. e. who has now assumed an attitude of hostility पूर्वसकल्पित may be taken as an adverb modifying उन्मूलनाय or an adjective qualifying इन्द्यस्य The

first interpretation will be supported by connecting it with इहमेव निश्चितमादाय (Vide King's speech below). उन्मूलनाय— To root out, to be taken with स्थिरस्य. वीरसेनः प्रमुखो यस्य तत्. दंडचक्र अनेकैर्वि दण्डाः सैन्यानि तेषां चक्रं समुदायम्—The division of the army.

दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः ।
व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणसंयानपोतयोः ॥
अभिमाने ग्रहे दण्डश्चाशौ पारिपार्श्विके । इति विश्वः ।
चक्रः कोके कुमारुतीयं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः ॥
राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः ।
जलावर्तेऽपि । इति मेदिनी ॥

or we might take दण्ड एव चक्रम्. अथवा—Or, but. शास्त्रेण (नीतिशास्त्रेणार्थशास्त्रेण च) इदम्—शास्त्रेण इदं यथा तथा वा (obj. to आह or adv. modifying आह) —What is in accordance with (political) science. What you have said is just in keeping with political science.

P. 17.(8)Because of his not having taken a root in (the hearts of) his subjects, an enemy, that has taken possession of a kingdom lately, is easy to root out, like a tree loose on account of its only being newly planted. आर्या.

apparently a fool he does not altogether want sense.

Def — कुसुमवसतावभिष कर्मवपुर्वेषभाषाद्यै ।
हास्यकर कलहरतिर्विदूषक स्यात् स्वकर्मज्ञ ॥ S. D 79

यथाऽञ्जलि (both, together) — To this effect उपाय–Expedient. यदृच्छया दृष्टा प्रतिकृतिर्यस्या सा–Whose picture was seen by me by accident

प्रत्यक्ष दर्शन यस्यास्तादृशी – should be personally seen तत्– His request. तथा–Refers to the execution of the kings request by विदूषक. कार्यांतर &c अन्यत्कार्यं कार्यांतर, तत्र साचिव्य (मत्रसचिव)–A minister in a different affair [love affair].P 18 सशिर कम्प –With a nod of the head कच्चित् is used in introducing a question. cf —रघु V उपे योपायदर्शने &c.—Is your mental eye engaged [or I hope &c] in finding out means for the object of desire? The reading उपायोपेय &c means 'Is your eye able to receive the sight of that approachable by means p प्रज्ञाया चक्षु– Mental eye. As a प्रज्ञाचक्षु (प्रज्ञा एव चक्षुर्यस्य स)it means a blind man आ– Why, where is the necessity of asking that question विदूषक takes it an insult to his ability that the King should ask him the question 'Whether he has been able to find out &c.' आ an angry contradiction cf. मुद्राराक्षस I 'आ क एव मयि स्थिते.' Also वेणीसंहार I 'आ दुरात्मगलराक्षस' प्रयोगसिद्धि–Success of the scheme विदूषक means that the King should not ask him whether he has been able to find out the means, but should ask him about its success प्रयोग is used in three different senses by the poet in this work, (1) Exhibition, action, cf —Infra. ' प्रयोगप्रधान हि नाट्यशास्त्र ', (2) Plan, device scheme, (p the present passage) (3) The practice or experimental portion of a subject, Infra — ' तत्रभवानिम मान्य शास्त्रे प्रयोगे च विमृशतु. P.19, साधु–Well, well done, very nice, bravo निपुण–Cleverly, skilfully. उपक्रान्त–Begun. दु सेनाभिगम्यत इति दुरभिगमा, दुरभिगमा सिद्धिर्यस्य तस्मिन्– The success in which is difficult to attain आरम्भ – Undertaking. cf रघु I. 15 ' आरम्भसदृशोदय. ', also रत्नावलि–'आरम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ.' वय– The king talks of himself in the plural here. आशस्– To hope.

(9) *Only* that person who has a companion is able to attain a purpose, beset with obstacles. A man though furnished with eyes does not perceive an object which is to be seen, in darkness without a light.

आर्य.

प्रतिबन्धेन सहित. प्रभु — प्रभवति. Or it may be construed as प्रभुरी सप्रतिबन्धमर्थमविगतु सहायवानेव (...य यथा) सचक्षुरपि सतमस द्रष्टु दीपवानेव (योग्य). This illustrates what is known in rhetorics as अन्वयव्यतिरेक (two kinds of propositions, one positive and the other negative) This is a complete दृष्टान्त. नेपथ्ये — Behind the curtain, in the tiring room, the postscenium. अलमल &c—A truce to excessive boasting cf —'अन्यया गृहीता' &c. L 20 अक्ष्ण समीपे समक्ष (अव्ययीभाव). नीतिवृक्ष — The tree of intrigue नीति may be taken in a slightly ironical sense of politics अवरस्योत्तरस्य वा व्यक्ति —The decision of inferiority and superiority (It will be decided which of us is inferior & which superior) व्यक्ति cf — रघु I 10 उद्भिन्न — Shot forth, broken forth, germinated कञ्चुकी (कञ्चुकोऽस्यास्तीति)—A chamberlain (an important character in dramas)

Def — अन्त पुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वित ।
सर्वकार्यार्थकुशल कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

(He must be a Brahmin very old &c. Cf —V III. I S V 3) 'वैषम्यगतग्रन्थितरहो यद्यपि कञ्चुकिनाम' | P.20 प्रभोराज्ञा—Refers to the order of the king to the minister about the sending of a detachment against the king of विदर्भ. To take इति after आज्ञा is better, as this much is the request of the minister, while the latter part is the independent information given by the कञ्चुकी to the king. Several editions read verse 10 as a prose passage along with हरदत्त गणदासौ &c एतौ पुन —

(10) While here are the two preceptors of acting, each eager for the victory over the other, wishing to see you, in person, who are as it were the incarnate forms of two mental emotions. अनुष्टुप्

The other reading would be translated as — While here are हर. & गण who wish to see you in person, both preceptors of dramatic representation and intent on getting victory over each other, as if they were sentiments incarnate The अलंकार in this verse is उत्प्रेक्षा. (प्रत्यक्षयोरिव दृष्टा). cf उत्तरराम III. 4. प्रवेशय तौ— Introduce them, show them in दुरासद (दु खेनासादयितुं योग्य) — Difficult to be approached राजमहिमा —Splendour of the king

(11) Not that he is not familiar to me, nor is he stern, still with awe I approach his presence (aside) Like the great store of water (ocean), every moment he appears to my eyes new पुष्पिताग्रा also called औपच्छन्दसिक.

न च न &c.—cf Sa[illegible] तत्र यो न विदित and the note thereon—P 21 पुरुषोऽधिकारो यस्य सः—Reading in a man. अधिकार (अधि करण) —A place. महत्खलु पुरुषाधिकारमिदं ज्योतिः — महत्खलु पुरुषाधिकरणमिव ज्योतिः, महत्खलु पुरुषाकारमिव ज्योतिः—Great indeed is this lustre in the form of a man Of the two readings पुरुषाधिकरणम् is better अधिकरण-स्थान. अधिकार is not generally used in the sense of अधिकरण.

(12) I, whose entrance was allowed by the person (guard) appointed at the door, while advancing (towards the king) with the attendant that (always) moves about his throne, have been repelled a second time by his effulgence that has averted my gaze वसन्ततिलक

For द्वारे नियुक्त &c Vide तारानाथ's explanation in the commentary विनिवर्तितो (repelled) दृष्टिपातो (glance) पैस्ताद्दशैः। पुनरिव — As if again (once more) The first occasion of his being repelled being at the door by the door-keeper, this is the second आसने सास्तृ—Just have two seats &c It is rather strange that the king should be made by the poet, to order seats himself. उपस्तीर्णम् is wrong because neither सृ nor उपसृ is At. शिष्योपदेशकाले —at a time when you ought to be instructing your pupil युगपद्—Simultaneously आचार्याभ्याम्- Is not better P 22 तीर्थे (गुरु)—A preceptor (तार्यते अनेन वा) — तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरज सुन। अभिनयार्थमुपाध्यायात्प्राप्याध्यायनविषु (इति मेदिनी). दृष्टप्रयोगोऽस्मि—I have given lessons in the a t (of dramatic representation) I am an experienced teacher Taranath a reads ब्रह्मदत्तप्रयोगश्चास्मि देवेन and its explanation 'देवेन दत्त प्रयोगप्रधानाधिकार' (I had the preceptorship conferred upon me by your majesty) is queer and not good and natural. परिगृहीत —Favoured or patronized सादृशम्— That I, I, a man with such antecedents. प्रधानपुरुषसमक्षं— In the presence of the principal persons (of the court) The reading अपि gives some force here. अधिक्षिप्त —Insulted. परिवादः

—engaged in the abuse (of me) परिवद्—to speak disparagingly of रघु V 21 मा ' भूदरीवान्भावयार 'Took liking to abuse me परिवाग्दर — Took or had a fancy for abusing me. अत्रभवत s here used for गणदास in a slight ironical sense. विशेषज्ञ may be taken either as an adjective or as a noun. (1) Critical, (2) Critic or connoisseur प्राश्निर (from प्रच्छ प्रश्नौ, गुरु)—An umpire, judge cf —Is fra अहो प्रयो गान्तवर प्राश्निर IL or तदुभय या प्राश्निकेऽ समर्थे प्रतिज्ञास—Well proposed, a fair proposal प्रथम कल्प. (कल्पने इनेनेति),—A very good (best) alternative. कल्प—an alternative rule, hence a proposal or suggestion cf.— मनुस्मृति III 147 ' एष वै प्रथम कल्प प्रदाने हव्यकव्ययो ', also शाकुन्तल VII ' उदार कल्प ' Hence the best course to follow तिष्ठतु —Let it be (stand) for a while, wait a moment पक्षपात — Partiality मन्यते for मन्येत 'considers—i. e would (surely) consider '

Here it will be remembered that हरदत्त was patronized by the king and गणदास by the queen, so the king, wishes to avoid any suspicion by the queen. The dancing masters also appear to have been taken into full conspiracy by विदूषक, but to show his apparent indifference, the king asks the presence of the queen and the learned कौशिकी, who was also included in the plot, as will be seen here after Though apparently this कौशिकी is called merely as a learned person and better fitted to decide in such matters, yet the real object in calling her was that she should assist the king wherever the queen would bring any obstacle, by giving apparently just advice which was however to be favourable to the king How does Mr Pandit conclude from the fact that these masters were patronized by the king and the queen respectively, that each had given a pupil of his own to each of them is a question न्याय्य—(नियाति अनेन इति)— Just, proper न्यायादनपेत यत् तद्न्याय्य पाणिनि — 1650 धर्मपथ्यर्थ न्यायादनपेते व्यवहार —Trial, investigation, cf — मृच्छ. 9 ' अत्र लज्जया व्यवहारो न पृच्छति. ' व्यवहार न्याय्य —The trial will be proper or just. P 23 प्रस्ताव — (प्र + स्तु) —Affair, case, incident matter at issue, or occasion (उपस्थित वस्तु). संरम्भ—Contest प्रत्येति—Think अलं— Cease. स्वपक्षस्य अवसादस्य शङ्कया — Fearing

that your protege will be defeated परिहीयते (परिहा passive)—To be inferior, to fall short of; cf —II. 'न निष्कृतात् परिहीयते ऽस्यागमभृता. It takes the ablative of the object. v l न परिहीयते केनचिद् गणदास is too simple. P 24 राजप्रसाद—Royal favour, the favour of the king. से (अस्य)—refers to हरदत्त. प्रधानत्व—Superiority, advantage उपहरति (उपहृ)—To offer, present, give, used with the dative or genitive. The reading अपहरति would mean 'Will deprive him (गणदास) of his superiority.' The queen means that though गणदास is actually superior to हरदत्त, he will be defeated on account of the partiality of the king for हरदत्त. राज्ञी शब्दभाजन—The holder of the title of queen, adj qualifying आत्मान–(a pronoun used in the masculine form for all genders)

(13) The fire attains extreme brilliancy by the favour of the sun, while the moon also being favoured by the night acquires greatness (shows great excellence) आर्या.

Here the king, हरदत्त, the queen & गणदास are respectively compared to the sun, the fire, the night & the moon अतिमात्र—मात्रामतिक्रान्त or अतिशयिता मात्रा (प्रमाण) यस्य तत्, अतिमात्र न यथा स्यात् तथा. अतिमात्र—Exceeding the proper measure, inordinate, excessive, beyond measure. भास्वर (भास् + वरच् as in ईश्वर, स्थावर)—Shining V L भासुर (भास् + घुरच्) is given as an equivalent of भास्वर by मल्लिनाथ cf रघु V 30 (भञ्जभासमिदो घुरच् पाणिनि 3141 भङ्गुर, भासुर मेदुर). परिगृहात् &c.—This refers to the common notion that the sun transmits its lustre to the fire at sunset. Cf रघु IV 1 'दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः' and the commentary thereon. सौरं तेज सायमग्निं सङ्क्रमते । 'अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति' । इ यादिश्रुतिप्रमाण v l भानु परिग्रहादह्न. is preferable, because in the reading we have adopted, अनल & चन्द्र and भानु & निशा will be the pairs between which the contrast is shown But the more usual, as well as, more appropriate word to show contrast with चन्द्र is सूर्य. In the case of भानु परिग्रहादह्न. &c. also there is one objection that we have to compare अह्न. (a neuter word) with हरदत्त (a masculine word) But such cases are not unusual For example it may be found that the word मुख is compared to चन्द्र.

In this reading the meaning is very natural. But notice the objections of Taranath, vide. Com: The अलङ्कार is हृदय.

अहिह्मं अहिह्मं—An interjection showing surprise. Vide Taranath's Com. Some also render it by अविहा—' Help, help; take care, be cautious, 'as a caution against danger to the king विदूषक by this tells the king to be careful, how he behaves before the queen The latter explanation appears good as there was nothing of surprise in the coming of the queen. पीठमर्द—One who assists the hero of a drama in securing his mistress, so पीठमर्दिका is a lady who assists the heroine in securing her lover The reader of this play will easily find that it was through her assistance that the king's love for मालविका was developed, and it was she who informed विदूषक of the imprisonment of मालविका by the queen. (IV)

Def— दूरानुवर्तिनि स्यात्तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।
किंचित्तद्गुणहीनः सहायस्तस्य पीठमर्दाख्यः ॥

Or— पीठमर्दः समीरस्य कार्यालोचनकारिणः

Or.— पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।
तस्यैवानुचरो भक्तः किंचिदूनश्च तद्गुणैः ॥ दशरूपक. II 10

The readings पलसारि धारिणी or धारिणी are not good.

25 (14) पश्यामि, &c.—I see her who, auspiciously decorated and in company of कौशिकी clad in the garb of an ascetic, appears as if she were the incarnate triad of the Vedas attended by the Metaphysical lore in bodily form अनुष्टुप्.

मङ्गल चया यया अलङ्कृता मङ्गलालङ्कृता. त्रयाणां समाहारः त्रयी (cf — त्रयी वै विद्या ऋचो यजूंषि सामानि). आत्मन इदम् (आत्मानं अधि (कृत्वा) या,अध्या भा च या विद्या स अध्यात्मविद्या—The knowledge of the holy (Supreme) spirit (ब्रह्म) अध्यात्म—The Supreme spirit manifested as the individual self, or the relation between the individual and the Supreme soul. अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । Bg 8. 3 (तस्यैव ब्रह्मण एव अशतया जातदेहेन भासो भवन स्वभावः देहं अधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानः अध्यात्मशब्देनाभिधीयते), Brahman = the Supreme, the indestructible, its manifestation (as an individual self) is अध्यात्म—Telang's The अलङ्कार is उत्प्रेक्षा.

(15) Be you for a hundred of years the lord of धारिणी (the

queen) and also of मृतधारिणी (the earth—the supporter of the creation), of whom both, the productions are of great vigour, and who have the same degree of forbearance (patience) अनुप्र-

प्रसव—Offspring production (oft. at the end of a compound)cf.—विक्रमो. V I केवल वीरप्रसवा भव. The imperative has the sense of the benedictive The attributes महासारप्रसवयोः & सदृशक्षमयोः to be understood both with the queen & the earth सदृशा क्षमा ययोस्तयोः धारिणी च मृतधारिणी च तयोः. Mr Pandit thinks that these attributes are used to flatter the queen to avoid any suspician about her conduct—supposition which appears to me rather far fetched. शरद्—A year; cf —रघु. X. I I think it better to apply the adjective महासारप्रसवयोः as a whole अभाव्लेव dissolving it thus —महान्सारो ऽयते यस्य स महासारः, महासार प्रसवो यस्याः सा. The other way suggested by Mr Parab brings in a little dependence in the case of the earth, because to say that the earth yields crops by ample rain is hardly any compliment. पृथिवीं शासतस्तस्य ...शरदामयुतं ययौ. स और शरच्छत also पञ्च. I. 15 शरद more generally means ' autumn ' It may have come to mean ' a year ' from the peculiar mode of reckoning the years among the ancients Even at the present time illiterate persons reckon their time by season cf.—सौर—' पश्येम शरदः शतम् जीवेम शरदः शतम् ' &c Also cf —मा तुम्याहेस्त वात पावसाळे ग्यारस पाहिले आहेत. शरच्छत is accusative of time cf—मल्लिनाथ, रघु II 8 ' गाः ययात.' देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञाकर्मकाणां, पाणि 555 स्वागत— Welcome, governs the dative. P 20 ज्ञानस्पर्धे— A dispute about *superiority in knowledge* प्राश्निकत्वं &c —You should occupy the position of a Judge (umpire) or the judgment seat,). अलं &c. spare taunts. पत्तने &c.—When a town is accessible, do men go to a village to get their jewels tested? Here कौशिकी, out of modesty compares herself with a village and the king with a town. पण्डित &c —You are certainly the learned कौशिकी Here the predicate पण्डित is not given a prominent place so this will come under अविमृष्टविधेयांशदोष. (अविमृष्ट प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्) cf — ' यशांसि सर्वस्वभृतात्मकस्यता ' &c. पर्श्-पार्थिव—Partial. मां गुणदासत्व &c.—Would be pleased to measure

us with reference to (i. e. pass a judgment on). our merits and demerits. v. l. गुणदोषौ नः &c.— To measure our merits and demerits is wrong as the preceptors being two, they would not put नः for two. प्रयोगः प्रधानं (chief thing) यस्मिन् तत् or प्रयोगः प्रधानः (chief)-यस्मिन् तत्—The science of dancing chiefly consists of representation. वाक्यव्यवहारः (वाचा व्यवहारः)—Verbal controversy. कथं वा &c.—The speech should be in continuation of the speech of परिव्राजिका as we have taken, because the following answer of the queen is to परिव्राजिका and not to the king So Mr. Pandit's reading here appears wrong **P. 27.** न मा देवी समानविद्यतः परिहीयमनुमन्तुमर्हति— You ought not to consent (allow) to my being (supposed) inferior to one who follows the same profession with me. cf.—विक्र. III. 'ओजस्वितया न परिहीयते शच्या.' Also Infra III. न प्रतिष्ठ-शान्तरिहीयते अस्या मधुरता. Mr. Pandit reads देवि न मां अभिनयविद्यतः परिभवनीय कर्तुं अर्हसि.—Please, do not consider that I am one capable of being beaten in the art of acting. G. and B. read देवि न मां समानविद्यतया परिभवनीयमवगमयितुं (T अवगन्तुं or अवमन्तुं) अर्हसि— You should not make me attain contempt by thinking me to be equal in point of learning by the side of one (who follows the same profession as myself) The reading न मा देवी समानविद्यतः परिभवनीयमनुमन्तुमर्हति= I hope the queen will not consent to my being looked upon as capable of defeat by one who follows the same profession with myself.' Dr Bhandarkar would prefer. 'देवि न मां...विद्यतः परिभवनमनुगन्तुमर्हसि— It is not proper for you to regard me as capable of being defeated by one &c. उरभ्रसंपात— The contest between two rams. उरभ्रः (उर+समर्ति or उरसा भ्रमति ऋच्छति वा)—A ram. मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके (अमरः) . संपात — (Contest) could be used with उरभ्र and not संवाद, hence Mr. Pandit's reading cannot be accepted here. Of course विदूषक here calls the two dancing, masters ' rams ' in his usual jocose way. उरभ्रसमरि. &c.—Would be also a good reading. वेतन—Both(1) salary&(2) means of subsistence. Mr. Pandit thinks that Marâthi वेतण might probably have been derived from this. वेतन, however, is transferred into Marâthi without any change in form or meaning. This speech is quite in keeping with the definition of

4

विदूषक, cf साहित्यदर्पण, 'कुसुमवसन्ताद्यभिध: कर्मवपुर्वेषभाषाद्यै: ।
हास्यकर: कलहरति विदूषक: स्यात्स्वकर्मज्ञ: ॥

भोजनकर्मज्ञ कलहप्रिय —Taking delight in squabbles. चण्डी—A passionate or angry woman. It is often used by a husband to his mistress as a term of endearment. कालिदास uses the word in the latter sense very often. cf —विक्र. IV 38 ' चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा. Also Infra. III. 20 V 20 रघु 12 5 मेघ. 104' विदूषक rather takes too much liberty in addressing the queen by the term चण्डी. कलहितयो – (कलहोऽनयो सञ्जात इति कलहितौ) – That take to quarrelling, that are fighting एकस्मिन् &c— Until one of them is quelled down by the other. Taranath reads कलहप्रियाणां in the plural, but dual is preferable स्वाङ्गसौष्ठवाभिनय– (स्वाङ्गे सौष्ठवेनाभिनय)– The beautiful gesticulations exhibited in their own persons. अतिसौष्ठवातिशय–The excessive grace in their own person. प्रत्याययितव्य– (from प्रति+इ caus)—To convince. किमत: परं &c—In what more should they convince you now, what further assurance should they give now? तदेव &c—This is the point I am going to speak about.

(16) The acting of one is excellent as resting in his own person while the power of imparting it to another is marked with distinction in another. He, of whom both are good, must certainly be placed at the head of teachers.

इन्द्रवज्रा.

क्रिया—Possession of some art (such as acting, dancing &c), knowledge. कालिदास uses this word in various places in different senses, cf —(1) doing, execution— 'प्रत्युक्त हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ' मेघ. 114 (2) Business, undertaking, ' प्रणयिक्रिया '–विक्र. IV 15 (3) Teaching 'क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति. ' रघु. III. 29 (4) Composition — ' प्रणुत मनोभिरवहितै: &c ' विक्र . I. 2 Also कालिदासस्य क्रियायां–मालवि. I (5) The above one. विशेषणयुक्ता–Is marked with distinction. P. 28. पिण्डित (collected, summed) अर्थ —This is the meaning on the whole, this is the gist of it. निर्णय — Decision. परमुचित न —It suits me very well. एवं स्थित &c—Then thus it stands? यदा पुनर्मेधाविनो &c.—If, however, a dull headed pupil brings disgrace upon the instruction, then should that be considered a blame of the teacher? न has an interrogative sense.

The reading प्रत्येषा is worth considering उपपद्यते – Even as you say, just so आपद्यते or आपतति – 'Happens' is equally good विनेतु &c.— The very acceptance of a bad pupil shows the sharpness (superiority) of a preceptor as giving a proof of the confidence in the power of his imparting instructions (बुद्धिलाघव — सूक्ष्मबुद्धि as opposed to बुद्धिजाड्य). Taranath & others read विनेतुः एव बुद्धि &c and explain 'The improvement in (favouring) a dull headed pupil shows the quick intelligence of a teacher,' which comes to the same thing But he and some others make it a part of the king's speech above, which is not good as it would be too flat in the king to express himself thus. Our reading might also be interpreted as 'The very acceptance of a bad pupil shows the want of judgment in a preceptor,' which is not a compliment for him, so the interpretation is not good **P. 29.** देवी &c— In this speech I have followed Mr Pandit in adopting the stage directions. The stage directions given in all others present some difficulty or other, too plain to need any explanation If प्रकाशं is not taken before विरम, then it would be inexplicable विदूषक could not bear the speech and give the following answer nor can we take the whole speech प्रकाशं as she cannot say अलं अज्ज &c in the presence of the king Some take कहं णाणं as अपवार्य which may be done कहं णाणं – How now? What shall I do now? उत्साह &c—The desire which will increase his zeal or which will serve to encourage him. निरर्थकारम्भात् – From useless undertaking An undertaking which will not be profitable even though you were to establish your superiority, nor disadvantageous if you were to be defeated

सङ्गीतापदेशेन &c — As you are eating the sweetmeats offered to सरस्वती, on the pretence of (being a teacher of) dancing, what have you to do with a contest in which you may easily be defeated?

सङ्गीतापदेशेन—Under the pretext of your being a teacher, as a teacher सरस्वत्युपायन &c—The gift of मोदक (A kind of sweetmeat) offered to सरस्वती, when any person is newly initiated in any art or learning by the person so initiated and given to the preceptor अपदेश – Pretext, plea. उपदेश– Initiation, communication

of an initiary मन्त्र or formula.सुलभनिग्रहेण (or सुख &c)—In which defeat could be had with ease

अर्थ —Implied sense अवसरप्राप्तम्—(अवसर प्राप्त— Adj used as a noun) What is adopted or suited to the occasion or what is necessitated by the occasion प्राप्त&आपन्न may be used either first or last in a compound

P. 30. (17) Who shrinks from a contest on the ground that he has secured a position, and who puts up with the censure (aspersions) cast upon him by others and to whom his knowledge only serves as a means (source) of subsistence, him they call a Bania, having knowledge as his ware (that traffics in knowledge.) इन्द्रवज्रा.

इति — With the thought तितिक्षमाणस्य—स्वार्थे सन् and not सन्नर्थे-सन् as in the case of गुप्, तिज्, & कित्. After परेण supply क्षाम. In the other reading केवल would be redundant as it has no force where there is एव. So our reading is preferable ज्ञानमेव पण्य. अविरोपनीता-उपनीत or उपनयन means आचार्यवरण in Panini s language i e making over a pupil to a teacher for being initiated (instructed) अपरिनिष्ठितस्य &c—It is not proper to show forth that instruction which is not firmly fixed (or which has not struck its root &c—) cf - रघु. VIII. 10 प्रतिष्ठित &c— The reading अचिरोपनतायां &c would mean, ' The manifestation or representation of the instruction taught to a pupil who is newly given in charge is unjust Some put this speech into the mouth of विदूषक in which case it must be understood ironical. अतएव &c—It is for that very reason that I am so importunate निर्बंध —Importunity or persistancy cf — शाकु. III सहि अतो ज्जेव णिब्बंधो [सखाजण &c (सखि अतएव निर्बंध) सखी जनसविभाग हि दु स सह्यवेदन भवति) **P. 31.** सर्वज्ञस्यापि &c-The undertaking of giving a decision by one, without any assistance, though he were omniscient, is liable to be faulty निर्णयाभ्युपगम (निणयोंगिकार)— Taking upon himself to decide Understand वर्तते after दोषाय. मुहे &c—Though I am wide awake, why do you think me asleep? i. e. do you take me to be ignorant of your intentions? The queen by her remark (तेन हि द्वावपि &c) wanted to keep the king along with herself absent at the performance, but परिव्राजिका brings in another reason for the king s presence. From this as well as from other

remarks of the queen (viz 1 अन्यमार्यपुत्रस्य उत्साहकारण &c. २ प्रभविष्यामि आत्मन परिजनस्य, ३ यदि राजकार्यपरित्र, &c २ अहो अविनय आर्यपुत्रस्य &c.) it will be clear that the queen had a strong suspicion about the intrigue by which विदूषक & others wanted to bring मालविका in the king's presence But she does not openly say so, Taranath's explanation here is too nice, vide com, सासूय—Angrily, jealously. परावृत्य—Turns aside

(18) Why, oh moon faced lady do you turn your face from his honour without a cause? House wives, though they domineer over their husbands want some reason for being angry आर्या.

पराञ्च् (पराच्) — Turned away; Averted पराचित मुख यस्या सा or पराचित (परावृत्त पराङ्मुखं) यस्या सा. प्रभु I P — To have control or power over, prevail over (usually governs genitive, but sometimes dative or locative) cf — शाकु॰ I. ' यदि प्रभविष्यामि आत्मन &c ,' मालवि. IV ' प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज ,' वेणी. II ' तत्र भवति अनुशासने देवी ' मनु • 2—94 ' विनिपातं न येभ्यः प्रभवति ' also below ' प्रभवति आर्य शिष्यजनस्य. ' मर्तृषु—The locative is here वैषयिक. कारणेन कोपो यासां ता An irregular बहुव्रीहि अविद्यमान निमित्त यथास्यात्तथा. P.32 सुशिक्षितोऽपि—Even the well-trained becomes clever by exhibiting instruction एवं जनो &c—Thus will people interpret you

(19) If you do not permit me who am desirous of showing the power of imparting instruction in acting in this contest, then, (I must say) I am given up by you अनुष्टु.

का गति — What help The reading प्रभवति आचार्यो &c would give it general sense अस्थाने—Wrong place अस्थाने &c – My doubts were out of place, (ill founded, groundless) चिरमत्रशङ्कितास्मि— Long I was afraid of your refusal शङ्का अस्य सञ्जाता इति शङ्कित I शङ्कस्य सञ्जाता इति तारकादित्व इतच्. as तारकित नभ . अभिनयवस्तु—Subject (matter) of dramatic representation अभिनयवस्तु— Subject matter to be acted or dramatically represented. P.33 विस्रब्ध—confidently, fearlessly, without reserve

मनु प्रभवि &c is a particular proposition while the reading प्रभवति प्रभु &c is a general proposition, मम च &c— Say over me also. A fine stroke of gallantry ! Pt Tarnacy's other explanations

given in the *foot note are far-fetched and out of place.* चतुष्पदोद्भव (चत्वारि पदानि यस्य तस्मादुद्भव)— Arising from or consisting of a verse made up of four पद s (lines). मराठी ' चौपाई ' is a corrupted form of चतुष्पद. चलित— A kind of dance in which a dancer while acting the part of another gives expression thereby to her own sentiment. उदाहराति—Call. एकार्थसमय (एकार्थ. समयो यस्य)— Having the same subject, with regard to the same subject. उपदेशतारतम्य— *The relative worth of their instruction* (where we can have the use of तर & तम–Better and best). Vide Com. द्वौ अपि पक्षौ– Even both the parties. The reading वर्णपरिचयमुद्रे is, I think, a mistake arising from writing the word पक्षौ and प्रेक्षागृहे as one word and क्ष and ग being very similar. प्रेक्षागृह— *The representation-hall*, theatre. The reading ' न हि &c. ' that we have selected is natural and good and at the *same time very forcible,* but *in this* नहि is to be taken as a quite independent clause in the sense of 'certainly not '. **P 31.** विजय &c.–I shall not be an obstacle in the way of your honor's success, i. e. I shall not be hostile to your success. This is said *to assure* गणदास who looks at her with doubt, for her approval. The reading of Taranath ननु विजयाभ्यर्थिनी &c— I am certainly anxious (desirous) about your success प्रत्यर्थे अस्या असाति प्रत्यर्थिनी. विजयस्य प्रत्यर्थिनी or विजय प्रत्यर्थयते सा. Note the different *readings* at the *foot of* the page. निर्णयाधिकारे—In virtue of my office of the judge. सर्वाणां अङ्गानां सौष्ठवस्याभिव्यक्तये—For the display (exhibition) of the gracefulness of all limbs. विगत &c— Stage-dress, cf — II नेप in नेपथ्यसवनिके & the note there-on. विरल &c— would mean without heavy stage-dress. नेदम् &c— we are not required to be told this also. प्रेक्षागार— The place of exhibition. पक्ष — Party. पाक्ष्य — One that belongs to the party. वर्णिकागृह– The house where the dressing and colours are done. A tiring room. This reading is not good.

P.35 (20) Enough with judging wrongly. This is not arranged oh intelligent lady, by me. Generally persons of equal learning are jealous of one another's fame. आर्या.

अन्यथा सम्भाव्य— judging me wrongly, putting an uncharitable construction upon my conduct. प्राय: &c— A general

proposition. पुरोभागी :—Fault finding, jealous (From पुरोभाग Lit.—The act of asserting one's own case first, hence jealousy.) cf :- रघु. XII. 22. 'प्रियोपभोगचिन्हेषु पौरोभाग्यमिवाचरन्'. कालिदास has also used this word in शाकुं. V. in the sense of 'self-willed, cf :— 'किं पुरोभागिनि स्वातंत्र्यमवलम्बसे.' 'दोषैकदृक् पुरोभागी' (अमर) (पुरः पूर्वं भजते सेवते इति घिनुन्).

(21) The deep माधुरी sound, which proceeds from the high-pitched middle note of the drum, responded by the Peacocks with their necks upturned suspecting it to be the rumbling of the cloud, gladdens the mind. प्रहर्षिणी.

जीमूत &c:—Peacocks are supposed to dance cheerfully when they hear the rumbling of rain-clouds. मयूरैः—These must be domestic Peacocks as kings used to rear such animals. पुष्करः (पुष्णाति पुष्यते अनेन वा + करन्)— A drum. निर्ह्रादिनी— Deep. उपचितः (मयूरस्वरानुनादेन बहुलीभूतः), मध्यमस्वरः तन्त्रामध्येयः स्वरस्तस्मादुत्था—उद्धता). उपचित—Gathered together, developed, hence high pitched. This reading is better than the other.

निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः ।
पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः ॥

(1) षड्ज (सा) said to be produced by peacocks, (2) ऋषभ (री) by cows, (3) गांधार (ग) by goats, (4) मध्यम (म) by crounchas. (5) पंचम (प) by cuckoos, (6) धैवत (ध) by horses, and (7) निषाद (नी) by elephants. लय is keeping time in music, which is of three kinds:— (1) द्रुत (quick), (2) मध्यम (middle), and (3) विलंबित (slow). मार्जना— The beginning stroke of music (what is called in Marāthi 'मृदंगावर थाप पडली.') मदयति—Gladdens. The reading मादयति (Intoxicates) is not suited to the metre nor does it give a good sense.

P.36. सामाजिकाः—Belonging to the party. 'Let us join the assembly'. सामयिकाः (समयः प्राप्तः अस्य or समयमनुवर्तते इति ठञ्)—Conforming to the agreement; keeping an appointment. सामवायिकाः—Means the same as our reading. अपवार्य is still more confidential than जनान्तिकम्. It refers to some secret thought avoiding the other people. धीरं—Calmly, slowly. मा खलु विस्मापयिष्यति—Lest she will cause you

to be disappointed (of course by thwarting your plan) cf — शाकु॰ VI 'रमणाय खल्वयाँ विचिता विसम्बदित' Taranath reads तत्रभवती धारिणा विसवादयिष्यति—Will make you a traitor of yourself will detect your deceit. विसृत्रदिष्यति—Will withdraw her consent. This is also a good reading cf —विक्र॰ II 'तिमि दानीं तत्रभवती उवशी भवतो मनारयानां कुसुम अर्थि वा फले विसवदति'—Will she disappoint you to the fruit ?

मा—A particle of prohibition (rarely of negation) usually joined with the imperative also with (a) the imperfect (b) the aorist (c) the future and (d) the potential mood in the sense of 'Lest that not' compare for the future शाकु॰ II 'मा व॰ स्यादि तरादिदम इगुदीतैलमिश्रचिक्कणसावर्षस्य हस्ते पतिष्यति.'

(22) Though I put on gravity (attempt to be calm) this sound of the drum makes me hasten like the noise of my own desire descending the path of fulfilment. आर्या

This speech should have been preceded by the stage direction जनातिकम But as it is a reply to the speech of विदूषक which is itself जनातिकम it is implied that it is so. A Similar case also occurs in Act II verse 5 in the king's reply to विदूषक

For the pun on the word मनोरथ (Lit the chariot of the mind.) of —रघु॰ II 72

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहित सहिष्णु ।
ययौ अनुद्धातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ।

P. 37 The closing part of this act is called अङ्कावतार. When an act hinted by persons at the end of the preceding act is brought in continuity with the latter it is called अङ्कावतार i e अङ्कावतार prepares the audience for the next act. Def —साहित्यदर्पणे —

अङ्कान्ते सूचित पात्रै तदङ्कस्याविभागत ।
यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृत ॥

दशरूप Defines —

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागत ।
एभि संसूचयेत् सूच्य दृश्यमङ्कै प्रदर्शयेत ॥

For example vide शाकुन्तल VI end and महावीर II end

ACT II.

P. 38. संगीतरचनायां &c— After the orchestral (Theatrical) arrangements had been completed. विभव (विभवानुरूप.) परिवारः— The retinue in *order of their rank*. तत् &c— I think though their position with respect to knowledge is equal, i. e. though they are equal in learning. वयोधिकत्वात्— On account of his being older in age. पुरस्कार &c— Deserves precedence. cf.— Supra note on अमूल्य आत्मनो नियोग &c— Act I. शर्मिष्ठा—The daughter of वृषपर्वन्, the companion of देवयानी and the wife of ययाति. She was the authoress of the piece which मालविका was going to exhibit. She ■ well known in 'महाभारत. cf — शाकुन्तल IV. 8. 'ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव.' लय—मध्यलय or मध्यमलय (medium time) is preferred for love songs. For further particulars vide com. cf — Supra II. 9. चतुष्पदवस्तुक प्रयोग— The exhibition of a piece consisting of four feet (or lines). The मात्राs here are 30 and the ending syllable is long. एकमना—एकस्मिन्मना इति. An irregular बहुव्रीहि. बहुमानात्— Out of great respect for the preceptor (for you). बहुमानात्— May also refer to the author of the piece.

P. 39. (1) My eye, eager to behold her, who is in the tiring room, through impatience, is as it were ready (desirous) to draw up the curtain. आर्या.

नेपथ्यगृह ■ better. तिरस्करिणी (तिरस्क्रियते अनया + ल्युट् or तिरस्करोति + णिनि)— A curtain. सन्निहित &c— (सन्निहिता मक्षिका यत्र)— The bee is near. धारिणी is compared with मक्षिका (bee). As a person wanting *to* approach honey must be careful about the bees on the bee-hive, so विदू० tells the king to behave carefully in the presence of the queen. अप्रमत्त — Without loosing the balance of your mind, cautious. च—But. आचार्यप्रत्ययेन &c—

With the gracefulness of her limbs being looked into by the preceptor cf — शाकु॰ VI. ' प्रत्यवेक्षिता प्रयत्नमनूप . ' प्रतिच्छदात् &c—
Her loveliness does not fall short of the picture

P. 40. (2) My heart had doubts whether the beauty of *her as drawn in the picture would be found inconsistant with* her reality Now I consider the artist who drew her as having an imperfect concentration. आर्या.

चित्र &c — When she was seen by me in the picture. विसंवाद— *Disagreement* शिथिल समाधियस्य—*Whose concentration towards* the object to be drawn was not perfect. The king means to say that he thought the reality was much short of the picture but now he thinks the reality has exceeded the picture. Taranath's explanation ' अनिपुणलेख्यसामर्थ्यो मन्ये । एतस्या आकृतिलेखने या या सामग्री अपेक्षिता सा तस्य नासादिति मन्ये । समाधि may be taken to mean कारण सामग्री—Materials cf — रघु॰ I. 29 ' तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना' समाधीयते अ राच्यते अनेनेति समाधि मुक्त साध्वस यस्या सा मुक्तसाध्वसा भव—Dismiss your fears मुग्धसाध्वसा भव (Let your fear be lovely) yields no sense सत्वे स्वभावे प्रकृतौ वा तिष्ठतीति सत्वस्था—Composed undisturbed. सत्वो भाव सत्व—That which does not allow the mind to be excited अहो &c—Oh the faultlessness (perfection) of beauty under all conditions cf —शाकु॰ VI ' अहो सर्वास्ववस्थासु रामणीयकम् आकृतिविशेषाणाम् अवस्था—State अवस्थान—Adjustment (of limbs), स्थान—Position The last is better

P. 41. (3) Her face has got long eyes and has the splendour of the autumnal moon her arms are curved at the shoulders, her chest is compact and has protuberent breasts her sides are as it were planed off her waist may be measured by the hand her hips are sloping (elegantly rounded), and her feet have toes slightly curved, her body has been moulded just as to suit the fancy in the mind of the dancing master. शार्दूलविक्रीडित

अंसयोरसमागयो पार्श्वे &c —They were so smooth that they appeared &c पाणिमित —पाण्युपलक्षणेन मुष्टिमित , मित is used in the sense of मेय The reading अमितं च जघन—(The hips are wide) is also a good reading नितब—Slope We take the last line as

'सर्वपितुर्मनसि यथैव उद्गत्यमाना ग्रु स्थितमस्ति'. उपवहन and उपगान mean in music 'preliminary singing,' humming a tune before beginning to sing aloud. कपोतक—A mode of folding the hands together, clasping of the hands by way of saluting

P. 42. (4) The one beloved is hard to obtain, be thou, oh heart, without any hope with respect to him, ah, the outer corner of my left eye throbs on some account. How is this one, seen after a long time, to be approached? My lord, dependent as I am, consider me to be ardently longing for thee.

अपाङ्गो &c—The throbbing of the left eye in the case of women and of the right one in the case of men is supposed to portend some good omen. किमपि—For some cause which I cannot perceive i. e she means that the throbbing must bring some good for her which she has no hope of getting under the present circumstances. This verse displays four feelings in the four lines viz —(1) नैराश्य (despair), (2) आशा (hope), (3) प्रयत्न (attempt), and (4) आत्मसमर्पण (making oneself over). इति यथारस—With these words (while singing) she gesticulates according to the sentiment. The reading तत्र यथारस &c—After the singing was over she &c. This is also in accordance with the practice of singing any song first and then dancing with gesticulations expressive of the sentiments of the song. By रस we must understand here अभिनयविषयः रसः.

sense. द्वारीकृत्वा is not correct. चतुष्पदावस्थाक्—चत्वारि पदानि एव यत्र सोऽवस्था यत्र तादृश पद्य (to be understood) or चतुष्पदे स्थिता अवस्था – Making the composition consisting of four lines indicative of four different states, as the medium त्वयि &c—Her ladyship has as it were thrown herself at you i e made herself over to you. एव &c—Such is the state (relation) of our heart, i e. just as I have conceived love for her, so she on her part is attached to me.

(5) खलु ' माय इम जनमनुरक्त विद्धि ' इति वचन गेये स्वाङ्गनिर्देशपूर्व मभिनयन्त्या तया धारिणीसन्निकर्षात्प्रणयगतिमदृष्ट्वा सुकुमारप्रार्थनाव्याजं (यथा तथा) अहमुक्त इव.

(5) ' Know, oh lord, that this person is attached to you, ' while gesticulating these words by actions of her own limbs I was as it were addressed by her under the pretext of a gentle request, not knowing an opening (outlet) for her love owing to the neighbourhood of धारिणी. मालिनी.

वचन &c —*Representing the words in the song, accompanied by the indications of her limbs.* स्वस्यागस्य निर्देश पूर्वं यथा स्यात्तथा—Expressing the sentiment by her limbs

P. 44. सुकुमारा प्रार्थना एव व्याज यस्मिन् कर्मणि यथा तथा.

(1) किंचित् (किमपि) यो विस्मृत कर्मभेद —Some (particular) action is forgotten to a certain extent.

Different readings —

(1) किंचिद्विस्मृत कर्मभेदेन—' You have forgotten something by way of the breach of some act (to be necessarily performed) ' appears a proper reading, where the instrumental case is प्रकृत्यर्थी तृतीया (An instrumental case of identification)

(2) किंचिद्विस्मृत कर्मभेद —Some particular act is forgotten by you This is also good किंचिद्विस्मृत क्रमभेद —' You have forgotten some particular usual order ' will also do But ' किंचिद्विस्मृत क्रमभेदेन ' is indefensible There is no क्रमभेद whatsoever in *the whole story Here the case would be* हेत्वर्थी तृतीया which it is not evidently, as क्रमभेद is not the cause of विस्मृति. In the second and third readings ' भेद ' is to be interpreted by ' particular '

meaning विरोध as in 'पुष्पभेद.' उपदेशविशुद्धा &c—You will go when your exhibition of instruction is declared to be pure (free from fault) The reading 'उपदेशविशुद्धा यास्यसि'—Go when you are declared free from fault in the instruction (imparted to you). अहो &c—Oh, her beauty gains charms in all attitudes (conditions) चारुता is the physical appearance (natural beauty) while शोभा is the external appearance (accidental state) शोभान्तर (अपूर्व शोभा) —Indescribable beauty.

P. 45. (6) Far lovelier than her dancing posture is her standing posture, in which the long (upper) half of the body is kept straight, and in which she, after placing on the hip her left hand with the bracelets collected round the wrist (clinging motionless at the wrist) and making the other, resembling the branch of a श्यामा creeper hang down loosely, has let fall her eyes on the pavement, the flowers on which are slightly pressed by the thumb of her feet मत्तकान्ता.

तस्या हस्तं नितम्बे न्यस्य स्थितम्—Here the agent of न्यस्य and स्थित is या out of तस्या which is an example of कर्तरिषष्ठी. न्यस्य here is पूर्वकालीनक्रिया and स्थित अपरकालीनक्रिया. सरोः स्थिमितानि वलया नि यत्र. स्रस्तमुक्तः—आदौ स्रस्त.पश्चान्मुक्त (विशेषणोभयपदकर्मधारय) or स्रस्त यथा तथा मुक्त—Letting down the other so as to hang loosely. Taranath explains this by 'स्रस्तानि मुक्तानि यस्मात्—From which the pearls have fallen' not a very good idea श्यामाविटप &c.— श्यामा is commonly identified in this part of India with प्रियंगु. A woman is generally compared with this creeper, cf.—मेघ. 104 'श्यामास्वङ्गं-उत्तरश्यामे ||', also रघु. III 18 'श्यामालता कुसुमभारनतप्रवाला: | स्त्रीणां हरति धृतभूषणबाहुकान्तिम्.' ऋजु च तदायत चार्व यत्र तत् आयतार्ध, (cf कुमार. III. 45, पर्यंकबन्धस्थिरपूर्वकायं ऋज्वायतं सन्नमितोभयांसम्,) seems to be applied here to the trunk of the body from the neck to the waist. We might take either स्फालुलित or अङ्गुलित, but the former is better, it being quite in keeping with the nature of young girls that they will be doing something with their thumb when standing thus. पादाङ्गुष्ठलुलितकुसुमे—यस्मिन्न्स्यादिलास. स्थितम्—See पाणिनि 3010 'नपुंसके भावे क्त | क्रोधस्यविधेः

भावे कामसामान्ये क स्यात् ' as जल्पित, शयितम्, हसितम्, आलिङ्गितम् इत्ये क (अथवा)-To pay heed to ननु-It is really astonishing or strange ननु-Do you take seriously the words even of गौतम. The queen means that गणदास ought not to have detained मालविका by the words of विदूषक who is a mere trifler and buffoon Observe the anxiety of the queen to keep मालविका out of the sight of the king as far as possible प्रत्यय-Conviction, that which leads to a certain belief (प्रतीयते) ज्ञायत अनेनेति, देवप्रत्ययात्- Judging him by his majesty s standard i e as he is a constant companion of the king it is possible that he may have learnt acuteness (of perception-सूक्ष्मदर्शिता) from him cf —Supra आकृतिप्रत्ययात् &c I also शाकु. I आमन्त्रप्रत्यय चैत &c Bollensons explaination ' owing to the confidence which the king reposes in विदूषक (देवेन निहिता प्रत्ययात्)' does not appear to be a correct one देव प्रत्ययात् is also not a good reading.

(7) Even a dullard attains cleverness by the contact of a wise person as turb d water is made clear by contact with the mud d spels ng fruit. अनुष्टुप्.

विपश्चित —A wise person, cf रघु III 29 अथोपनीत विधिवद्विपश्चित I पक्व शिनत्तीति पवश्चित् also called कतक. It is known in Marathi by the name निवळी, whose dry fruit rubbed with muddy water (commonly used in Bengal) occasions a precip tation of the earthy particles diffused through the water and removes them निकष – Rubbing निकर्षेण – By squeezing आविल (आविलति दृष्टिं स्तृणाति)– Turbid, dirty, generally applied to water cf —कलुषोऽनच्छआविल (अमर). cf —रघु. I3 36 ' तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतो 'also VIII 35 P.46. विवक्षित (past participle of the Desider of वच) – Lit ' what is intended to be said. साक्षिन् – साक्षात् द्रष्टा साक्षी–साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया इति ' पाणिनि 1891 The eye witness generally Here it means umpire or judge यथा शास्त्रं &c. — All that is in accordance with the rules of art, was faultless To take it as ' all was in accordance with science and faultless,' there ought to have been च. The readings यथादृष्ट as also यथादर्शित are better. अनवद्य-cf Supra I 2 ' सचापि काव्य नवमित्यवद्य '

(8) By her limbs full of language the sense (intended to be conveyed) was clearly indicated; the tread of (her) feet was in accordance with musical time (was in perfect time); there was absorption in the sentiments (to be expressed), the gesticulation produced by the movements of hands was gentle; while in its successive developments one feeling displaced another (while) the same interest holds on account of the same permanent sentiment. मञ्जरिता.

अन्तर्निहितवचनैः = (As if) words were hidden in them, hence expressive of the sense of the song. पादन्यासो &c—cf. मराठी 'तिचा पाय ताळावर पडत होता.' तन्मयत्व &c—She fully represented the sentiment that was expressed by the song. शाखा (कर:) योनिर्यस्य तादृश: (अभिनय:)—Arising from or as expressed by the hand. चारित्रवर्धन takes शाखा in the sense of नृत्यहस्तानां मान्यप्रचार: — Manifestation of the movements of the hand at the time of dancing. I think शाखा may be taken in the sense of 'hand' in which sense however it is rarely used. Dr. Bhandarkar seems to interprete शाखा by fingers. वाङ्कल्पानुवृत्तौ वस्तु (अभिनयस्य) विकल्पस्य (भेदस्य) अनुवृत्ती— As one acting followed another. अभिनय: (Acting) S. D. defines thus—' भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विध: ।

आङ्गिको वाचिकश्चैव माहार्यः सात्विकस्तथा ॥ '

Acting is the imitation of condition. Far better says मल्लिनाथ ' अभिनयो रसभावादिव्यञ्जकचेष्टाविशेष: '

अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं नृत्तं ताललयाश्रयम् ।

आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशी तथापरम् ।

Distinct therefrom (from नाट्य, which he defines as रसाश्रयं—as having sentiments for its basis) is pantomime, grounded on externation of the feelings and still different is rhythmical movement which is regulated by the marking of the musical intervals and time. Each of these is two-fold, gentle and vehement, as exhibited in the लास्य & in the ताण्डव and they are subordinate to नाटक & the rest. भावो भाव विषयात् नुदति — One feeling drives another from its resting place and itself takes seat there.

According to Rhetoricians certain feelings (भावाः), are either स्थायिभाव (primary, fixed and permanent) or व्यभिचारिण . (subordinate transitory or accessory) The former are eight or nine which are developed in the course of compostion and give rise to रसाः each रस having its own स्थायीभाव, while the latter are 33 or 34 in number which rise in the course *of a composition often feeding* and strengthening the prevailing sentiment. The व्यभिचारिभावाः are made manifest by विभाव, अनुभाव & सहचारिभाव

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सहचारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायीभावः स चेतसाम् ॥ S. D 76.

विभाव—Any condition which produces or developes a particular state of body or mind (रत्याद्युद्बोधका लोके विभावा काव्यनाट्ययोः) Its chief subdivisions are आलंबन & उद्दीपन, the attending circumstances which assist the रस (sentiment) आलंबन is that on which a रस as it were hangs—person or thing with reference to whom or which a sentiment is produced the natural and necessary connection of sentiment with the cause which excites it and उद्दीपन is any aggravating circumstance which gives poignancy to a feeling or passion (उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये । 12 S D 160) And अनुभाव is an external manifestation of a feeling (भाव) by appropriate symptoms, such as by look, gestures &c

भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयति यः ।
तेऽनुभावा इति ख्याताः । यथा भ्रूभङ्गः कोपस्य व्यञ्जकः ॥
उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ।
लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥ S D 163

Vide Dr Bhandarkar's note on मालती॰ IX. 35 The व्यभिचारिभाव assists to produce the स्थायीभाव—the producer of रस *For* instance in अयोगविप्रलम्भशृंगार *a lovely woman in the moon light garden is the cause of the permanent feeling of love* produced in the mind of a youth, accompanied with certain transitory feelings, such as joy, dejection &c, and the pleased or dejected

contenance is the effect and external manifestation of them. So here the king अग्निमित्र, seen at the time of singing, is the cause of the feeling of love produced in मालविका accompanied by the transient feelings of hopelessness, joy, contemplation and helplessness, and the weeping, heaving, breathing &c are the effects and external manifestations of them. विषयात् may be construed with भावो भाव &c, as भावो विषयाद्भाव नुदति—one emotion drives another from its resting place (विषय), or with the last sentence as विषयात् रागबन्ध स एव— The continuance of interest (रागबन्ध) was the same on account of the same permanent sentiment (विषय). From the above explanation it will be clear that it is better to take विषय with the latter clause in the sense of स्थायीभाव. रत्नानि मया परिमितिति रा । P. 47. स्वरूपे (स्वरक्षविषये) शिथिलोऽभिमानो वैषां तादृशा Our high opinion about our protege (इत्यन्त) has been slackened. शिथिल being predicated of स्वरक्षाभिमान. It is better to read शिथिलस्वरक्षाभिमाना. Mr Apte quotes this passage as शिथिल &c in his Dictionary, though this is not to be found in any Manuscripts or printed copies that are available to me अद्य—Today i e when my performance is pronounced faultless by the persons competent to judge

(3) The wise regard that teaching of a teacher to be faultless which does not turn black (prove faulty) in the opinion of you as gold in fire अनुष्टुप्.

For similar idea cf — रघु I 10 हेम्न संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि श्यामिकापि वा, also शाकु I 2 आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानं also कुमार, VI 20

श्लोहितस्यामपि स्याति दर्पं वैधुर्यातिव ।

मुग्धा निद्रा क्षपा यूना यस्मान्निव यामनी ॥

श्लोक्य स्यन् । स्यामा भवति स्यामायते, परीक्षकाराधन —Satisfaction or gratification of (given to) the judges cf — उत्तर I. 12 ' यदि वा जानकीमपि आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ' वृद्धि— Success, advancement, rise of —शिशुपाल I ' परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनां.' P 48. वो विस्मृता—The genitive is used for the instrumental

here. प्रयोगेऽभ्यतर (प्रयोगशास्त्रानिपुण) . अभ्यतर ■ used either with locative or sometimes with genitive, but generally in compound of —Infra V ' समातेऽभ्यतरे स्व ' also शाकु III ' अनभ्यतरे आवा मदनगतवृत्तांतस्य. अहो प्रश्न — How closely is the question connected with representation. The reading प्राश्निक — would mean Oh the questioner has gone deep (into the very heart) of representation The speech of विदूषक given below as a retort to this appears to me objectionable on several grounds, viz.

(I) The position of the speech as given by काग्यवेम ■ not correct (2) Its language does not suit to the usual smooth flow of कालिदास s language (3) The retort is too sharp even for the character of a buffoon towards a person like the कौशिकी who was so much respected by the court, especially when वि दूषक had to get his object accomplished through her assistance (4) If we suppose him so very sensitive, he makes no reply to कौशिकी s calling him a fool elsewhere, and allows the rebuke pass off quietly of — विदू — तेन हि पडितपरितोषप्रत्यया मूढजाति &c परिव्रा.— एवमेव. (5) The use of भी is in correct which a scholar like कालिदास cannot be supposed to make. By adopting this reading (अपि पण्डितमन्ये &c) the wit loses its happiness at once & only becomes too rude Besides our reading is in full harmony with विदूषक s मया नाम &c. प डितमानाम मन्यत इति पडितमन्य — Fancying oneself to be learned, a conceited person भाययसि ought to be भाययसि भी can (1) भाययते or भीषयते – To frighten e. g मुंडो भीषयते, (२) भा ययते— To frighten any one with any one e. g कुञ्चिका एन भाययते.
आत्तसार — The eye has grasped the real essence from its object (चक्षुषा) आत्त सारो यस्मात् यस्य वा आत्तसार is used predicately विष य — An object of se se These are five corresponding to the five organs of sense, — शब्द, स्पर्श, रूप, रस, & गंध corresponding to the ear, skin, eye, tongue, & nose So here the विषय of the eye is रूप, i. e any visible object and therefore मालविका is the विषय of the eye.

(10) यद्नेन &c—Since by it was seen the smiling *face of*

the long-eyed one, the face appearing to advantage by the teeth partially displayed (visible) like an opening lotus with its filaments partially visible. आर्या.

अथोत सहित (सास) समग्, न समग्र असमग्र (यथा तथा) स्वरूपाणि केसराणि यस्य तत् .

P. 49. नैपथ्यसंगीतकम् is explained by some as 'a concert in the tiring room i. e. a concert in private We would have worshipped you who deserve to be worshipped had it been नैपथ्यसंगीतक, but this is a रंगसंगीतक, a concert on the public stage. But I would rather interprete it as 'A ceremonial concert in the stage-dress. 'Had it been such a one we would not have forgotten to worship &c.' It must have been the usual practice in old times, as it is even at the present day, to worship any tutelar deity and to offer her some eatables that are afterwards given to any worthy Brahmin, before commencing any public exhibition. राजा means to say that as this is a private exhibition only undertaken for establishing his superiority, the usual practice observed at the time of public exhibition is not followed here. Pr. Tawney explains it by 'An inaugural rehearsal in the tiring room' ranath reads it as 'न नु प्रथम नैपथ्यसंगीतकमिदम्– This sacrifice in the form of musical representation is not the first of its kind, otherwise how should we not have worshipped you who deserve the sacrificial donation (दक्षिणार्ह). This reading also is not bad. The word प्रथम refers to the general practice of worshipping a tutelar deity and of offering something to a worthy Brahmin at the time of initiating any person into any new art or science मया नाम &c—I for sooth like a silly चातक, longed for a drink of water in the sky rumbling with empty clouds i. e. as the चातक, incompetent to distinguish rain-clouds from empty ones, is anxious to get water from each and every cloud that appears in the sky, so I incompetent to distinguish a नैपथ्यसंगीतक from रंगसंगीतक longed to have my share from each and every concert. The चातक bird is supposed to live on rain drops, hence its eagerness at the sight of every cloud.

द्वन्द्व, though the sense is clear and not confounded. धृति — Happiness, pleasure, cf —रघु III. 10 ' धृतेश्च धैर्यावष्टब्धी &c. विक्रमो. II 8. ' न चधुर्वेनाति धृतिं.' It may be taken also in the sense of ' cheerfulness or courage ' The reading निरम्भस्य is better than निरम्भसिनी as the comparison stands more between two acts than two objects वरिट आतुर. &c —Like a poor patient, you desire the medicine to be brought by the doctor himself निरपेक्ष seems to mean that the king wishes that the whole trouble required to effect a union between himself and मालविका should be taken by him while he himself should do nothing **P. 51.** अवसित (अवसो) — Ended. द्रष्टव्यस्य — The object to be seen or the motive of seeing अवसित &c. may either mean ' The object to be seen is no more or the motive of my seeing is ended (over). ' गाढ़ित्व उपचार्य — Putting on (a garb of) politeness. अनुगृहीतोऽस्मि— I am much obliged to you. This means nothing more than ' I thank you ' for your being anxious &c वैतालिक—(विविधं ताल बिनालः तेन चरन्ति व्यवहरन्ति वा इति ठक् ||

A bard, a minstrel whose business it is to announce the time of the day उपारूढ मध्याह्न (अह्नो मध्य) The midday has arrived.

(12) The geese have their eyes half closed under the shade of the leaves of the lotus-plants in the (pleasure) lakes, the palaces have their roofs such that their acquaintance is shunned by the pigeons (the contact of the roofs of the palaces is shunned by pigeons) owing to excessive heat. The peacocks desirous of drinking the particles of water (continually) flung out, are hovering about the revolving water wheel. The sun possessed of (accoutred with) all his rays is blazing as thou with all thy princely qualities. रुचिरा.

हंस. (हन्+अच्, गत्यर्थ) —The goose The bird is the object of frequent allusion by the Sanskrit poets. It is supposed to be the vehicle of the God ब्रह्मन्, & is also said to fly to the मानस lake at the approach of the rainy season and gifted with the po-

culiar power of separating milk from water cf —शाकु. VI. 27 'हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यप.' मेघ. I. 11 सौध (सुधया निर्मित)—Lit a white washed mansion, hence a palace or any large house cf —रघु. XIX. 2 'सौधवासमुग्जेन विस्मृत सानिकाय फलनिस्पृहस्तप.' वलभि –भी (वल्यते आच्छाद्यते वल्+अभि वा ङीप्) — The sloping roof or the wooden frame of a thatch cf —विक्रमो. III 2 'धूमैजालविनिःसृतैर्वलभय सान्द्रिपारावता।' परिचय— Acquaintance, familiarity Taranath s reading विप्लेशात् will have to be construed with परिवर्तन्ति—Hovers about &c, because it throws out water-particles from it. This is not a very good reading समदैः to be taken with नृपगुणै . सप्त सप्तयो यस्य स —One that has seven horses, the sun P. 52 आश्चिवदिे note on the same act I. Some read it अविहा (अवि—a particle of grief and हा a particle of surprise) in the sense of 'oh wonder &c' but I think that the same meaning that is given to अविहा in the first act would be applicable here cf —विक्रमो. II 'वि०—अविहा अविहा। भो किं नु सलु एतद् भूर्जपत्रनिर्मोकमिव समुद्रे नो निपतितम्.' also शाकु. VI. (नेपथ्ये)' भो वयस्य अविहा अविहा.' It will be seen after comparing the various readings at the foot that the reading preferred is a better one The cunning विदूषक naturally takes advantage of the opportunity & puts forward an excuse in order to relieve the king of the unnecessary task of hearing ह्रदयं. उचितवेलातिक्रमे &c — When the usual time (of dinner) is transgressed the physicians find fault with it- नास्ति &c — There is no room for my words Taranath explains his reading 'अत्र मध्याह्नसमये अ यस्य वचनस्यावकाशोऽपि नास्ति प्रश्न' which is not very good Taranath s reading विरम्यता भवान् is wrong It ought to be either विरम्यता भवता or विरमतु भवान्. श्वो द्रक्ष्याम —From the speeches of the two maids in the third act, we are led to conclude that the examination was conducted the next day and the decision was in favour of गणदास

The reading मज्जणविहिम (मज्जन विधिम्) appears to me better than मज्जणविहिम. When the queen asks the king to go through the midday ceremony, of course विदूषक s anxiety for getting dinner soon (as he is represented as

an epicurian) makes him request the queen to expedite especially the dinner soon. इंगि &c—may be rendered either by 'मत्ता वि-शेषेण पानभोजन त्वरयतु or मत्तां विशेषेण पानभोजनं त्वरयतु. अदि-तीया—Unrivalled.

P 53. (13) while uniting her artless beauty with lovely intelligence, the creator has rendered the arrow of the God of love besmeared with (dipped in) poison. आर्या.

The अलंकार here is विशेषोक्ति, cf —रघु 1 2. 'स्व सुन्दरमनीकृत' &c, शाकु. 1. 16 'इदं किलाव्याजमनोहरं वपु । तप:क्षमं साधयितुं य इ-च्छति' भवभूति. 'इदमिदं मनस्य अधिकमस्तु' &c cf also 'Nature unadorned is adorned the most.' चिन्तयितव्योऽस्मि—You ought to take my helpless condition into your consideration. cf —शाकु. VI 'राजा—सर्वे भायस्य मामा.' In the case of potential P P. the agent is put either in the genitive or instrumental. अहमपि &c.—The विदूषक, in his jocose way asks the king to take his helpless condition into consideration. Mr Parab's explanation, 'That in finding a remedy he would be detected by the queen and then the king should save him from punishment' is not good. विपणि (M & F. पण —to transact business)—Market place. कन्दु £ m (स्वकन्ति—स्कन्दै: सलोपश्च इति उ:)—An oven, an iron pan. उदरस्याभ्यन्तर—The interior of my belly. इत्याभ्यन्तर is not a good reading इत्येव &c—As you are expeditious about your meal so you should be about your friend's business.

गृहीतक्षण —क्षण (क्षणोति दु ण + अच्)—Lit. that breaks down pain, hence leisure. This word occurs very frequently in श्राद्ध ceremony where the यजमान (host) requests the Brahmin invited for the ceremony to give his leisure to him by the words 'आसने क्षण: कर्तव्य:,' which is complied with by the Brahmin by saying 'तथा.' शौनकस्मृति has the formula thus:—

'गृही वामुद्यमस्याम्यमूहोनस्य चामुके ।
श्राद्धे नु वैश्वदेवार्थे क्रियताम्' क्षणस्त्वया ॥
इत्येव श्राद्धकृन् नूयात् त प्रायो मयापिति ।
स वद्येत्ताववापितिं इवरस्त्वपिति द्विज: ।
विप्राद्दिस्थितन्येव स्यात विदिना द्विजान ॥'

Mr Pandit also quotes दक्षस्मृति. ७. १६. ' उदयास्तमयं यावन्न विप्र क्षणिको भवेत् ' and नागोजीभट्ट's comment there on ' क्षणो निर्व्यापारस्थितिस्तद्युक्तो न भवेत्. ' Hence गृहीतक्षण must have been very common among the Brahmins of that class in the sense of ' my leisure is at your disposal or ' I pledge my word to do your work. Even now ' ब्राह्मणाला क्षण देणें ' and क्षण घेणें is a common technicality in Marathi with respect to श्राद्ध ceremony cf — शाकुंतल. II ' किं माण्डव्य विक्लवायसे । येन हि अयं सुगृहीतक्षण ' also Supra I. लब्धक्षण रथगृहं गच्छामि.

P 54. शूना (श्वि अधिकरणे क्त सम्र दीर्घ)—A slaughter-house आमिष (1) A bet an object of enjoyment (2) Flesh आत्मगुरो &c. —I like (am amused) to see you soliciting the success of the work being very much distressed of—Marathi मला तुझा मोठी मौज वाटते

(14) That lovely-eyed one has become the sole object of my affection whose heart is diverted from all the occupations with respect to the women of the harem आर्या

With the reading व्यापार इति, प्रति will have to be taken as an independent indeclinable governing व्यापारं. निरत (पराङ्मुखीभूत) — Turned as do एषा अयनम्—The sole resort The closing part of this act is called बिन्दु—' The reuniting part of the link of a drama which is abruptly broken by a digression '

ACT III.

P. 55. उपायनापदेशेन उपायनार्थे—For presenting it. For देव्या उपायनार्थं many of Mr Pandit's Mss read देवस्य सभाजनार्थं – For honoring his Majesty (the king) But there is no reference in the sequel to this interview, and to introduce it here without any motive would be meaningless. So the reading adopted by Mr Pandit in his new edition i. e. ours is a good one, as we shall find in the sequel that परिव्राजिका had an actual interview with the queen to inquire after her health in the fourth act. Mr Pandit seems to have an objection to the word अयथार्थे which is also not groundless. बीजं पूरक इति मातुलुङ्गक (क is a diminutive termination)—A citron fruit known in Marathi by the name महाळुंग. प्रम्लानत्वच – प्रम्लाना त्वक् or प्रम्लानं पत्र यस्मिन्, प्रमथ्य च वहन च प्रम्लानत्वच. In the case of words ending in आ & ई the final आ or ई is shortened in a compound when the compound is used as an epithet or when it occurs in Vedas. cf. गाण्डीव, रघु IV 'गंगाहिमवतो हन्त विन्ध्ये.' तरुणपिङ्ग पात्र तरुणाय तस्य विस्तार , तरुणाय-नाशी अशोक Gold like (yellow) अशोक. समाश्वासयामि (To pay respects to) is too big a word for the maid servant. उपसरामि (I shall approach her) appears natural here. अपि सुखा &c – Are you going on well with your garden duties. सुष्ठु आगत स्वागत—Welcome. **P. 56.** ननु Indeed As for &c. प्रथम – First. स्पर्धिन्यौ – Vying with each other (सं+स्पृध् – To vie, to compete) किल—They say, we are told. आगमोऽस्यास्ति (आगमिन्–आगम Lit Any traditional lore handed down from ancestors)— learned. शिष्याया गुणविशेषेण – By reason of the special merit of the pupil उत्तमित: – Was declared superior (as opposed to अधरीकृत:). किमिति &c – How is it that we hear a scandal &c. कौलीन – Scandal, rumour, (कुले भवम् – That belongs to a family, or कौ पृथ्व्यां लीयते इति – that which degrades

a man in the opinion of the public) cf मेघ. 112 ' मा कौलीनाच्चकित-नयने मय्यविश्वासिनी भू ' &c साभिलाष (अभिलाषेण सहित)– Attached.
P. 57 प्रभुत्व–His independence his power to do any thing Mr Pandit renders it by ' the strength of his passion for मालविका' which does not appear to me good here पेशलतर – Nicer than this सभा. means that in return for the fruit that मधु. had given, she would get a nicer fruit (that of happiness in the next world)

चिरायमाणकुसुमोद्गमस्य (चिरायमाण कुसुमोद्गमो यस्य)–*Whose flower*-bearing is delayed (चिरायते असौ इति चिरायमाण). दोहदनिमित्तं – As regards the fulfilment of the condition of blossoming दोहद (दोह आकर्षं ददातीति)—*Longing This fancy perpetually recurs in* Sanskrit poetry For the different दोहदs of different trees of—

स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियंगुर्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् ।
पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिंगनाभ्याम् ॥
मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवाता ।
च्चूतो गीतान्नमेरु विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकार ॥

also of नैषध III 21. ' महीरुहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति. ' also मेघ 78.

प्रवेशक –An interlude vide Sugra P 13 & 14
' It can never come in the beginning of the first act.

P. 58. यामयमानाम् अवस्था इव अवस्था यस्य (An irregular बहुव्रीहि)– In a state of a person smit with love, in a love sick state

(1) The body may be lean if there is no pleasure of the beloved's embrace the eye may be full of tears because she is not seen even for a moment, you have never been separated from that fawn eyed one why then, oh heart, do you suffer agony when the highest bliss *is so near you.* शिखरिणी.

स्यात्–It may be i e it has reason to be so प्रसक्त (प्र+सञ्ज)– Lit closely adhering, uninterrupted, cf —रघु. XIII. 40 'प्रसक्तसंगीत-मृदंगघोष. ' मालती. IV Dr Bhandarkar explains it by 'प्राप्ते निर्वाणस्य प्रसंगे सति –'When satisfaction exists or when there is occasion

for satisfaction निर्वाण (निर् & वा — To blow)— Originally final extinction, highest bliss. There is an apparent constrat (विरोध) in निर्वाण and परिताप.

अलं &c — Away with giving way to lamenting having laid aside all strength of mind. अलं in this sense governs either the instrumental or the gerund in त्वा. For similar idea cf — विक्र. II ' विद्.—अलं परिवेदितेन । अविरेण ते इत्सेसागंचिता &c. ' तपस्विनी— A helpless pitiable person. cf — शाकु IV 'सा तपस्विनी निर्वृता भवतु.' P.59.भाग रक्षित इव निधि — Like the treasure taken care of by the serpents. This refers to the supposition that the whole wealth hidden in the earth is taken care of by the serpents. A miser is supposed after his death to become a serpent and seat himself on the treasure hoarded by himself. We have similar legends in Greek and Roman Mythologies—Dragons and serpents guarding golden girdles &c. The reading मणिरिव would refer to the general notion of the serpents having a jewel in his head This reading is not good as in that case रक्ष्यमाण loses all its sense and कालिदास rarely uses any word without any propriety सुखं (Ad.)—Easily. घटयिष्यामि—Shall bring about is better than दर्शयिष्ये, as the king under the present condition requires some positive assurance which विदूषक would be the last person to disappoint him in.

सङ्कल्पयोनि (सङ्कल्पो योनिर्यस्य)—The thought born one. cf — supra II. 8. ' शात्रार्थानि . ' प्रतिबद्ध &c — Having applied or directed (the heart of) persons towards objects though beset with obstacles. अभिनिवेश्य—cf शिशुपाल. I. 15. कालान्तरस्य क्षम. &c—So as to make him unable to brook delay.

(2) Where the heart-tormenting agony and where thy weapon which inspires confidence What is known both soft and sharp at once, is here, oh heart-tormentor, seen in thee वैतालप.

क—क (द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयत)—Show difference, ' what great difference is there between the two ? How disproportionate they are?' हृदय प्रमथनीति हृदयप्रमाथिनी. म मथ—मनो मथ्नातीति or मनो मथ्नातीति—

cf कुमार. 'मन्मथो मां मथ्नन् निजनाम सान्वयं करोति.' For parallel idea cf —शाकु 'कुतस्ते कुसुमायुधस्य सततीक्ष्ण्यम.' P.61 तस्मिन् &c—I have made a beginning with regard to the object to be gained पर्यव-स्थापय–To compose oneself सस्तभयतु cf विक्र० I. चित्रलेखा–हला पयव स्थापय आत्मानम.' उज्झित व्यापारपराङमुखेन चेतसा–Having my mind turned away from the usual functions cf शाकु. VI 'इदानीं विनोदस्थानं तत्र मेव मार्गमादेशय.' प्रथमावतारसुभगानि–Charming on account of their first appearance. Mr Pandit s reading here does not give so good a sense Besides there would be a repetition of ideas in that with वसन्तावतार &c वस न्तावतारापदेशेन—Under the pretext of the advent of the spring cf विक्र० II 'विदू.– स्वयं भवान् वसन्तावतारसूचकमभिरामं व प्रदवनस्य. 'दोला–Swing अभिरोहण–Mounting क्षम–Possible P.61. निसर्गनिपुणा (निसर्गण निपुणा – Shrewd by nature cf —शाकु. 'स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वं &c.'अन्यसंक्रान्तहृदयम् (अन्यस्यां संक्रान्त हृदयं यस्य)–One whose heart has been transferred to *another i e who is attached to another A pronoun in a com* pound is used in its original base (सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव) hence अन्य which otherwise ought to have been अन्या. उपलालय न्नपि–Though *I were to fondle her* ते सखी–Your friend my wife cf —मेघदूत 85' गिर्विनोदा सखीं ते.' and 78 'एकः सख्यास्तव सह मया.'

(3) It is better to cut short the usual attention, since many causes for doing so can be seen (assigned) But external attention without affection, even greater than before, will not do in the case of proud women मात्यभारा.

The first two lines are explained by many by 'It is better to re- use the proper request, for, many causes have been seen for doing so '—an explanation which does not suit the following two lines, nor does it yield so good sense as ours, though in रघु the same idea is expressed in the same terms cf रघु II. 58 'स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद' वर (युज्यते) serves the purpose of predicate (कर्मनिर्देशो न कार्याभिधानं भवति), cf —शाकु. 'वर *न आलिङ्गितु शरस्वम.* 'कुमार. *II 55* 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुम सांप्रतम्.' बहुप्रहेतव–विद्धनहेतव –There could be put forth many plausible causes for doing so. उपचारविधि A form of courtesy

hence a mere show of courtesy cf —मुद्राराक्षस. ' अनुचित उपचारो हृदयस्य परिभवादपि दुःखमुत्पादयति. ' मनस्विनीनां —Is used here as objective genitive. भाव —Affection, cf —कुमार V 31 ' ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं. ' cf –विक्र० II. 22 'प्रियवचनशतोऽपि योषितां दयितजनानुनयो रसादृते । प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः.' पूर्वाभ्यधिक is explained by Taranath as पूर्वं अभ्यधिक–Before excessive but now void of passion

माइति &c—Your honour will do well not to throw aside the politeness at harem. प्रतिष्ठित (निरूढ)–firmly fixed दाक्षिण्यस्य भाव दाक्षिण्य–It is thus defined —'दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम्.'

P. 62. पवनचलिताग्नि – Shaken by the wind सं–ईषत् cf —शाकु 'वातरितामि पल्लवाङ्गुलिभिस्त्वरयति मा केसरवृक्ष. ' स्पर्शे रूपयित्वा Showing that he felt the touch of the wind अभिजात – Nobly born Mr Pandit quotes the following from भर्तृहरि on the meaning of this word —

> प्रदान प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधि
> निरुत्सेको लक्ष्म्यामनभिभवगाथा परकथा ।
> प्रिय कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृते
> श्रुतेऽत्यासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥

Where he has अनभिभवगन्धा & चाप्युपकृते which I have changed to °गाथा & न as occurring in many manuscripts of भर्तृहरि and suiting the meaning (sense)

(4) By cooings agreeable to the ear of cuckoos slightly intoxicated, as if asking sympathisingly if the love-melody is bearable the spring is as it were stroking my body with the palm of his hand of close touch in the shape of the southern wind fragrant on account of the mango-blossom. मदाक्रांता.

प्रमत्तानां is not good इच भवा आमत्ता सोढां सहतां–सोढुं योग्यता, bearableness. cf Infra IV 'राजा–सोढे अपि तथा वे वेदना.' Also मुद्रा. 'अपि सहा ते शिरोवेदना. ' दक्षिणो मारुत –Southern breeze proceeding from the मलय mountains It is usually represented by poets as being fragrant with sandal particles of sandal trees which the mountain is

supposed to abound with cf विक्र० ' प्रत्युद्गतो मवानागन्तुको दक्षिणमारुतेन. | The wind is here likened to the hand of the spring and he is represented as touching the king with the hand in order to show his sympathy, because he was ' nobly born The songs of the cuckoos, the king considers *to be the words of the spring*, asking him sympathisingly ' Whether he could endure the pain. सानुक्रोश-अनुक्रोशेन सहित यथा स्यात्तथा-Sympathisingly The word sympathy *is very appropriate here* अनु-after and क्रुश-*To cry* To cry with or along with another Symphathy (syn together and pathos feeling) rather expresses exactly the same thing

P 63. विलोभ&c-Desirous to attract you. युवतिवेष&c—that would put to shame the dress of a young woman विस्मय-Wonder

(5) The red dye (lac-dye) of the nether lip (of women) has its colour excelled by the lustre of the red अशोक, the black white and red कुरबक *sets aside the painting on (their) faces*, also the mark on the forehead is surpassed by तिलक flowers to which is attached collyrium in the shape of bees. (Thus the) vernal beauty as it were looks down upon women's mode of decorating their face. शार्दूलविक्रीडित.

The poet here personifies Vernal beauty to a young woman. तिरोपितगुण Has the quality (of redness) surpassed of —मृच्छकटिक IV ' किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती ' &c Also ' मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती रतिरिव मूर्तिमती विभाति सेयम्. ' तिरोपित गुण & प्रत्याख्यातविशेषक are predicates. विशेषक -The arrangements of colours or painting on the face of a woman. द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य स द्विरेफो भ्रमर लग्नाश्च ते द्विरेफाश्च लग्नद्विरेफास्त एवाञ्जनं येषु (or लग्नानि द्विरेफाञ्जनानि येषु), cf —कुमार III 30

' लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।
रागेण बालारुणकोमलेन चूतप्रवालोष्ठमलञ्चकार ॥

तिलक-A mark of beauty, also a kind of flower
निर्वर्णयत -Observe, mark carefully पर्युत्सुक-*Uneasy*, sick at

heart, pensive on account of love **P. 64.** अविज्ञातहृदय, cf —शाकु III 'तव न जाने हृदयं.' This is the usual diffidence of lovers with respect to the love of the opposite party महा (महार) ought to be महारक (भत्तारक), as the king is simply the lord of मालविका, not her husband अभिलषन्ती–Longing for. आत्मनोऽपि &c—I am ashamed even of my own self. किं पुन. &c—How much less have I power &c The communication to friends is for the sake of lightening the agony of suffering, cf शाकु III. ' स्निग्धजनसंविभक्त हि दुःखं सह्यवेदनं भवति. ' Also रघु. ' आत्मापि म यस्य जनस्य जल्पति. ' विभव –Power. अप्रतिकारगुर्वी (अविद्यमान प्रतिकारो यस्या सा, अप्रतिकारा अत एव गुर्वी)–Heavy as having no remedy, great because irremediable चापल–Rashness, mischievous playfulness. cf —कुमार,' दिव्यतिशयनवचापलं ' चापल्य, ' स्वनिकषलिनि चापल्यो निवारणाया. ' परिभ्रष्टा–Fallen down. दोहद (दोह–desired object ददाति)–Satisfaction पञ्चरात्राभ्यन्तरे (पञ्चानां रात्राणां समाहार पञ्चरात्र तस्याभ्यन्तर)–Within five nights. अन्तरा नि-श्वस्य–Sighing in the interval मालविका stops here and gives out a heavy sigh before completing the sentence because she thinks that the fulfilment of the queen's promise to gratify her desire was quite improbable, and naturally a host of conflicting ideas came in her mind before she could utter the word अभिलाषपूरकस्य (अभिलाषपूरयितुरे). अभिलाषपूरयितृ &c–That would gratify her desire नियोगभूमि–To the place where I have to execute my commission, appointed place. अनुपद (पदानां पश्चात्) &c —She shall follow me विश्रब्ध–Freely.

P. 65 मधुपानो &c—Here is fine sugar (ready) for one who is satiated by liquor-drink. On this Mr Pandit has the following note—

'By मधुपानक्लान्तस्य &c. विदूषक means that the king who is intoxicated or maddened by his passion for मालविका, will now be assuaged, when he sees her alone, just as a man that is intoxicated by drink and is helpless under its influence is cured by eating मत्स्यण्डिका or sugar मत्स्यण्डिका is a kind

of fine sugar more refined than purified lump sugar (धौतगुड) and less refined than खंड or सिता sugar. It is soft and yellowish-white like sand and is so called because it is composed of globules resembling in size the eggs of fish (मत्स+अंड). cf. the following from the वैद्यक:—

मत्स्यंडिका खंडसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः
यथायथा हि नैर्मल्यं मधुरत्व तथा तथा ।
वालुकेव भृशं सूक्ष्मा सुस्निग्धा सितपिंगला
मात्स्याण्डाकृतितादात्म्ययोगान्मत्स्यण्डिका स्मृता ॥

also वाग्भट 1. 5. 49, वृष्या क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः
मत्स्यंडिका खंडसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥

Soh मत्स्यंडिकाद्यस्त्रयो वृष्याः तथा क्षीणक्षतहीता रक्तपित्तानिलापहाश्च । तथा क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ धौतगुडादपि मत्स्यंडिका गुणकरानिर्मलतरत्वात् । ततोऽपि खंडो गुणवत्तरः । खंडादपि शर्करा गुणवत्तमा निर्मलतमत्वात् ॥

The use of sugar as an antidote against intoxication by liquor is borne out by the following verse from अजीर्णामृतमंजरी by केशिराजः—मदयति महि मद्य आतुरिव पीतमद्यं ।
पिबति घृतसमेतां शर्करामेव सद्यः ॥ २२ ॥

And by the following from the योगरत्न (मदात्ययचिकित्सा)
मद्यं पीत्वा यदि वा तत्क्षणमेव लेहात् (sic तत्क्षणमवलेहि) शर्करां सघृतां ।
मदयति न जातु मद्य मनागपि प्रथितवीर्यमपि. '

सीधु (सिध् + उ) — Spirit distilled from molasses. cf.—रघु XVI. 52. उद्वेजित (causal. P. P.) — Disgusted cf:—शाकुं. II. मत्स्यंडिका (मत्स्य + अंड + इका) In compounds with words beginning with a vowel, the vowel of words of शकन्धु classes is dropped; as शक + अंधु शकंधु &c. Taranath has the following explanation on this sentence. ' मद्यपानाविह्वलस्य यथा मत्स्यंडिका फाणितमुपकारकं तथा मदनातुरस्य तत्र स्वयमुपगता (अनाकांक्षितमुपस्थिता) मालविका. अपि (प्रश्ने) — A particle of gentle inquiry. cf.— कुमार. IV. 3, ' अपि जीवितनाथ जीवसि, ' नातिपर्याप्तविभवा — Not fully

dressed पर्युत्सुका – Uneasy, love sick, cf —विक्र. II 16, 'पर्युत्सु का क्ष्यसि [illegible] तां । आर्ते न पश्यसि पुरूरवस वर्य ॥' &c. एका एकाकिनि एकाकिनी – One who goes alone कथ – A particle showing surprise अथ किं – Yes, exactly (so) शक्य &c — It is possible now to sustain life आर्त्तविति is used passively, cf — उचितं प्रणयो वर विहतु & our note there on

(6) having learnt from you that my beloved is near, my depressed heart has taken breath like that of a traveller wishing for water after knowing from the cries of cranes that a river surrounded by trees is at hand द्रुतविलम्बित.

उच्छ्वसित–Has taken breath i e become comforted cf – रत्नावलि धीरुच्छ्वसतान चेत: '. आरसित–Making a sound, used in the active sense तरुतो–The idea expressed by these two lines must be, familiar to many observers of nature It is a beautiful idea beautifully expressed सारिद is better than सरित्, because it keeps up a complete simile सरस इव सारसं उत्सिता Past passive participle used in an active sense P. 66. तरुराजि –It a grove of trees The word राइ has directly come into our language without any change of form.

(7) Broad at the region of her hips, slender in the waist, prominent at the breasts, long in eyes, here comes my life आर्या.

In नितम्बदेशे देश is taken in the sense of 'region' part.' equal to 'स्था'

अवस्थान्तर &c – Has reached (attained) a condition different from the previous one. पूर्वस्मात् is used absolutively —When he saw her last time.

(8) With her cheeks white like the stalk of शर grass and with but few ornaments, she appears like the कुन्द creeper bearing a few flowers and leaves ripened by the spring आर्या.

This is an example of पूर्णोपमा. शर is a kind of white grass, its inner part being still more so cf —रघु XIV 26. 'मुखेन

सीता शरपाण्डुरेण ' &c स्थल has the same sense as देश, प्रदेश or बिम्ब यातयथानि कुसुमानि यस्या सा, माधवेन परिणतानि पत्राणि यस्या सा.

मदनव्याधि — Love sickness. परिमृष्ट — Affected सौहार्दमेव पश्यति &c.—Friendship alone sees so You think so on account of your affection for me

P.67. ललित &c.–Desirous of lovely gratification of his longing, cf —Infra verse 17 ' वृथा वहसि दोहद ललितकामिसाधारणम्. ' ललित दोहद अपेक्षत इति. अगृहीत &c. – That has not put on the dress of flowers &c. मालविका means that she is uneasy on account of the non fulfilment of her desire like the अशोक प्रच्छाया छाया यत्र प्रच्छाय प्रच्छाय अत एव शीतल –Cool by its thick shade of—' प्रच्छायसुलभनिद्रा ' &c in शाकुन्तल. उत्कण्ठित – Love sick प्रसन्न —clear cf मालती ' प्रसन्नप्रायस्ते तर्कः . '

(9) Carrying with it the कुरबक pollen and charged with the particles of water received from the opening of the folds of tend er leaves, the मलय breeze produces uneasiness in the mind even without a cause आर्या

किसलयपुटभेदात् निगता सीकरा (मध्यमपदलोपी) पुट – Cavity भेद–. Opening अविद्यमान निमित्त यस्या सा अनिमित्ता, अनिमित्ता च सा उत्कण्ठा मलय is supposed to be the present निलगिरि समर्थये — I fancy (guess) कमलिनी &c.—The elephant does not care for an alligator having seen a lotus The king means that he would care for noth ing while मालविका is near him Here also is seen the inaccura cy of the poet It appears from this speech of विदूषक that he as well as the king had a knowledge of the presence of the queen, yet the whole scene goes on as if they even do not dream of her presence and again when she appears all of a sudden they are confused ग्राह (गृह्णातीति ग्राह) A shark, an all gator मतगज (मतगात्प्रभवेजात इति)—Elephants are supposed to descend from the sage मतग The elephant s love for lotus is proverbial, cf — ' रविविभो गज पद्मान्तद्वयान् बाधितु ध्रुव । सरो विशाति न स्नातु, गजस्नान हि निष्फल. नालिनी is explained by some by ' Collection

of lotuses ' a sense which is not required here. P. 69. निरवलम्बनाद्—That has no support. अपेक्षते—Looks significantly. वामता स्नेहस्य—Perverseness (or crooked nature) of love. Love never takes one by the right path, it always acts indirectly

(10) You do not disclose the cause of your uneasiness, guess has not the rare happiness of perceiving the truth, still, oh love, whose thighs are like the stalk of a plantain tree, I make myself the object of these wailings. इत्यवधा.

तत्त्वावबोध एकरसो यस्य स . रस—The characteristic property. तत्त्वावबोध—Knowledge of the truth. cf शाकु. II. 2 ' कामी स्वतां पश्यति. ' The knowledge of truth is not the only characteristic of guess here; a guess or inference is not always true

निःसंशय (निर्गत संशयो यस्मिन्तत्. Generally निर्गत संशयो यस्मिन् कर्मणि यथा तथा)— Generally an adverbial compound, very rarely used as a noun For example , शाकु. II. ' हन्त भवता निर्मक्षिक ' where निर्मक्षिक is similarly used. If we accept the reading निःसंशय , it must be taken as a तत्पुरुष compound which we are not authorized to do निःसंशय —संशयस्य अभाव .

अर्पितमदनसन्देशा (अर्पितो मदनसन्देशो यस्यै)—To whom your love-message is entrusted P. 69. तावद्गुरुक—Of so much importance. योग्यतया नियुक्ता—You have been appointed on account of your fitness of fulfilling the longing Mr Pandit and some others explain as ' you have been invested with the equality with the queen ' Of course अस्मिन्नधिकारे is to be understood. ईर्ष्या &c— ईर्ष्या धारिण्या समतया युक्ता (धारिण्यासमानासि) , which does not appear to me correct , and good मन्युगुरु &c cf — कुमार III 26, ' वाढेन नावेक्षत सुराणां सा रंस्यसि स्मितनूपुरेण. ' सुखितया अलं—Do not deem yourself happy because &c. मृत्युमण्डन—Funeral ornamentation. This refers to the custom of decorating virgins and married women after their death when they are burnt Mr Pandit thinks, it appears from his notes, that मालविका's anxiety proceeds

from the fear, that in case the अशोक does not put forth flowers she would be sentenced to death But this does not appear to me natural The idea is that she is love sick, and under the present state any externally gratifying circumstance would be to her more painful than death Her mind appears to be disturbed at the thought of certain disappointment of her expectation even if अशोक were to put forth flowers, as the queen would be far from granting her wishes even though she had promised her to do so, cf कुमार. IV 22 **P. 70** आरम्भ -An undertaking cf रघु 'आरम्भसदृशोदय'. अत्र पुर &c—Would not have made her wear (her own) harem dress. The reading भ्रमकारणात् &c is worth noticing It is quite in keeping with the intriguing nature of विदूषक that he should have purposely caused the fall of धारिणी from the swing

अपि शरीरमसि &c—You are (as dear to me as) my own body (lit) cf शाकु V. 'मेनकासम्बन्धेन शरीरभूता शकुन्तला.'

(11) See, oh friend, this wet line of colour which is placed (painted) on the end of the foot of my beloved, and which is like the first putting forth of the leaves of the tree of love burnt by हर. मालभारी.

सरसा—Wet. हरदग्ध—This refers to the burning of cupid by शिव when he tried to seduce the God's mind towards पार्वती for the birth of a deliverer of the Gods from the demon तारक. अविनाश —The duty of kicking the अशोक tree The reading अलक्तक is not at all good here. हृदयेऽपि-It is better to understand तन्मयतया for हेयया (as the agent) taking तन्मयतया मालविकाया understood than to understand the Instrumental for the Locative.

P. 71 (12) With the fore part of her foot, whose colour is like that of tender foliage and which shines by the lustre of nails, it becomes the lady to smite the two, —This अशोक not bearing flowers being desirous of the fulfilment of its longing, or the lover who, having committed *a fresh fault, has bowed down his head before her.* मालिनी.

बाला—A young lady. प्रणमित is better than प्रणिहित, प्रणिधा 'To arrange' gives no meaning here आर्द्र—Fresh, therefore recent, new cf —' चामीषा दिराय स सम्पति दुरित गोभत्रो वा शरारि '. It may also mean 'gentle' or 'slight,' प्रहरिष्यति &c—Her ladyship will strike you who will have committed a fault This appears to me a better reading than the one accepted by Mr Pandit. प्रतिगृहीतम् &c—I accept the words of a Brahmin that foresees success This notion viz a Brahmin's words are sure to be fulfilled does not refer to any particular knowledge on the part of विदूषक, but to the general notion prevailing among the Hindus cf —विक्र. II. ' राजा—प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनं ' Also addressed to विदूषक, Also रघु I 44 ' अमोघा प्रतिगृह्णन्तौ अर्घ्यानुपदमाशिषः '. युक्तमदा (युक्तो मदो यस्या सा or मदेन युक्ता)—In a state of intoxication (which may be supposed to have caused both by youth and drink). युक्त is generally used in the sense of 'proper, fit ' But here it may be understood in the sense of 'with' in which it is rarely used विशेषमण्डन—Special ornament (as serving to set women to advantage) लोकप्रवाद —Popular opinion, cf. कुमार IV 12, ' असति त्वयि वारुणीमद प्रमदानामधुना विडम्बना. ' P. 72. अलं &c—Away with this talk of affection अव्युच्छिन्न—From the unbroken, unceasing, used in the general sense When the reading अद्विणी (भर्तुः) is accepted it means 'from the unbroken love of his majesty towards you. ' खण्डित in love matters means 'disappointed, crossed in love ' and is generally applied to males मध्यस्थ &c Speak like a third person (by stander) न वेत्ति कितवाति मध्यस्थ . पस नोगायन &c—Refers to the custom of worshipping a Brahmin and offering him eatables on the occasion of the advent of spring cf —स्वस्तिवाचनकादिकैः &c Infra IV न्यग् लुम्पति लोलुप —Lit. 'one who is anxious to snatch away something,' hence greedy ग्रास्यमान. Drooping म्लाने—म्लानाय, Locative is used for the dative, cf — ' धर्माणि दातीन हृदि, ' न प्रसत (अप्रगल्भ अप्रसन्न)—Do not move forward P. 73. ननु—Why It has a corrective force परिहास निमित्त—For the sake of joke परिक्षिप्त—Encircled, surround-

ed चूताकुर &c—While searching for a mango sprout, we are b tten by ants (used metaphorically), i. e while seeking after pleasure we have a mishap here, i e while we are searching for the king we have the un pleasant s ght of मालविका and her companion. Why this s ght should be unpleasant cannot be told unless it be that they also had some suspic on about the king's love for मालविका and it will appear from इरावती's speech below that they had it; cf 'इरावती हञ्जे आशङ्कितस्य तावत्तगमिष्यामि' and further on 'स्थाने खलु शङ्कितं मे हृदय ' &c. Mr Pandit has the following note on th s It is doubtless the red ants living on t ees that are meant here They are known in कोंकण by the name हुमले The mango tree is a very favourite abode of them They configure its leaves into hollow globular nests for themselves The प्राकृत 'पिपीलिआदसण' may be rendered into sanskrit by पिपी लिकादशन or पिपालिकादशम The former reading is preferable चरणालङ्कारं निवर्तयति—Is performing the decorat on of मालविका's feet. **P 74** अभूमि &c.—Th s s not a proper place for मालविका to be present, cf —शाकु VI ' अभूमिरियमविनयस्य. ' अनुज्ञा—To allow

महती खलु &c—Great indeed is this honour to her cf — शाकु VI 'अनुगृहीतोस्मि अनया मन्नत सभाजनया ' also रघु V II ' मालोऽसि सभाजयितुं चनान्तम् ' This is sa d s mply out of jeal ousy प्रवृत्त—To proceed मदो मां विस्मारयति—Intoxication renders me unable to go The reading मदो मां &c—My m nd is in doubt my m nd makes me pause and think आशङ्कितस्य &c.— I must first get my doubts cleared स्थाने—Said with respect to मालविका कातर—Confused From which our मराठी 'का वरा ' seems to be derived रागरेखाविन्यास —The placing of the red lines, colour pa nt ng **P 75.** प्रसाधन—Th e art of decorating अभिविनीत Trained The add tion of अभि does not alter the mean ng cf — verse 5 ' शान्तं मुखप्रसाधन ' &c अत्र &c.—As the question of मालविका was not a very serious one बकुलावलिका takes advan tage of it to introduce the top c about the king's love and jocosely says that she was taught the art by the king also indirectly hinting thereby that what she

was about to speack was regularly taught to her by the king गुरुदक्षिणायै (गुरवे देया दक्षिणा or गुरोर्दक्षिणा used as objective genitive) दिष्ट्या—Happily (The instrumental of दिष्टि—fortune). It is used in the sense of an adverb like यदृच्छया. सिद्ध मे दौत्य (दूत्या कर्म)—This undoubtedly refers to the commission with which she is charged by विदूषक. Observe the intrigues of विदूषक throughout the play बकुलावलिका means that she has done her duty by keeping मालविका in a condition fit for the king's interview The reading 'सिद्धो मे दर' is not preferable. केवल &c—All that is necessary is to blow the wind of the mouth (for the purpose of drying the colour) स्वापयितव्य (स्वापयितृ). The causal is here used in the premitive sense. प्रकटो वातो ॰ पत्र मारुत स्थान—The place is exposed to the wind.

P. 76. (13) Certainly an excellent opportunity to serve her has presented to me in the shape of fanning by the breath of my mouth, her foot the red dye on which is wet. आर्या.

प्रथमतर (उत्कृष्ट)—Where the comparative termination तर does not alter the sense, as मृग —greater is generally translated by great वीजयितुं—To fan.

अनुशय —Painful feeling, regret, cf — मालती. VIII. 'त्वदनुशयस्थानमेतद्.' शाकु. VII 'धान्यमपूर्व्यवितानुशयो भवेय.' अनुशय Lit. means 'regret or sorrow felt at the commission of what ought not to have been committed or at the omission of what ought not to have been omitted विरहज does not seem to be very accurate in its use here अरुणशतपत्र—Red lotus. सर्वथा भर्तुरपरिवर्तिनी भव—By all means repose on the lap of his majesty. भव is used in the sense of भुवा . अङ्के &c. cf —शाकु. III. 18. 'अङ्के निधाय करभोरु यथासुखं ते। संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ.' आशी—Blessing, desire अवक्तव्य—What ought not to be said, both on account of its impossibility and impropriety) भणितव्य—What deserves to be said, also what has to be said (she is commissioned to say) दिष्ट्या खलु &c. cf —supra. 'अत्र

स्नेहमार्गेण' &c P. 77. अभिनिवेशिन्—Fixing (the mind) on, attracted to, cf— रिरंसो. I 'अथे खलु दुर्वारनिर्वाणे मन्ये'. इष्ट—Stands for 'merits' taken collectively. ईषत्परिपाण्डुर—A little pale. प्रथम भणित—Taught (learnt) already, learnt by rote. उपदिष्ट found in some MSS. has the same meaning. हताशा—Whose hopes are dashed down, hence a wretch. अनुराग &c—Make true (or justify) the saying of the good, viz. 'Love should be tested by love.' प्रति + इष—To seek. सुजनवचन is better than सुजनगीत. The conduct of the wise has nothing to do here. Here बकुलावलिका indirectly asks मालविका to love the king in return. P. 78. प्रणयवत्सले—Full of love. The reading प्रणयमृदूनि means 'Gentle on account of love.' विभक्तिरहितानि—With the only difference of form or person. In this case the king's own words are transmitted through बकुलावलिका. अन्तरित—Something between the two things. Indirect. It may also mean revealed us through the medium of विदूषक which is possible as it is विदूषक who is managing this whole affair. cf—निपुण. II मालवणारमिवैरक्षि Mr Pandit explains it by 'An exact image of, reproduced exactly.' छन्देन According to your own fancy (whim). न मे हृदय &c—My heart feels doubt in this. The reading न मे हृदयस्य प्रभविष्यामि—I am not master of my own heart, I cannot do what I wish to do. भ्रमरबाधा &c—Because bees cling to it. भ्रमरबाधा &c—Because there is molestation from bees. संपात—Attack, encountering. The first reading is better. वसन्तावतारसर्वस्व—The all in all of the advent of spring. सर्वस्व—An object dearly prized. This is generally used in its own gender. सर्वस्वम्—The all property (स्वम्). बकुलावलिका means that मालविका should not lose the opportunity of securing the king for fear of the queen. त्व वाचाल &c—Oh you sly one, be my helper upto the last. अपश्चिम—Upto last, cf— 'अपश्चिमनिव.' दुर्लभा—An abusive term of endearment. दुर्वैर may also mean 'In difficulty.' Then the whole would mean, 'Be my helper in this difficulty upto the last. मालविका being a modest maid cannot do any thing herself and

therefore, wants बकुलावलिका to assist her not only when she is in distress, but always. बकुलावलिका also understands it in the same sense as will be clear from her reply. Mr. Pandit and others take it in the latter sense and explain that it is uttered by मालविका in one sense while understood by बकुलावलिका in the other. Yet we find that the poet has used the same word in the latter sense in his other works, cf — विक्र. II. 'चित्रलेखा—सख मुर्गासतने दुर्गाते मदरात पर गम्न आमत्' रघु. XIII. 72 'दुर्गान्तबुद्धमम्भ्रलत्सी मे' &c. where मल्लिनाथ explains दुर्गान्त by 'दुर्गान्त व्यसन प्राक' इति विश्व' and thus leads us to believe that the word might have been used with the double intender here. The Sanskrit reading in the Bengal edition दुर्गाते &c.-(Assist me in a difficulty upto last) is rather absurd.

बिमर्दसुरभि &c.—Here बकुलावलिका plays upon her name. She means that as बकुल garland gives out more fragrance the more it is squeezed (worn), so she would be more and more serviceable to मालविका the more she is addressed in familiar (abusive) Language. Mr. Pandit explains this by विमर्द सुरभि—Fragrant (helpful) in distress. विमर्द—Pressing, squeezing cf —रघु. V. 65, 'शयोत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम्.'

(14) By the speech which is introduced after knowing the state of her heart (feelings) and by giving a proper reply when contradicted, she has been made to act according to her instructions. Rightly it is that the lives of lovers rest with the go-between. मालविका.

भाव—Heart, sentiment. प्रत्याख्याने—When contradicted. May be understood either as locative absolute or mere locative. cf उत्तरं युक्त उत्तरं वच. P. 79. स्थापिता नि निदेशे—As rendered by Dr. Bhandarker, 'She (मालविका) is made firm in the purpose she (बकुलावलिका) had in view.' निदेश (From निदिश्—To point out)—Lit. means what is pointed out, hence instructions or direction. cf —शाकु. IV. 'मं गमन निदे,' which has the same idea. Some Mss. have निवेश for निदेश which means 'Commission, entrusted work.' And निदेश also may be taken in the sense of instruction (given

to her by विदूषक). अधीन (अधि—ईन)—Dependent on, or अधि गत ईनम् अधीन—One who is in a subordinate position अर्थान्तर न्यास अलंकार.

कारिद &c—मालविका has been made by बकुलावलिका to take a step already एव has the force of already. i e बकु॰ has already induced माल॰ to enter upon the step of trying to become the King's wife, which इरावती infers from the speech of माल॰ 'त्व यावद् दुजनि' &c cf—शाकु॰ IV 'येनासत्यसधे जने सखी पद कारिता.' शिविकारस्य &c.—I would rather explain this as '(This) teaching would produce restlessness even in the mind of one free from passion,' than take it as a general proposition in the sense of 'Teaching produces desire &c' as many seem to have done, though there is no word for 'this' it can be taken understood' But to take it as a general proposition here has not any great propriety. उत्सुकताजनक is not a very good compound as the words ending in तृ are not generally compounded.

गृहीतोऽर्थो यया सा गृहीतार्था—When I have got at the facts. cf—विक्र॰ 'यदि भवणीय भवेद्गृहीतार्था भवामि.' अणतर s equal to अन तारकर णीय—What is to be done next परिकर्मन् Decoration (especially of the feet) cf—कुमार॰ IV 19, 'विबुधैरसि यस्य दारुणे असमाप्ते परिकर्मणि स्मृत' आमुच्—To put on विकाशयितृक (same as विकाशयितरम्)—Calculated to cause the अशोक to flower P 80 भवतु इयानीं—Let it be now i e Now I can bear her being here to certain extent. Mr Pandit explains श्रुत &c by 'It is heard to be the queen's order' and भवतु &c by 'There let it rest [she wants to know no more]' and concludes therefrom that इरावती had been suspecting धारिणी to have been at the bottom of bringing about the love affair between मालविका and the king and that her suspicion is confirmed by the speech of बकुलावलिका. From the words as they are in the text I do not think that conclusion, though possible, yet quite necessary I would merely understand that by 'श्रुतो &c' she draws attention of her maid to the fact that her suspicion had

not any strong ground and that मालविका had been there by the order of the queen to execute her commission.

उपारूढराग (उपारूढो रागो प्रीति रक्तत्व वा यस्य स.)—[1] As applied to the king, 'Whose love has matured or developed, [2] As applied to पल्लवगुच्छ, 'Whose redness is increased.' उपोढ is better cf —act V I. उपभोगस्य क्षम —In a condition fit for enjoyment. This sentence is purposely so worded as to be applicable both to the king and the tender sprout of अशोक as to cause misunderstanding in the mind of मालविका so as to test her passion. पल्लवगुच्छ —Bunch of tender leaves पर्याप्त प्रियता— It is sufficient [for lovers] मालविका's asking the question किं भवा would be a sufficient guarantee for her love towards the king cf —विक्र॰ II. ' नुन न युक्त पर्याप्त हृदयम्य ' प्रियत्व पर्याप्त or प्रियता पर्याप्ति are better, but they are to be found in no MSS

[15] To me there is no delight even from union brought about between two persons one of whom is indifferent and the other anxious Better is even the loss of the bodies in the case of parties equally affectionate but hopeless of getting [securing] each other. उपेक्षिता.

The king means that as he has known the heart of मालविका pining for him he would not care even if he were to die without ever being united with her in wedlock. अनादर &c is a bad reading अनादर simply shows ' not showing respect and cannot be contrasted with ' उत्कण्ठित ' at all. प्रतिपत्ति-Bringing about or effecting (successfully) P. 81. अवतंस —Ornament in general सलीलम्—Gracefully, playfully

(16) Having taken a sprout for her ear from the अशोक tree she presents to it her foot From the similar interchange between them both, I consider myself to be deceived (duped) अगता.

अत्र is used for अस्मिन्—To it चरणमर्पयति—Gives her foot i. e touches (or kicks) it with her foot. सदृशविनिमय—Consists in the interchange of similar things (the sprout and the foot

both being red) वञ्—To deprive one of what is due to one, hence to have lost the pleasure of &c. cf —रघु VII 18 ' तद्वित वामनेत्रा ' समानुरागयो , cf —विक्र॰ II 14 ' तुल्यानुरागपिशुन ' हला नास्ति &c —Friend it will be no fault of yours if this अशोक having received the honour of this sort by means of your foot is slow in putt ng forth flowers, he must be devoid of any good qual ty The Bengal as well as some other printed edit ons add before th s the speech of माल॰ given at the foot in our text But it is to be found in no Mss Even Mr Pandit s reliable Mss G & K. do not give it Dr Bhandarkar rejects it on the ground that माल॰ being a modest girl would not likely have any confidence in her own power (g eatness) But it would be very difficult to count for the remark of वकुला॰ unless it were occas oned by some such remark of माल॰ as is given in the text at the foot.

P 82 (17) Having been honoured by this lady whose waist is slender, w th her foot as tender as a fresh lotus and tinkl ng w th its noisy anklets, if, oh अशोक, you do not bear flowers at once in vain it is tl at you bear (have) this long ng common (to you) with graceful lovers पृथ्वी॰

मुखर &c —मुखरी नूपुरी ताभ्यामाहत इति &c र in मुखर shows possession मुख यस्यास्तीति—Whose mouth is ever talkative cf —' मां मुखरी करोति ' कुसुमे सरस्वते, cf —' पुष्पैरैव सदा ' ललिता (ल- ब्धगाराः) कामिभिस्तेषां साधारण ; ललित—Graceful lovely gallant. Mr Pandit explains A desire common to persons fon l of the graceful actions of young women. ' वचनावसरपूर्वं—वचनावसर पूर्वं यस्मिन्क- र्मणि यथा स्यात् तथा वहुनाहि Compound used adverbially So as to have an opportun ty to speak Compare the very similar scene in शाकुन्तल III. ' अवसर एतत्समामान स्यपितु ' परिहासविष्यामि—I will play a joke at her मंद्रि &c. shows the surpr se of निपु at the sudden appearance of the king, wl ile इरावती in reply s is that tl ere is nothing surprising in it as l er heart had already that misgiving नाम is used here s mpl y to em phas ze the question ताडयितु यु ङ—Is it proper to k ck. cf —Supra III and the note there-on The reading of Mr Pandit ' न युङ्क्ते&c does not appear

/

natural as well as good **P. 83** गृहीतार्था—Who knew the fact that the अशोक belongs to his majesty, the king cf —Supra. 'गृहीतार्थां अनतर चिन्तयिष्यामि.' अविनय —Rude act, ill-bred act. ब्रह्मबन्धु Is used here as a sort of contemptuous term जात्याबन्धु न तु कर्मणा बन्धु – Professing to be a Brahmin but not characteristically so cf — क्षत्रबन्धु —A क्षत्रिय only in name not in action. Also cf — अस्मत्कुलीन अननूच्य (not having studied the Vedas) ब्रह्मबन्धुरिव भवति. Def —विप्राचाररहितो निषकर्मकारी जात्याविप्र इति ब्रह्मबन्धु' cf — मराठी 'भट्टार्या'. एतस्मिन्नतिक्रमे &c—In this transgression (in the shape of kicking the tree that belongs to his majesty) she is dependent of another (of the queen) बकुला॰ means that if any body is to be blamed for this fault it must be the queen and not मालः॰ **P. 84** माननीया—Must be honoured (respected)

[18] Oh beautiful—thighed and charming [sportive] lady, I hope *your* left foot as tender as a sprout has no pain at present from being placed on the hard trunk of (this) tree. आर्या

विलासा यस्या सन्ताति विलासिनी. विलास —Playful or lovely movement, amorous gesture बाधा—Pain नवनीतहृदय —How soft like butter is the heart &c नव नीत नवनीत—Newly brought from the butter pot, hence figuratively 'butter' as पङ्क &c. नवनीतहृदय—is better than नवनीतकल्पहृदय. उपनतावसर अर्थित &c—First please hear my request for which an opportunity has presented itself (has arrived) उपनतोऽवसरो यस्य तत् प्राप्तकाल आर्यनो भावोऽर्थित आज्ञाप्यताम्—May you be pleased to direct Whatever comes from the lips of a superior person is आज्ञप्ति while that coming from the lips of an inferior person is विज्ञप्ति.

P *85.* (19) This person also has not for a long time put forth similar flowers in the form of comfort Fulfil, therefore, the longing of him also who does not like anything else but the nectar of your touch मद्रिका

धृतिपुष्प &c—This person does not feel comfort पुष्प here is the gratification to be got by the king by मालविका's com-

plying with his request धृति —Def — ' ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्पृहता धृतिः '— The state of being fully satisfied by knowledge and it is a more permanent feeling than satisfaction, cf—विक्र॰ II. 8 ' न चक्षुर्बध्नाति धृतिं तदूपालोकदुर्लभम्. ' अनन्य &c— न अन्यस्यां रुचिः or न अन्या यस्य रुचिः यस्य तादृश —Who does not like anything else or who does not love any other lady अशोक &c— The (ordinary) अशोक will only bear flowers while this one (The king) will not only put forth flowers but fruits also The putting forth of fruits has a sly reference to the children that मालविका would bear from the king It is more of jealousy than courseness [as Mr Pandit takes it] that promts this speech इरावती here wants to give a taunt to the king Dr Bhandarkar has the following note on this —

The Bengal edition reads अशोक कुसुम न दर्शयसि । अयं खलु पुन रुत्फल एव ॥ उत्फल—Impatient. This reading is preferable because what इरावती wishes to do is to taunt the king cf —उत्तरराम ' पुष्पवत् पुष्परवातिवो ' &c

प्रतिपत्ति —Recourse From प्रतिपद्—To take steps का &c—What is to be done now जङ्घाबल—The strength of legs Taking to heels जङ्घा—Is the thick part of legs, P. 86 के आवां &c—Who are we for the favour of the king's love? दाक्षिण्य -Favour प्रणयप्रसङ्गस्य (प्रणयस्य प्रसङ्ग प्राप्ति) के आवां. प्रसङ्गस्य— Who are we to come in love with the lord? अहो अविश्वसनीया पुरुषा —How untrustworthy (faithless) are men? Pr Paranjpe translates ' प्रणयप्रसङ्ग ' by confidential seraglio

मया खलु &c—Believing in the words wh ch were intended to deceive me, and unsuspecting, as I was, I did not know this like an antilope that is greatly charmed by the tunes of hunters

Taranath reads ' आत्मनो वनवचन प्रमाणीकृत्याविदितमाया प्रिय गृहिण्या हृदयशल्य इव । एव न विज्ञातं मया व्याधजनगृहीतविवादा अविज्ञातिनाया हरिण्या इव विनाश इति '—He has prepared an arrow for the heart

of a beloved wife who is enticed by believing in the words intended to deceive her I did not know that there was this ruin like an unsuspecting antilope whose heart has been allured by a hunter Our reading is preferable to this आत्मन: stands for इरात्मना It is to be taken with the word वञ्चना in the compound As a general rule a subordinate word in a compound should not be connected with an independent word e g 'ऋद्धस्य राजपुरुष' which is not allowable The present inaccuracy is however accounted for on the ground that, where the meaning is clear such an inaccuracy may be allowed cf — 'देवदत्तस्य गुरुकुल' Also भर्तृहरि वैराग्य — 'खलेषु ससर्गमुक्ति', प्रमाणीकृत्य —Having relied upon. P 87. प्रतिपोजय किंमपि—Devise something कर्मगृहीतेन &c—A thief caught in the very act (of house-breaking) should say that he simply intended to learn (he is the student of) house breaking कर्मगृहीतेन—Caught in the very act, caught red handed कुम्भीलक—A thief शिक्षक (शिक्षत इति) A learner, a student. It may also be dissolved as शिक्षयति इति— A Teacher—a sense not applicable here कर्मगृहीतेन &c—As a thief caught red handed has to invent some such excuse that he is a practiser of the art of house-breaking and not a professional house breaker so you invent here something to hide this act of yours Mr Pandit's long note on this appears to me unnecessary and out of place cf— विक्र॰ II—'विदू॰— कान्देण गृहीतस्य कुम्भीलकस्यास्ति वा प्रतिवचनं' Taranath's reading here is not very good.

मालविकायां &c—I have no object as regards माल॰ or I have no interest whatsoever in माल॰ मालविकायां is वैषयिक सप्तमी चिरयसि or चिरायसि—You delayed. विनुद्—To amuse, divert. विश्वसनीयाऽसि—You are fit to be trusted of course said ironically विनोदवस्तुक—Object of amusement. मन्दभागिन्या—Unfortunate as having the love of my lord transferred to another एव—Thus i. e. by my unwelcome presence here The Bengal edition reads 'अविश्वसनीयोऽसि। न मया विज्ञातमीदृशो विनोदवृत्तान्त आर्यपुत्रेणोपलब्ध इति।

अन्यथा दु लक्ष्याशारिण्येव न करोमि। You are not fit to be trusted. I did not know &c Neither is a very satisfactory reading मा अत्रभवतो &c Your ladyship ought not to consider (say) his honor's politeness his fault The reading उपरोध—Detension, trouble, or obstacle is not a good reading समापतिदृष्ट—Seen by chance or accidently अत्र त्व &c—Then in that case you are the best judge (authority) P. 88. सरस्रा—Conversation, talk अपराध स्थाप्यते–Is reckoned [set down] as fault. किमिति–Why [uselessly] सतानित (सतान–सता–अस्य सजातमिति)—*Fettered, engirdled*, entangled सतानित &c—Though her feet are entangled by the girdle. This reading is better than सक्ति. प्रणयिजन &c—(This) indifference towards a supplicant (प्रणयिन्—One who makes a request) cf—कुमार. III 66 'प्रतिगृहीतु प्रणयिप्रियत्वात्' शाकु॰ VII 17 'अवाभयप्रणयिनस्तनया वहत' also 'प्रणयिषु वा दाक्षिण्यम्.' शठ—A rogue It has peculiar meaning in dramatic science 'शठोऽय मेकनयद्भावो यो दर्शितवहिरनुरागोऽभिप्रियमन्यत्र गूढमाचरति। —One who acts unkindly towards another person while externally professes to show affection. cf—रघु॰ VIII. 49 'ध्रुवमस्मि शठ. शुचिस्मिते विदित कैतववत्सलस्तव.'

(19) You may show (Let there be) your usual disregard (expressed by the word) 'Rogue' towards me But, oh angry one, you do not give it up though entreated by this girdle of yours falling at your feet (dangling about the feet) भद्रिमा.

The king means that differing as he was in sex with her, इरावती might show disregard to him but when she was entreated by *one of her own sex* (मेखला) *not to do so*, it would not be becoming in her to disregard her friend (the मेखला). Here मेखला appears [illegible] be personified in the sense of '*female friend and adviser*' From परिचयवचन &c—We can get both परिचयवती or परिचयवति—The former qualifying अवधारण while the latter qualifying मयि. I have interpreted it in the former way as yielding better sense. It would be more appropriate to say 'your usual disregard' than 'your disregard towards me who am

familiar' &c—as showing good contrast between मृदि and मैत्र्यत्वा. अवधीरणा—Disregard. चण्डि—Oh angry one. It may be interpreted as 'oh, beloved, love,' but it is not appropriate here. चंडी—Angry (with a sense of endearment involved in it). चंडतां is rather a bad reading. मेखलयापि—The force of अपि being that though she belongs to your own sex. इरावती (इरा is a Vedic and Latin word for anger); hence इरावती– A woman that becomes angry at the least cause). हताशा—Cursed one. An abusive term.

(21) This angry lady, with a stream of tears (in her eyes) (raining tears) is about to strike me angrily with the string of the golden girdle which has accidently fallen down from her hips, as the lines of cloud strike the विन्ध्य mountain with the flash of lightning. शालिनी.

P. 89. बाष्पासारप्रसारी यस्याः सा (An irregular बहुव्रीहि). श्रोणीबिंब (श्रोणीदेश) cf. Supra. 7. 'नितम्बबिंब.' अनवधान–Carelessness. To take चंडं as an adj. qualifying मां does not give any good sense. दामन्—Wreath, garland (hence the zigzag of a lightning). किं मां भूयोऽपि &c—Why do you make me commit another fault? Why do you drive me into transgression again. भूयोऽपि has reference to 'राजानं ताडयितुं इच्छति' above. आलंबते—Holds up.

(22) Oh curly-haired one, why do you withdraw the intended punishment from me who am guilty? You increase your fascination, still you are angry with your slave. आर्या.

उद्यतं—Intended. कुटिल—Curls. विलसित— Playfulness, amorousness. कुप्यसि &c—' You seem both playful and angry with this your slave at once. च (पुन.)—And yet. नूनमिदानीं &c—Certainly here (now) I am favoured. The king means that when he prostrates before her his fault would be surely forgiven. And this quite agrees with विदूषक's joke below, viz:—'कृतप्रसादोऽसि.' Mr. Pandit reads आत्मगतं before this speech and renders it by 'Surely it is permitted at this time,' i. e. it is permitted

resumes its regular course During this period of its retogressive course it is said to exercise evil influence in general. cf — मद्लायन III. 20

> भौमस्यास्तादुदयकुटिलर्जु गमैष्य क्रमात्स्यात्
> मासे वेदे (४) स्वरशमिते (३) लोचनाभ्या (२) ।
> च निधि (१०) ।

About its evil influence during this period when in different asterisms of—बृहत्संहिता. VI. and मुहूर्ततत्त्व XIX 5.

> वक्रारोहणमुद्रमर्क्षोनाग (७) वसु (८) नवमेऽति त्रिरेतो प्यवृष्टो
> कम्युग्मेऽस्तोऽहिभा स्या मुष्टकशरयो श्रा यतो श्रोरभीति ॥
> भग्य (पूर्वाफल्गुनी) द्युवस्य वैश्वे (उत्तराषाढ) दुर्भिक्ष
> हङ् क्षेः (रोहिणी) स्वपतक्रूरिम्य (मघा) वक्री
> स्निग्धमात्र (रोहिणी) द्विप (विशाखा) श्रवति खलु च—
> त्हानुवृष्टि (श्रवण-शतभा) उमन सम् ॥ ५ ॥

Though all the other planets likewise turn retrogressively during the course of their revolution, nothing either about their good or bad influence seems to be specially mentioned in any work Hence naturally the evil influence of the planet Mars has become proverbial विद्रुम means nothing more than that her return would portend some evil to the king Mr Pandit thinks that this evil would be the difficulty in the way of courting मालविका if he were reconciled to इरावती. But instead of it taking in this sense, I think it would be better to apply the general sense here, i e as the Mars is ominous in his retrograde course so she would give him (the king) greater insult if she were to return There is also slight appropriateness in comparing इरावती with the planet Mars as she is represented to be hot-tempered while the planet Mars also is red.

(23) I, whose heart is attracted by my beloved मालविका consider her slighting of my prostration as a piece of service-

ACT IV.

P. 92 उत्सुक: (कामयमानावस्थ:)—Love-lorn, very anxious, cf.— Supra III. ' कामयमानावस्थ '.

(1) May the tree of love, which has found its root with regard to her through the means of my attachment (to her) when she came within the range of my ears, which put forth sprouts in the shape of love when she came within the range of my eyes, and which at the touch of her hand, put forth buds in the shape of the hair (distinctly) standing on end, may that tree make me, who am languid, taste the flavour of its fruits. मदाक्रान्ता.

अभिमत—With regard to, फलम्यासौ राग. स एव प्ररोह:. त्वकी रोमोद्गमो यस्य स: | तस्य भाव . If we take it as कर्मधारय, the termination म्‍ would be unnecessary. इस्तस्पर्शे &c. cf —विक्र. I. 12. ' स्पृष्ट. सरो-मविनिस्सृतवृत्ति मनसि...व. ' कुर्याद (आशसायां लिङ्).—The potential is here used in the optative sense कुर्याद is understood as a question by some which is not correct. The reading कान्त of Taranath has not any great propriety. This is स्वगत and not उत्साह. सखे गौतम shows the absent-mindedness of the king who is wholly absorbed in the thought of मालविका. P. 93. जयतेन &c.—Observe the mode of sending away a character that is no more required. वा—Also. एवम &c.—How is she beguiling herself, on account of her foot being disabled. cf.—शाकु॰ III. ' क नु खल्वात्मान विनोदयामि. ' VI. ' त्वामु हटि विनोदयामि. ' also ' कथमात्मान विरहात्मन्युना विनोदयामि. ' यो &c.— The same as that of a female Cuckoo caught by a cat. विड्॰ means that she is in as miserable a condition as that of a Cuckoo &c. परिभूतिर्यस्या सा (अन्यार्थ कृत),, वराकिनी (अनुकम्पा)—The poor lady cf.—मालती, ' वराकी. ' पिङ्गलाक्ष्या (पिङ्गले अक्षी यस्या सा)—The brown-eyed one, पिङ्गल—A combination of yellow, black and red,

referring to the queen धारिणी. Mr Pandit says that this attribute is used here to show her angry temperament. But धारिणी has nowhere shown to possess angry temperament. On the contrary she is always cool and conciliatory She consented to the exhibition of गणदास's skill in her pupil and this imprisonment of her maid was also to satisfy इरावती as will be seen further on. cf —Infra IV ' चेट—देवी भणाति न मे एष मत्सरस्य कालः। तव स्वनु ' &c. सारभाण्डभूमिगृहे (सारभूतानि च भाण्डानि—सारभाण्डानि, भूमौ or भूमेरन्तर्गृहम्, सारभाण्डानां भूमिगृहम्)—A cellar in which valuable things are kept. सार—Excellency. स्नु &c.—Was it due to her knowledge of my contact (with her). ननु—प्रश्ने. अथ किम्—What else. **P. 94.** विमुख (विगत or विरत मुखं यस्य स)—Having his face turned away from, ill disposed विह्वल—Helpless, overpowered. रुजा &c —Whose foot is rendered helpless by the pain. The reading रुजायमाणचरणाम्—Who has a pain in her foot. सुखपृच्छिका (सुखं पृच्छति)—Lit. as an inquirer after her health. किं न दृष्टो &c —Why was not the dear one seen? भणे वा &c.—This is either on account of intoxication or (mere) formality that you put me this question, though you are aware of the love towards your servant (माल॰). इरावती attributes to धारिणी the knowledge of the king's love affair This is quite in keeping with the irascible disposition of इरावती. The reading मन्दे व उवचारे &c —Would mean your civility towards him is vain as you do not know the love transferred to your servant or it may also mean 'Light is the respect paid (by the king) to you. &c —निर्भेदात् &c —Without an open disclosure this insinuation makes any one entertain suspicion with regard ■ आशङ्किता. निर्भेद, Explicit statement आशङ्किता—वैदेयिक सत्मा. उपन्यास—Statement. **P. 95.** अनुबध्यमाना—Being pressed, cf.—I. P 5 ' बकुला—बलात्कारित &c—अनुबद्ध यत्न ' and the note thereon. अविनयमन्तरेण— With regard to your impolite act, cf —I. P 3 ' नाग्य अतरेण ' and the note thereon परिगृहीताया—Was informed दीर्घरोषता—The long continued resentfulness. निगडवत्ती—B ing in fetters. असूर्यम्पश्य (न दृष्ट सूर्यः यत्र)—Where the rays &c पाताल वास—Residence in the nether world Humourously applied ■ the

cellar. नागकन्यका इव—Like the daughter's of the Nagas, a race of fabled beings distinguished for their beauty and supposed to live in the nether regions (पाताल).

(2) The sweet singing cuckoo and the bee that alighted on the opened mango blossom, have been driven to the hollow by an untimely shower accompanied by a violent front gale आर्या.

विमुद्र (opened) चूते सजत or विमुद्रचूतस्य सगो ययो —अकाल-वृष्ट्या—अविद्यमान काले यस्याः सा, अकाला चासौ वृष्टि . प्रबलपुरोवातया (पुरः वात पुरोवात , an irregular तत्पुरुष ; प्रबल पुरोवात यस्मिन्) cf —रघु. XVIII. 38 ' आशाः पुरोवातमवाप्य मेघ .' अप्याय—Can any device be used in this matter (of relieving them)?' उपक्रम—Any thing begun, remedy सारभाण्डे व्यापृता—Who is in charge of the treasure house. P.96. किमत्र प्रतिकर्तव्य—What remedy can we adopt in this case ? सद्-दृष्टिक्षेपम्—With a glance. अन्तरा शृणोति—Will over hear प्रयुज्यतां सिद्धये—Let it be put into operation for the accomplishment (of the purpose) प्रवातशयने निषण्णा—Lying in the bed (on a sofa) in the open breeze. प्रवात (प्रकृष्टो वातो यस्मिन्)—An airy place. A place exposed to the current of wind cf,— ' प्रवातनीलोत्पल ' &c कुमार-उपलक्षणो मुत्सेया. रक्तचन्दनधारिणा—Besmeard with red sandal which is without any fragrance. Slight wounds and bruises are supposed to be healed when besmeared with it. Yet the principal effect secured by its application, is the relief it gives. वस्तमस्कृत् &c.-cf — शाकु. I ' अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितु.' P. 97. अरिक्तपाणि–Having something in the hand, cf III. ' अरिक्तपाणिना अस्माद्राजजनेन &c. ' also ' अरिक्तपाणिर्न पश्येत राजानं देवतां गुरुम्. ' संदेश—Having communicated with. कथावस्तु—The subject matter of the story Mark the use of वस्तु by कालिदास in this as well as in his other works. I ' कालिदास-ग्रथितवस्तु. अन्तर्लब्धवस्तुका. II.' चतुष्पदवस्तुक विवादवस्तु.' विक्र. I. ' षद्वस्तुपुरुष-बहुमानाद्. ' शाकु. I ' कालिदासग्रथितवस्तुना.' रघु. VIII. 48. ' किं वस्तु.' V. 18 ' किंवस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेय.' P. 98. उपचारयन्त्रणा—The trouble (Lit. constraint) of observing ceremony. यन्त्रणा–Force, compulsion, trouble or anguish from compulsion This word is generally used in the neuter. यन्त्र—A binding, यन्त्रणम्—An additional weight or binding.

(3) Oh sweet-voiced one! it does not become you to

trouble your aching foot, which is placed on the golden pedestal, and which was never (before) without anklets, and also me.

आर्या.

अनुचितो नूपुरस्य विरहो यस्य तादृशा—It was [illegible] ailing that the anklets had to be taken off तपनीयस्य विकार तपनीय, तपनीयस्य पादः अवलम्ब इति. परीत (परि+इ)—Encompassed by pain. कच्चि-मायिपि—कच्च मायत इति न सन्ध्रौ—अपि सह्या वेदना—Is the pain bearable? अस्ति मे विशेष—There is change (for the better), cf—शाकु॰ III., ' शकुन्तला-अस्ति मे विशेष '. सम्भ्रान्त—Confused क्व परिभ्रांत—Where, have you been wandering? P. 99 आचारपुष्पाणि &c.—आचारार्थे पुष्पाणि-Ceremonial (customary) flowers. cf —रघु॰ II. 10 ' अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ' जीवितसंशयनिमित्त—The cause of danger to a Brahmin's life. संशये निमित्त, cf —भर्तृहरि संशये कारणम्. Mr Pandit's reading अग्रहस्त for दक्षिणहस्त may be taken to mean ' the forepart of the hand ' or ' the right hand ' (अग्रभागे हस्तस्य) There is no propriety in saying ' forepart of the hand. ' According to the Hindu notion the left hand is considered to be impure and consequently unfit to any good thing प्रसारिते &c.—Locative absolute. The reading दशन for दन्त may mean either ' Tooth ' or ' bite. ' दन्तपदे—Marks of teeth. Observe that a serpent bite leaves *two marks i. e it bites twice.* दंशच्छेद—*Cutting of the* bite. पूर्वं कर्म पूर्वकर्म—The first (best) thing to be done

(4) The cutting of the bite or burning it or taking out blood from the wound—these are the remedies. for the saving of the life of those who are just bitten.

अनुष्टुप्

The remedies suggested here are such as a person of ordinary experience of the world is supposed to know, and परिव्राजिका must have thought of suggesting these as being very common, but Mr pandit concludes that they were so suggested (first) to avoid any suspicion of her being privy to the plot and (secondly) to show that she was a woman of high learning The first of these is utterly groundless because though परिव्राजिका is concerned in the main plot of bringing about the

union of the king with मालविका, there is no clue in the drama to suppose that she was acquainted with this scheme of विदूषक which was offhand, nor is it necessary to connect her with each and every intrigue in the accomplishment of the desired object The second argument though possible is not quite necessary Compare the following from

वाग्भट —' दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पन्नगं यदि ।
(तेन सर्पे विषं याति यतो नुदत्यते विषम् ॥
लोष्टं महीं वा दशनैर्भिन्द्यात् तत्क्षणम् ।
निर्दोषेण समालिप्तेन कर्दमेन वा ॥
दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरं ।
प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मुकेन वा ॥
करोति भस्मसात्सद्यो वह्निः किं नाम न क्षणात् ।
निष्पीड्यानूद्धरेद्दंशं मर्मसन्ध्यगतं तथा ॥
न जायते विषावेगो बीजनाशादिवाङ्कुरः ।
विषे प्रविसृते विद्धोऽपि सिरा सा परमा क्रिया ॥
सिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृङ्गजलौकसः ।
Also वैद्यप्रदीप —आदौ तु स्रावयेद्दंशं सिरया शस्त्रेण दंशात् ।
बहिर्गतं छेदे रक्ते विषं तस्माद्विनश्यति ॥
उष्मस्रोतोऽनुगे क्ष्वेडे न मन्त्रा नौषधक्रिया ।
हितावेगावरोधस्तस्मात्सुमासद्यो नरात्ययं ॥ [2]

Also compare the opinions of European surgeons Thomas Bryant in his surgery says—' Locally the aim should be to arrest the absorption of the poison by fastening a ligature firmly on the cardiac side of the wound, by the excision of the wounded part and by the application of nitric acid, carbolic acid or the nitrate of silver '

Fayrer records that the natives of India apply a ligature not only just above the bite but at several places on the limb at intervals of some inches they then place a red hot coal upon

the wounded part. The danger and difficulty lie in not applying the ligature quickly enough. The ligature must also be tightened to the utmost till the circulation is entirely arrested and the part is livid with retained blood. The punctures should then be scarified to allow the blood to flow freely and the cautery or caustics afterwards be applied.

इह एव इस्मात्र . आयुष्या प्रतिपत्तय —*Remedies for the preservation of life*. आयुषि हिता आयुष्या —Good (wholesome) for the preservation of *life*. *This reading is better than* आयुष &c. of ' शरणे साधु शरण्या ,' मात्र shows immediateness **P. 100** सम्प्रति &c— Now is the work (necessity) of a doctor who treats the cases of poison विषप्रतिकारार्थे ये वैद्यास्ते विषवैद्या . पापेन—Wicked, cursed सिमिसिमायति—An imitative (onomatopoeic) word expressive of convulsive feeling cf — मराठी ' शिवशिवणें. ' विषवेग—Working of the poison हा—An interjection showing ' sorrow ' often repeated in theatrical language. आविष्कृत दर्शित विकारेण—The pain (bite) has shown an increase (stronger effect). The प्राकृत ' असुह दसिद विआरेण ' may be rendered by ' असुख दर्शित विकारेण—The convulsions show pain' or by ' असुख दष्ट विपारेण—The serpent has cruelly bitten ' An impersonal construction. There is also a reading ' अशुभ ' &c.—The bite has shown bad symptoms. Bollenson reads ' अविचारेण—Without delay ' and Taranath ' अविकारेण—Without neglect, without being troubled or without any change in your conduct. योगक्षेम वह—Look after the welfare &c योग —Acquisition, wealth, and क्षेम—Keeping or preservation. योगक्षेम (समाहारद्वंद्व) —Lit ' keeping safe of property ' But generally it means ' welfare, well-being ' cf —भगवद्गीता. IX. 22 ' तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् '. **P. 101.** चिकित्सते (कित्)—Will cure (you). Desiderative in form. The present is used here for the immediate future. वर्षवर —A eunuch, an attendant on the women's apartment. वर्षाणि पाति पा+अर् । or वर्षस्य रेतपातस्य वरः. ' येऽसत्यसत्वाः प्रथमाः ह्रायाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ' ॥ or it may have come from वर (strong) and वर (best) and have been used ridiculous

ly. Hence वर्वर would mean a man possessed of best manly powers.' प्रतिगृहीत—Supported. अपराद्धं—Faults I may have committed of you. अपराध् is used with the genitive or locative. प्रकृत्याभीरु—Naturally timid. सुसिद्धे. &c—Has no confidence even in the success of ध्रुवसिद्धि whose name is literally true. यथार्थोऽर्थो यस्य तत् यथार्थं, यथार्थं नाम यस्य स यथार्थनामा.

हृदयेनाविवाहम् &c—It is doubtful if ध्रुवसेना ever went to the poison-doctor. Under the false message विदूषक seems to have been taken to some other place where the ring is carried to him which was to be useful to him in liberating मालविका and her companion. There appears no necessity of implicating ध्रुव-सिद्धि and परिव्राजिका in this plot yet the passage below यथा हृदय माणे &c leaves slight doubt that परिव्राजिका may have been taken into confidence by विदूषक. P. 102. The शब्द ' उदकुम्भविधाने ' may be interpreted either as ' उदकुम्भविधाने ' or ' उदकुम्भपिधाने ' उदकुम्भविधाने—For the performance of the prescribed rite of उदकुम्भ (Water jar, jar filled with water) उदकुम्भपिधाने—For covering (Putting over) the mouth of Water jar. But the reading उदकुम्भविधानेन must be rendered by उदकुम्भविधानेन—By the ceremony of उदकुम्भ. Here the rendering उदकुम्भपिधानेन would give no sense. सर्पमुद्रितं &c—Something with a serpent-mark is to be used for the ceremony of उदकुम्भ. The locative is here used to show object or purpose, cf—महाभा० ' चर्मणि द्वीपिनं हन्ति '. or it may also be interpreted in the ordinary sense ' In the ceremony of उदकुम्भ something having a serpent mark is to be used.' The following quotations will give an idea about this—

उदकुम्भविधि— भार [illegible] भनिमानस्यु [illegible] ।

[illegible] सर्पमुद्रितं [illegible] ॥

ॐ भीनागस्य [illegible] । ॐ श्रीनागस्य [illegible] । ॐ श्रीनागस्य [illegible] । ॐ श्रीनागस्य [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ।

एव प्राणप्रतिष्ठां वै कृत्वा नाग निधापयेत् । उदकुम्भमुखे रम्ये पात्रे ताम्रमये शुभे ॥
सर्पे पूरिते रक्तसूत्रवेष्टितकन्धरे । स्थापयेद्दक्षहस्तेन सस्पृश्य मनुमुच्चरेत् ॥

अथ मन्त्र । ॐ ह्र सर्पकुलाधिपतये श्रीनागमयामृतमूर्तये हुलुहुलु सर्वविष शमय शमय नमस्ते स्वाहा ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य चाष्टोत्तरशत सुधी । नागमुद्रां तत कृत्वा पूजयेत्तस्तुभात च ॥
नागराज नमस्तुभ्य गरुडोपनिबर्हण । भूतेशाभरणश्रेष्ठ विष सहर ते नम ॥
तत उद्वास्य त नाग तोयेनानेन सेचयेत् । विष निर्विषता याति सर्वं दष्टस्य तत्क्षणात् ॥

This is known as नागमुद्राविधान Also भैरवतन्त्र —

घटमेक समादाय मृन्मय चाव्रण शुभ । कन्याकर्तितसूत्रेण वेष्टन तद्गले चरेत् ॥
कोशातक्यश्चिक पाठा सूर्यवल्ल्यमृतामयो । शेलु शिरिष किणिह्री हरिद्रे क्षीरसाह्वया ॥
पुनर्नवा त्रिकटुक बृहत्यौ सारिवे बला । कल्कमेषा कुमार्याश्च रसेन परिकल्पयेत् ॥
घटोत्कर्षेरेभि बहिर्भाग तु धूपयेत् । वद्धमूलमनुस्पष्टसर्पवन्ती ॥
मौनेन जलमाहृत्य नद्यास्तत्प्रवहेन च । त घट पूरयेन्मन्त्रमिममुच्चार्य यत्नत ॥
ॐ नम पुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च । यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्ण पराजयम् ॥
एतेन सत्यवाक्येन सलिल चामृतायताम् । हस्तेन त घट स्पृष्ट्वा उत्तराभिमुख स्थित ॥
एतेन मन्त्रराजेन जल तदभिमन्त्रयेत । नमो वैडूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मा सर्वविषेभ्य गौरि गांधारि चाण्डालि मातगि स्वाहा ॥

अमूर्तभुजाय विनतानन्दनाय काश्यपाय पक्षिराजाय नारायणवाहनायामृत हरणाय । ॐ नमो गरुडाय जलममृतरूप कुरु कुरु सर्वविषराशिसलिलपन्नगाना विष सहर । ॐ नमो नारायणायेति ॥

शिग्रुत्वचो व्याघ्रक मांसी सकूर कुष्ठस्तथा । पञ्चवल्कवरायष्टी नागपुष्पैलवालुकम् ॥
क्षीरकर्पूरकोशीर शिलाजतुघनमुस्तकम् । कुमार्या स्नातया शुभे क्षिप्त्वा चूर्णं भैरवि ॥
मुरसामार्कवकुशशिरीषाम्बुनिर्भरे । बद्धसूत्रेण तच्चाय सेचयेच्छतवारकम् ॥
सर्वदष्टप्रदेश तु भक्त्या परन्तप । ॐ नुवनुज इत्यादि यावद्धोमावहणम् ॥
विषमुक्तो भवेज्जन्तु तत्क्षणेनापि हरि स । अपमृत्युविनाशार्थं सिक्त्वा करिष्ये मानव ॥
सर्वबाधाप्रशमन विषरोगनिवारण । उदकुम्भविधान ते मया देवि प्रकाशितम् ॥

From these two quotations it will be clear that what brings on cure is water charged with charms and sprinkled upon the person bitten and something bearing serpent Mark

and others are mere accompaniments. The reading we have selected serves this purpose better than any other reading and creates no necessity of taking कृत्यपित्व्य in the rare sense of 'to be made fit by means of a ceremony i. e. to be charmed into an antidote,' in which sense Mr. Pandit has interpreted it Whether the remedies suggested above could be effectively tried by each and every person or only by those that have attained magical (supernatural) powers (मन्त्रसाधक), is a question, though from the passages and the following verses in the same works it appears to be a general remedy in those days Mr. Pandit, though he prefers the reading in his first edition adopts K's reading in his new edition.

कार्यसिद्धौ—When the purpose is accomplished i. e. as soon as गौतम feels better It has also the implied sense 'When मालविका is liberated'. cf मुद्राराक्षस. IV. ' कार्यसिद्धावाशुप्रति-पतिमात्य '. कार्यसिद्धौ &c—May also mean 'When the business is done bring the healing talisman back quickly'. (प्रतिसृति—Instrument) But this does not appear quite natural Taranath renders प्रतिपदि by 'In the proper place i. e into the queen's possession प्रतिपत्ति—Intelligence यथाहृदयमाचष्टे—As my heart divines (tells) This speech of परिव्राजिका creates slight suspicion about her being aware of this intrigue of विदू० when we take into consideration her share in the conspiracy though otherwise it would have appeared quite natural. निर्विष—Free from poison. i. e. cured of the effects of poison. Mr pandit and some others seem to understand 'There is no poisonous effect on विदूषक i. e the bite is not a venomous one'. It does not appear natural and good His further remarks on this same also appear to be based on the supposition that परिव्राजिका was a party to all विदूषक's intrigues निवृत्तविषवेग —Free from the effects of poison, the force (violence) of poison having ceased प्रकृतिस्थ (प्रस्वतै तिष्ठति)—Is all right (again) P. 103 दिष्ट्या वचनायाम्मि—It is well that I am free from blame—blame of having been indirectly the cause of the death of a ब्राह्मण. एष पुन &c —This also appears to be a contrivance of जयसेना to bring this

interview to an end and to take away the king to the appointed place (rendezvous) मन्त्रयितव्य—To be consulted आतपक्रान्त (आतपेन क्रांत–आक्रांत)–Exposed to the sun cf —' आतपलंघित '. उद्देश —Place शीतक्रिया &c.–Cool treatment is advisable in this case. बालिका–Maid servants. वचन अनुतिष्ठत–Carry out or execute the orders &c गूढपथेन—by secret path. This clearly shows that jayasena's message of the minister was a mere excuse. ननु समारब्धः —Has he accomplished his purpose (of liberating मालविका) ? v. l. अपि समासादितो गौतम —Has he accomplished his desired object ?

P. 104. (5) Though I know the devise to be necessarily effective in securing the desired object, my timid mind, being defident of success is still in doubt. आर्या.

इष्टाधिगमो निमित्तं यस्य स –Having for its object the attainment of the desired object. एकान्तसाध्य (एकान्तेन—निश्चयेन साधयितुं योग्य) v l. साधु would simply mean extremely good, but the meaning would be very vague, while साध्य does not give a wide idea भवति—An attributive adjective qualifying चेत . मङ्गलकार्याणि—Your auspicious business. The affair that would bring on good luck to you. मङ्गलकार्याणि are religious works intended for the prosperity of the performer ; Marriage ceremony, sacred thread ceremony and similar others are therein included. v l मम कार्याणि–Affairs entrusted to me नियोग &c.–A mode of sending her away cf —note on II ' राजा–नैन हि ..स्वनियोगमशून्यं कुरु. क्षुद्रा–Mean or weakminded न खलु &c –Did she not make any inquiry (before liberating मालविका)? Or it may mean ' मालविका is dull headed She must not have made any inquiry (but must have liberated them at once)? The first interpretation is natural न खलु &c.—I do not speak about the seal. परिजनमतिकम्य—In preference to her attendants. प्रष्टव्यम्—She should have asked. पुनर्मेदस्य &c —Notwithstanding that I am a dull headed person, I had a ready wit therein. विदूषक calls himself मूढ only with modesty v l. प्रत्युत्पन्नमतिना—I with a ready wit answered **P. 105.** दैवचिन्तक–An astrologer, a soothsayer सोपसर्गं &c.—Your asterism is attended with portents, your

asterism is exercising a malignant influence over your destiny सपत्नीसहित सोपसर्गे. सर्वबन्धमोक्ष —The release of all that are confined. इरावतीचित्त रक्षया—Wishing to spare इरावती's feelings, not to give pain to her mind This as well as धारिणी's speech in the 5th act ' यन्मयाप्तो अदोहलनिमित्तो ' &c, Supra. ' कतो सा देव्या पूटा किं न त्ति- तो जनो वहुमतो इति ' &c.—Infra. ' देवी भणति । न मे क्षम भत्तारस्य काले ' &c. shows the real character of the queen राजा विज &c.—I am sent here to show that it was the king who was releasing them. युज्यते—It is all right तया सम्पादितोऽर्थः—She did what we wanted समुद्रगृहम्—A house situated in the midst of an artificial lake like जलमन्दिर.

(6) Not only by the mere force of intellect does one see how to promote the interest of one's friends. The narrow path (that leads) to the accomplishment (attainment) of the (desired) objects is discovered by affection also अनुष्टुम्.

गुण—Force virtue. अर्थ—Object to be accomplished cf विक्र. II ' अति स्नेह खलु कार्यदर्शी ', P. 106 स्थापयित्वा—Having placed. प्रत्युद्गत—Come to meet or receive. cf -द्गु. II 20 ' प्रत्युद्गता पार्थिव- धर्मपत्न्या. 'प्रदुगेना &c—Here I go to receive her The present used for immediate future कुसुमावचये व्यग्रौ हस्तौ यस्या सा—whose hands are engaged in collecting flowers भित्तिगूढौ (भित्ति गूढौ)— Concealed behind the wall. कुमारकैः &c—Thieves and lovers should avoid चन्द्रिका (Moonlight) Of course विदूषक here puns upon the word चन्द्रिका, which was the proper name of the maid of इरावती. कथं—How, in what manner, (how anxiously) गवाक्षमाश्रित्य &c—Let us go to this window and see P 107. प्रणम भर्ता—This refers to the likeness of the king that was in the pleasure house—पार्श्वेन —By your side, near you, पृष्ठ —Behind विषाद— Dejection, disappointment, despondency.

(7) The face of the lovely faced one has, in a moment assumed the two conditions of a white lotus-the one it is in at sun rise, and the other at sunset. आर्या.

1 After यः understand समवस्था-Similar state P. 108. तदा सत्यम

&c— Being then flurriedly anxious I was not so much satisfied with the sight of the king as I have been to day looking on him attentively in the picture मालविका means to say that her maiden bashfulness did not at that time allow her to take a full view of the actual king as she could do now, while viewing him in the picture. तदा refers to her actual meeting of the king in the garden when she had gone there for kicking the अशोक. This passage like several others has so much suffered from the hands of copyists that none of them agrees with the other Mr Pandit's reading though a simpler one does in no way appear to be closer to the original विभावय–Look attentively on see closely अनिमेषचक्षुषा दर्शनं विभावन. It has a slight shade of contemplating also of विक्र IV • दरशविभावितप्रिय ' चित्रे यथा दृष्टो न तथा दृष्टो भवान्–You were not seen so (satisfactorily as you are done (seen) in the picture, i e. your picture could give her greater satisfaction than the reality मुधा इदानीम् &c—

Construe ' यथा मञ्जूषा रत्नभाण्डं मुधा वहति तथा त्वं यौवनगर्वं वृथा वहसि– ' In vain do you now bear the pride of youth, just like a casket bearing the treasure of jewels As the jewels contained in the casket are of no use to the casket itself, so your youth is of no use to you as it has failed to create a favourable impression on मालविका, cf — मराठी ' साखरेच्या गोण्या बैलांचिये पाठीं ' कुतूहलवानपि– Though full of curiosity निसर्गशालिन –Naturally bashful.

(8) Although they desire to study completely the features of those whom they meet for the first time still the eyes of the long eyed ones do not fall fully on their lovers उपे-द्रवज्रा.

च–च or च–तु Means ' Although—yet. निवर्णयितु–To study closely, examine carefully तत्त्वे पूर्व परिस्मन्नमिण यथा तथा तत्पूर्वं, तत्पूर्वं समागता, तत्रैव पूर्वे समागत यै स्तेषां or तानि पूर्वे समागतानां. cf रघु II ■ ' तत्पूर्वसंगे वितथप्रयत्न ' v 1 तत्पूर्वसमागमानां–स एव पूर्वं समागम यैस्तेषां P 109 समग्रेण सहित समग्र, समग्र यथा तथा पतन्ति समग्रपातानि–Falling fully (Predicate) There is विरोधाभास in आयतलोचनानां &समग्रपातीनि, though आयतलोचनानां is a complimentary epithet स्निग्धया &c– A common expression with the author of Supra I

'लिख निश्चयेति ' &c. and शाकु II. ९ लिख यत्नेदनय्वीति ' &c. अनुचित Uncourteous. उपेक्षा–To the exclusion of. बद्धलक्ष–Has his gaze riveted on. सत्यतया (or परमार्थे) गृहीत्वा–Taking him to be true. cf शाकु. II Ib 'परिहासविजल्पित सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः.' करिष्यामि–I will play a joke. वल्लभा–Sweetheart. अनुचिता–गुरु वत्सानि–&c.

P. 110. (9) While turning away her face from here jealously so as to break the तिलक mark (on it) by the knitting of the eyebrows and to make the lower lip quiver, she has, as it were, shown the instruction of the preceptor in the graceful gesticulation appropriate in fits of anger at the faults of a lover वसन्ततिलका.

समास मित्र निष्क परिस्पन्दनानि यया तथा. स्फुरितो अधरोष्ठ यस्मिन्यथा तथा इव –From this direction, अपराधत्यागार्थे कुपितानि तेषु–Proper or appropriate to be displayed when they find that their lovers have committed a fault कान्तापराध may also be dissolved as कान्ता अपराधास्ते Lovely or gentle faults (committed by lovers in love affairs) कुपित is used as an abstract noun in the sense of कोप विनेतृ –Subjective genitive. Imparted by the preceptor ललिताभिनयस्य–Objective genitive शिक्षा (शिक्षण)–Instruction. अनुनयसज्ज (अनुनयार्थे सज्ज)–Ready for propitiation प्रत्यागन्तुं–To take back, withdraw प्रत्यागतो कोप is better on the ground that the king is introduced on that account.

P. 111. (10) Why are you, oh lotus-eyed one, angry in this manner, simply for an action represented in the picture? Surely here I am in person your slave not common to others (exclusively devoted to you) आर्या.

चित्रार्पित &c—cf रघु. II 31 'चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे.' चित्रे समर्पि should be rather taken as कि एव अपि because कि एव अपि violates the rule of syntax, कृत् usually requiring अथ (Dative) अ अयन साधारण अनन्यसाधारण–cf शाकु IV 'अनन्यसाधारण परिग्रहसमन्वयासि.' Also काद. 'केन वा अयमन सह साधारण पताति कुरु.'

मदनकातर्ये–Nervousness of love उदासीन इव–Seem so apathetic, indifferent unconcerned अत्र भवत्यामय सर्वाविश्वास–Do you distrust her lady ship so much?

P 112. (11) Coming frequently within the range of my sight she disappears in a moment, thy friend having come within the grasp of my arms slips off suddenly tormented thus as I am, by the pain of love under the delusion of union how can my mind repose any trust in her ? हरिणी

स्थित्वा स्थित्वा–Shows the frequency of the action There is no propriety in saying 'अबला सखी' as the king merely wants to point out the grounds for mistrusting her समागममायया may be construed with क्लिष्टस्य (Tormented by means of &c) or with विघटते (in consequence of the delusion) Of course the king is supposed to describe his experience in the dream इदानीं तावत्–Now at least आत्तो तरा, स्वप्न समागमेऽपि दुर्लभ &c–Mâlawikâ means to say that she could not dare to see the king even in a dream on account of her fear of the queen By this she represents how pitiable her position was See देव्या भयेन &c P 114

(12) Where is the necessity of answer? In the presence of the fire of love I have given this very self to your friend, not as her master but as her servant in secret आर्या

पञ्चबाणा यस्य स पञ्चबाण पञ्चबाण एवाग्नि पञ्चबाणाग्निरेव साक्षी यस्मिन् कर्मणि यथास्यात्तथा (बहुव्रीहि used as an adverb) The five arrows of cupid are 'अरविन्दमशोक च चूत च नवमल्लिका । नीलोत्पल च पञ्चैते पञ्चबाण स्य सायका ॥' This refers to a rite in the marriage ceremony by which the bride groom takes the hand of the bride in the presence of fire, **P 113** एष बालाशोक &c–Compare similar withdrawal of characters on a similar occasion in शाकुन्तल, III 'अनुसूये, यथैष इतो दत्तदृष्टिरुत्सुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति । एहि सयोजयाव एनम् ।'

लङ्घयति–Browses upon एव–Thus as you are careful to protect the sprouts v 1 रक्षणक्षणे–With respect to the engagement

of taking care of us. [illegible]—Is anything required to be told? Is it necessary to give this direction to [illegible]! [illegible]—means that he already knows this duty of his. [illegible] [illegible]—In this form. P.114. [illegible]—Crystal [illegible] [illegible] [illegible]—Particular (or excellent) [illegible] [illegible]—Afraid.

(13) Give up, oh beautiful one, the fear of union. Act the part of the अतिमुक्त creeper towards me, devoted as I am to you for a long time and have assumed the condition of a mango-tree. हृतविनीत.

[illegible] ([illegible] [illegible])—The fear or agitation at the time of first union entertained by a woman. The interpretation '[illegible] [illegible]—The fear consequent upon union' does not appear correct. [illegible] [illegible] [illegible] May be construed with [illegible]—Dismiss towards me &c, and then [illegible] [illegible] &c. as a separate clause. [illegible] [illegible]—When I have become like a mango-tree. अतिमुक्त &c—Act or assume the part of &c. As the creeper coils itself closely round the mango tree so do you coil yourself round me, i. e. give me a close embrace. [illegible]—Am able [illegible] [illegible]—Was seen in a similar (the same) state (with me). V. L. [illegible]—Had his [illegible] strength seen (tested).

P.115. (14) Oh you Bimb-lipped one, politeness is the family observance (vow) of gallants. Therefore, oh [illegible] one, what constitutes my real life is dependent upon my hopes in thee. [illegible]

[illegible]. (Probably from [illegible]—Shadow or from [illegible]—The name of a [illegible] king)—A man who is assiduous in his attentions to ladies, a gallant. The commentator as well as Mr. Pandit seem to understand [illegible] as the descendants of [illegible]—One of the ancestors of [illegible]. There is no great propriety in saying that the descendants of [illegible] are (outwardly) polite to all the ladies of the harem

notwithstanding their heart is fixed on a particular lady. कुलव्रत—A family vow or observance that cannot be neglected अनिमित्त means that gallants regard this (attention to women) as sacred and inviolable as if it were a family observance त्वदाशा निबद्धमानि वेदा वे त्वदाशानिबन्धा —Dependant on my hopes of getting you, i e I keep up my life only on the hope that I shall get you. समालिङ्गमुपजनयति—Acts embracing, shows that he is going to embrace. रमणीय &c—Charming indeed are the movements (actions) of young women prompted by love

(15) She, trembling wards off (my) hand, the fingers of which are eager for the occupation at the girdle, while being embraced perforce (against her will) she makes her hands cover her breasts, while I raise her face having eye lashes, to kiss it, she turns it away Thus even under pretence of refusals she brings about the happiness of the fulfilment of my desire. शार्दूलविक्रीडित.

पक्ष्मलनत्पुरानन पातुमुन्नमयत (सत) साची करोति. पक्ष्मल—Having long eye lashes व्याजेन—Under show of refusals i e. pretending to refuse my request she gives me as much pleasure as she would have by granting my request. निर्वर्तयति (स पादयति) —Accomplishes, brings about. सत्य त्व &c—Were you truly informed of—विक्र II. ' हळे निपुणिके सत्य त्वया भणितमिद लतागृह प्रविशान्वेषमाणस्तसहाय आर्यपुत्रो दृष्ट इति ' परिज्ञातार्थ—Made known the state of things. आलिन्द—Terrace or raised seat before a house. P 116 स्वापाम्मु &c—Rescued from peril (risk to life), referring to a late escape from death by snake-bite. अ might be equal to च or it might be rather a part of अपाय (अप्पच) as इरावतीs speech is incomplete सावशेषमिव— Appears as if were incomplete (unfinished) cf —' शृणु सावशेष मे वच '—Hear me to the end चित्रगत &c—Refers to the picture of the king in the summer house. यादृश तादृश &c—Both are the same, there is no material difference between the image and the reality उपचारातिक्रमे प्रमाद ममादमार्ष—This attempt (on our part) is to atone for the trans-

gression of proper ceremony (उपचार), उपचार —External show of form, ceremony cf विक्र. IV 'प्रसादोन्मुखे त्वयि उपचार .' The उपचारातिक्रम refers to इरावती's haughty behavior towards the king at the end of the third act, when the king attempted to reconcile her by prostrating before her

P. 117. न मे प्रियो मत्सरस्य मार्ग &c—This shows the real character of धारिणी. As she is shown to have suspicions about the king's love for मालविका from the very beginning, she has by this time, it appears, made up her mind to gratify the king's desire by uniting them together, even at the risk of having a co wife But at the same time, she does not want to offend the feelings of इरावती, Mr Pandit's supposition here that the king had requested the queen धारिणी to liberate मालविका and बकुलावलिका, is groundless The queen simply seems to imply that she is prepared to sacrifice her interest to please the king, otherwise the word मत्सर (jealousy) would have been too strong here. तव &c.—To increase your importance. यदि अनुमन्यसे—If you permit, (my intercession on your behalf) then I shall request the son of the honored one for you (to pardon you for your haughty behaviour) Mr Pandit supplies 'पण्डितस्य कारिणाम मालविकाया मोक्षणं' meaning 'if you permit the setting free of मालविका and her companion,' which does not appear to me natural

नागरिक—Lit. Townsman as opposed to a villager A man of some education, a man of taste The word nearly bears the same meaning as the English word courteran Hence नागरिका—a gentle and courteous lady It may be also a proper name here. का वयं &c.—Who are we to direct the queen. निगलन—Confining अनुग्रह —Favour उपचार — Refers to इरावती herself. P. 118. द्वारोद्देशे—On the threshold. विपणिगत &c —Like a bull in the market place This may refer to the bull let loose on some sacred purpose He is known as पोळ in Marathi. He is allowed to wander anywhere and eat

anything he likes Usually he is well fed by religious persons and found in market places feeding himself to his fill on the charity of people. Very little change appears to have taken place in this system since the time of कालिदास. अत्याहित— Lit Something very serious, Alas, a mishap. (महाभागे) न खलु—I hope &c सावशेष —With remnant अस्य &c.—No danger should be apprehended to him कस्य &c.—Who should confidentially entrust any work to him? As इरावती had not entrusted any work to विदूषक, the remark is to be understood generally V L 'कस्य एव आत्मनीनो इतारा'-Whose party does this wretch belong? Whose friend is he? — Is preferable. आत्मने हित· Devoted to आत्मा, proving of use to oneself इत एव—Refers to इरावती, Fed as he is by you. कुक्षिं पूरय—To fill one's stomach स्वस्तिवायन— Ausp cious pre sents (gifts on account of स्वस्तिवायन), Dr Bhandarkar thinks that in rendering the प्राकृत 'वाअण' into Sanskrit a mistake has been committed and वाअण ought to be rendered as वाचन as in पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन is the ceremony in which Brahmins are given दक्षिणा to say स्वस्ति (यजमानाय). The word वाचन must have come from the प्राकृत 'वाअण' स्वस्ति–The bene diction of a Brahmin after the presentation of offerings, cf —रघु II 70 'प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य.' स्वप्नायते—Dreams of मालविका P 119 श्रुतमत्याहित Do you hear the mishap (danger)? Here is the danger that you suspected of said slightly iron cally भुजगभीरुक–विदूषक is usually represented by this poet as be ng afraid of serpent cf —विक्र II compare विदूषक's unconciously revealing the secret in विक्र II ब्रह्मबन्धु–The wretch of a Brahmin A contemptuous term, one who is a Brahmin only in name (ब्रह्मब न्धुविप्रे) cf विक्र II. cf मराठी 'भटुर्गा.' कृतघ्न–The ungrateful fellow *कितव –Sharper, rogue cheat. V I उद्वेजयस्य अर्हति–Deserves* to be teased. Mark the use of the genitive for accusative. दृढकाष्ठ–दडाय इव or दडमेव काष्ठ दर्वीकर–A serpent. दर्वी–An expanded hood cf -विक्र. II 'विदू–अविधा अविधा किंनु खलु एवंभुजगनिर्मोकमिव समुख अस्माक निरातित' सुदृशा

—Rashly, (अविचारेण) हा धिक्–Alas. सहास–With a laugh कथं —What? shows Surprise. अहं पुनर्जाने &c.–while I thought that &c? -I produced a bite like that of a serpent with the pricks of a केतकी thorn. This reveals विदूषक's plot designed for the liberation of मालविका. तन्मे फलितं–That has borne its fruit to me This refers to the theory that whatever act is done by a man brings its fruit to him in the next life generally–तत्–Stands for the act of producing a bite &c. cf — 'अत्युत्कटैः पुण्यपापैः इत्यादि.' पट आक्षिप्य–पटाक्षेपेण—With a toss of the curtain, tossing up the curtain अपि &c.–I hope, the desire of this couple to meet by day, is uninterrupted (successful). पिशुनयति सख्यो यस्य स . अपि–प्रश्ने. P. 120 उपचारं—Showing respect, form of salutation. This is one of those words which the poet uses in different senses in different places. दूत्याधिकारनियोगेन (दूत्यकार्यपरायणेन —Regarding your business as a go-between). V L. मत्राभिसारिका –Your vow to make मालविका meet the king सत्यं &c—You have made good or fulfilled your promise. इरावती knows of no special promise of बकुला. to the effect. This is simply said by her tauntingly किं मया &c— His honour should be asked what I have done. Many Mss. omit this sentence which simplifies the speech and is also a good one. स्मरति &c.—Does the god of rain (इन्द्र) remember to pour down rain on the earth simply because the frogs croak? Is it on account of my intercession that his honor thinks of making love to माल. ? बकुलावलिका means that it is the king's own passion and not her intercession that makes him love माल Mr Pandit's reading 'किं स्मरति न्यायकारिणी यैः पृथिवीं विस्मरति' he explains by ' whatever she and her poor friend मालविका may have said about the king, that talk would have no more effect on the king's love to इरावती than the croaking of the frogs has on the love of the cloud for the earth. ' This is rather an unnatural explanation. The reading would mean that 'The king would not forget माल. for the angry utterances of इरावती' comparing her to a frog But that would be a very great insult to her

especially from a person of कुलाबलिता a position Even accepting the reading Dr Bhandarkar renders the प्राकृत 'विसुमरोदि' by 'अपि स्मराति,' वि in प्राकृत being equal to अपि in sanskrit, and interpretes it thus 'Is it because the frogs croak that the god remembers &c. which comes to the same as our reading but where अपि has no very great propriety प्रणिपातलघन (उ पाराविक्रम) vide III. 22 प्रसादगृह्. (प्रसादभू or अनुनय गृह्)— Lit To be clear or free from turbidity, hence 'To be reconciled' cf—विक्र. 1 8 'गगातोय पतनकलुषा गृह्णातीव प्रसाद.' Also शाकु. VII 32 'छाया न मुर्छति मलोपहतप्रसादे' &c अस्थाने &c—That your anger should be in a wrong place cannot be conceived in your case, that you will be angry without a cause will never take place in your case

P. 121. (16) When without a cause, oh beautiful-bodied one, did your face ever wear an angry aspect even for a moment? Say how will the night have the orb of the moon obscured by the planet at an unseasonable time? प्रभावती.

अपर्वणि-पर्वन्-The day of opposition or conjunction of—रघु VII 33 'पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मे.' also विक्र. I 11 'प्र त्यासन्नप्रसाद चन्द्रमिवोपरागमुक्तम्' Monier Williams understands—पर्वन् by 'The days of the four changes of the moon. ग्रहेण कलुष मडल पश्य तादृशा. This refers to the cause of the eclipse ग्रह may be taken in the sense of the planet earth in which case it will be clear that कालिदास had a correct knowledge of eclipse, or ग्रह may be understood in the sense of the planet राहु and ग्रहकलुषचन्द्रमडल may be explained according to the popular theory current upto this day that the sun & the moon are touched by the planet राहु, thus causing an eclipse. consequently this expression alone does not prove astronomical knowledge of the poet—अन्यसंक्रान्तेषु &c—When our fortunes have gone (been transferred,) *to another person* हास्या—*Object of ridicule* अन्यथा कल्पयति— Take it other-wise, misunderstand it. पुन —On my part कोपस्थान—The cause for displeasure

(17) On festive days, attendants, though they may have[1] committed faults, do not deserve punishment (imprisonment) So they have been released by me and they have come to fall at my feet आर्य.

P. 123. ण्हो मत्त्या. &c—Of course इरावती suspects धारिणी as assisting the king in releasing माल. from confinement. पक्षपात—The partiality here referred to, is towards the king. इरावती means 'I now come to see your partiality to the King. Mr Pandit understands partiality to herself and takes the sentence to be uttered ironically, which rather appears to me unnatural & unnecessary हिदित—Has befallen. गृहकपोत—A Domesticated pigeon गिद्ध—A kite. उच्चागदपा—Seen accidently (by chance) एव &c.—T lls the true circumstance of their release. निवृत्त—Happened कल्प—Concocted प्रयोग—Scheme कामतन्त्रसचिव—A minister in love matter नाति—Policy, of course said tauntingly **P. 124.** यदि मार्ग &c—If I were to learn a single letter of political science I would even forget गायत्री. सिन्दूक means that his memory has such a shallow capacity that it can not retain both at once. Or it may be taken as a sort of oath, meaning 'I should commit as great a sin as that of forgetting गायत्री' which is considered the greatest sin that a Brahmin should commit. This passage has also v rious different readings. V L B. means 'Then he might not have been resorted to by the king' मोक्ष—Shall I extricate &c—गोत्र—In a fright. अनुसरन्ती—Running after दण्ड—A tail पिङ्गलवानर—Brown Coloured monkey पिङ्गल may be the proper name of the monkey, it being the custom of kings to rear such animals. परवशाशिता—Terribly frightened प्रवातकिसलय (प्रवाते किसल किसलय)—Leaf in great wind प्रकृतिं न प्रतिपद्यते—Does not regain her consciousness, is not restored to the natural condition. **P 125** कृप—Pity भीरु &c—Timid is childhood, children are timid creatures. विघ्न—Ailment मा—Lest of—I 'मा पञ्च धारि ति' &c. अहमेना &c—Just I shall restore her to consciousness. स्वपक्ष—your own party समान पक्षो यस्य स—

विदूषक jestingly calls himself as belonging to the monkey race, and he reallly is as mischievous and trickish as a monkey cf विक्र V 'किमिति शाकप्यते । आश्रमवासपरन्ति एव शाखामृग'. देवि चिंतयित्वा --Thinking of the queen, thinking what she will do to me when she hears this news अत पर—more than what we already have suffered दोहदस्य पञ्चरात्रे अपूर्णे एव— Before five nights have elapsed since the fulfilment of the longing सनद्ध—Studded with, bedecked with cf— शाकु I 'यौवनमगेषु सनद्ध.' सत्यप्रतिज्ञा—सत्या प्रतिज्ञा यस्या स्ताहशी—True to her promise. This refers to the queen's promise given in the third act. See. यदि स पञ्चरात्राभ्यन्तरे &c.

ACT V.

P. 127. उच्छ्रित —Thrown up, erected. कृतसत्कारविधि (कृतः सत्कारविधिर्यस्य स)—Whose honoring ceremony is performed The honoring ceremony here referred to was the kicking by the foot. V L कृतसंस्कारविधि —The ceremony of whose purification is performed. वेदिकाबन्ध (वेदिकाबन्ध)—Erection of a varanda (covered with a roof) अनुष्ठितनियोग &c—I shall inform the queen that I have executed her order. It seems that the queen must have ordered the उद्यानपालिका to erect a varanda around the अशोक when she had gone to inform her of the अशोक's putting forth of flowers. दैवस्यानुकम्पनीया—Deserves to be compassioned by destiny तथा चण्डीकृता—Made angry like that. तथा must have reference to the anger of the queen when she was informed of the release of मालविका without her consent by the tricks played upon her, or to her anger when she was informed by Irâvatî about her interview with the king in the garden. अनेन—Refers to the message already delivered to the queen by her प्रसादसुमुखी—Disposed to favour देव्याः परिजनाभ्यन्तर —One out of the queen's servants. The प्राकृत णिदि is rendered by निमवि by the commentator as well as by Mr Pandit and other editors which appears to me as an oversight. It ought to have been नामधि and I have made correction accordingly in my edition. चीरसमुद्ग–A Leather box. चीर— Generally means ' cloth. ' So that it may mean 'a box overlaid with cloth ' जतुमुद्रा—Seal of lac. लाञ्छिता–Marked. चतुःशालम् –Quadrangle (चतस्रः शालाः यस्य). कुब्ज—Hump-backed. **P. 128.** विद्यापारायण अनुतिष्ठता—That are repeating the lores अनुतिष्ठताम् (अनुष्ठानं कुर्वता)—Of those who practise some religious observance, which in this case is to

repeat the lores some fixed number of times It is either performed by the host himself or through a Brahmin in which case he is paid दक्षिणा by the host, which transfers the fruit of the observance from the doer to the host. नित्यदक्षिणा &c—Daily remuneration to be paid once in a month (either in arrears or in advance but usually in arrears) मासिका—Monthly, in a month सेनापतिना । ＝ पुष्पमित्रेण—He is called सेनापति not because he was अग्निमित्र's general but because he was the general of the मौर्य kings, the last of whom he had deposed and put to death in B C 183, and had usurped the throne which he had, it seems shared with his son during the latter part of his reign यज्ञतुरगरक्षण—For taking care of the sacrificial horse that was let loose on the earth When any king performed a sacrifice a sacrificial horse was to be let loose on the earth that was to return unopposed by any other king in the neighbourhood and victorious नियुक्त —Appointed आयुषो निमित्त—For or in the interest of his life अष्टादश &c—To the amount of 18 golden coins दक्षिणाय—Worthy to receive दक्षिणा प्रतिग्राहयति— Causes them to receive मङ्गलगृह—A part of the house set apart for religious purposes It must be देवगृह or some such one विदर्भ विषयात—From the country of विदर्भ लिपिकार—A clerk वाच्यमान—Which is being read P. 129 विजयदण्ड—Victorious army. Vide I वारसेनाप्रमुख दडचक &c —दायाद (दाय अत्ति)—Kinsman, relation सेन-माधवसेनेन, महासाराणि —Of great worth रत्नभाण्डानि— Vessels of gems शिल्पकारिकाभूयिष्ठ (शिल्पकारिका भूयिष्ठ यस्य स परिज न)—Mostly consisting of girls skilled in arts P 130 अशोकसत्कारव्यापृतया—Engaged in honoring the अशोक प्रसूनलक्ष्मी— The beauty of flowers प्रसून–A flower, a bud a blossom प्रत्यक्षाक –To witness or to see with one's own eyes धर्मासनम्–Judgment seat नेपथ्य (कुशीलवकुटुम्बस्य स्थलाः नेपथ्यमित्युच्यते)–Tiring room दिष्ट्या –It is well happily दण्डैरेव–By the mere strength of armies. अरि &c—Stands at the head of enemies

(1) You, who take pleasure in gardens situate on the banks of विदिशा, in which there is the sweet (indistinct) warblings

of cuckoos, pass the spring like the god of love in form The enemy of you, oh you boongiver, whose strength is increased, is bent down together with the trees on the bank of the वरदा, which (trees) bear the marks of the ropes of your victorious elephants हरिणी.

The first two lines may be interpreted in two or three different ways (1) You, taking delight in the sweet warblings of the cuckoos, pass the spring in the gardens &c. (2) You, taking delight (delightfully) pass the spring in the gardens which &c परभृत &c —वल्गु व्याहारा वल्गव्याहारा, परभृतानां वल्गव्याहारा येषु (An irregular बहुव्रीहि). or परभृतानां वल्गव्याहारेषु. वल्गु—sweet and indistinct. अनङ्गवान्— Like the god of love in form or being possessed of body (अङ्गवान्) you pass the spring like one without it—A pun upon the word अनङ्ग& अङ्गवान्. There is also a pun on आत्तरति — That has enjoyed or taken रति—pleasure or the wife of मदन. विदिशा – The river विदिशा is in Malva on which the city विदिशा (identified with modern भिलसा) is situated वरदा– Modern वर्धा —tributary of the गोदावरी. आलानानां अङ्कः येषु तैः. V L आलानानि (आलानसाधनैः)—Which serve the purpose of tying posts उपचित&c—Whose army is mighty or whose strength is increased This verse illustrates what is called सहोक्ति (figure) The purport of this verse is that while the king is enjoying in his own kingdom, his forces encamped on the bank of the वरदा have subjected the enemy, the king of the विदर्भ.

P. 131. (2) The actions of you both over the क्रथकैशिकाः, have been put into verses by learned men (poets) oh you God-like one, through their love for heroes—of you, who deprived the lord of the विदर्भ of his wealth with a division of your army and of शौरि (कृष्ण) who took away रुक्मिणी forcibly by his arm as strong as an iron bar हरिणी

गिरिविचर (इत्यादि यानि पदानि यानि परिमलत) — Which is celebrated by song or is made the subject of panegyric. It is used predicative

ly ▼ I सुरोपमसूरिभि (सुराणामुपमा येषांतै)—' By God-like poets' has not got any propriety चरित–Used as an abstract noun क्रथकैशिकान् मध्ये कृत्य स्थित—Which stands, having placed the क्रथकैशिकs in the middle, i e which is common to both regarding the क्रथकैशिकs, i e the exploits of you both which were achieved over them. मध्येकृत्य— अधिकृत्य or अधिष्ठाय. The क्रथकैशिक country is the same as the विदर्भ country vide रघु. V 39 and मल्लिनाथ's commentary thereon तव and शौरे are together exegetical of उभयो, इन्द्रानामनीके. Here अनीक means division or collection, and not 'army' परिघ इव गुर्वि —Plural is used because शौरि (कृष्ण) had four arms. परिघ– An iron bar of a city gate (which is called अडसर in Marâthi) of —शाकु. II 15 'एक कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति.' Also रघु. XVI. 84 शौरि –शूरस्य गोत्रापत्य पुमान् शौरि. Supply after this वृत्तम्. रुक्मिणी was the daughter of भीष्मक, the king of the विदर्भs. She was betrothed by her father to शिशुपाल, but she secretly loved कृष्ण and sent him a letter praying him to take her away कृष्ण with बलराम came and snatched her off after having defeated her brother in battle. From this passage it appears that in the time of कालिदास there were extant, written by learned scholars, memoirs of king अग्निमित्र (चरित्रs like the श्रीहर्षचरित, the विक्रमाङ्कदेवचरित्र, of बाणभट्ट and बिल्हण respectively,) in which his victory over the विदर्भs was described These memoirs were other than the accounts found about अग्निमित्र in the पुराणs जयशब्दसूचितप्रस्थान (जयशब्देन सूचित प्रस्थान यस्य स)—His movement being indicated by these words of greeting (by the shouts of victory—जयशब्द). The जयशब्द here referred to is the panegyric songs sung by bards. मुखालिन्द &c. (मुखे स्थित आलिंद तस्य तोरण)—Let me put myself under the arch of the (front) terrace मुखालिन्द is the raised seat in the front of a house तोरण—Arch or gateway

P. 132. (3) Thinking of my beloved whose union is other than easy, and hearing that the king of the विदर्भs is humbled down by my forces my heart feels grief as well as satisfaction, like a lotus struck by showers in the heat of the sun वसन्ततिलक.

सुलभेतरसम्पर्योगी (सुलभादितर सम्पर्योग यस्याः)—दुर्लभसमागमाम. आतपे—In the sun, exposed to the sun इ.आतपे—इ.या भवति.

एकान्तसुखित –Completely happy (एकान्त–अत्यन्त, सर्वथा). प्रसाधन गर्व —Pride in the skill in cosmetic (cosmetic—art of decoration) The addition चैत्रेक found in Mr Pandit's edition before विवाह &c. is unnecessary cf —विदूषक's speech below, ' भो विवाहनेपथ्येन सविशेषं शोभते मालविका ' सविशेष—Particularly, magnificently **P. 133** मदपेक्षानुरोधया–On account of her obedience with regard to my desire. (मदपेक्षाणामनुरोधया or मदपेक्षाया अनुरोधिनयस्यास्तया). cf उत्तर. ' नाह जनको नापि संपूर्णा नसन्ततिः ' v 1 मदपेक्षामनुप्राप्य—Having learnt my intention पूर्वचरितैः —By her previous acts. सौभाग्य— Beauty मम आरम्भ —My undertaking of causing the अशोक to put forth flowers. ननु—Of course अथ किं—Yes, exactly so यथार्हसमानसुखित (अर्हाममतिक्रम्यो यथार्हं, यथार्हं समानस्तैः सुखित)—Made happy (gratified) by being honoured in accordance with their merits मालविकापुरोगेण—मालविका पुरोगा (fore-runner) यस्यास्तया परि ह्यस्यौवन –Who has advanced in youth **P. 134.** यथा आह भवान्— It is as you said, you have said the truth

(4) Here before us, the prime of this vernal season, in which the कुरबक flowers are scattered about and the mango trees are bent down by a number of fruits, and which (prime, therefore) is drawing to its close makes the heart anxious. आर्या

विकीर्ण &c —विकीर्णानि कुरबकाणि यस्मिन् फलानाम् जालेन विनम्यमाना सहकाराः यस्मिन्. अवो —वसन्तस्य. अयो may be taken also with विकीर्ण &c. When it would mean that the कुरबक flowers are scattered on the outer side and the mango trees are bent with the load of its fruits. The compound may also be dissolved as विकीर्णानि कुरबकफलानि येषां जालेन विनम्यमाना सहकारा यस्मिन् तद्—In which the mango trees were bent down by the कुरबक fruit spread over them. But this mode is not acceptable as कुरबक is not a creeper but a plant that flowers late in the vernal season cf. अमर–' पीतकुरण्टो ज्ञेयो रक्त कुरबकस्मृत '. This is known in Marathi as तावडाकोरांटी. इत नेपथ्य —To whom

dress has been given नेपथ्य—The whole collection of ornaments forming a dress. कुसुमस्तबकैः—By the bunches of flowers दानीयाशोक—दानीयमिताशोक. प्रसवमन्द—Slow to bear flowers (मन्दाः मां तु मन्दा). यदय &c.—Since this one now presents splendour not common with others (unparalleled) न अन्यैः सा-धारणा अनन्यसाधारणा.

(5) The flowers of all the अशोक trees, which first displayed the glory of the spring, are, as it were, transferred to this अशोक, whose longing desire has been fulfilled आर्या.

P. 135. This is उपेक्षा. विश्रब्धो भव—Take courage. अस्मासु सन्निहितेष्वपि—Even while we are drawing near, धारिणी allows मालविका to stand near her विदूषक draws the inference from this behaviour and her former one (vide act I and II) that she must have now made up her mind to give away मालविका to the king as his wife. v. l. अनुनयति—Coaxes, speaks pleasingly. Instructs अनुमानयति—Is taking her consent.

(6) Here the queen, attended by my beloved, with respect, rises to greet (to receive) me like the earth attended by the Goddess of Wealth of the lord of kings, who, as it were, has forgotten to hold the lotus in her hand आर्या.

This is व्यतिरेकालङ्कार mixed with उपमा (निपात् निभत or सनिभत, विस्मृत इस्तपद्म (हस्ते पद्म) यया—Who has forgotten to hold &c. On the idea of लक्ष्मी attending the king with a lotus in her hand cf —रघु. IV 5

P. 136. (7) Wearing a silk garment (दुकूल) not hanging down too far, and having only a few ornaments, she appears to me like a night in चैत्र in which the moon is just about to rise, together with a few clusters of stars, free from frost (mist) द्रुतविलम्बित

उन्मु &c.—उन्मु उन्मुखश्चन्द्रो यस्या सा उन्मुखचन्द्रिका or उन्मे उन्मुखा चन्द्रिका यस्या सा, (In the first case का being a बहुव्रीहि termination), गत (or हत) हिम यस्याः । अभिमत—Desired object. संकेतगृह—Rendezvous, place of secret meetings कल्पित (सङ्कल्पित)—Intended or designed. तरुणी &c—तारुण्य एव अवस्तरुणाजनं । तरुणाजन सहायो यस्य (बहु०) or तरुणी जनस्य सहायम्य (तत्पु.). Though apparently तरुणाजन means young wives of the harem, there is an occult reference to सागरिका.

P. 137. (8) It is not that this अशोक should not be made the object of such honors by the queen —The अशोक, who, regardless of the order of the vernal deity, (now) manifests his respect for your exertions by (putting forth) flowers. शालिनी

नाय &c.—It is not &c. i e he quite deserves &c इहशानी &c.-Of such special attention as is shown by the queen by her attempts to make him put forth flowers सावज्ञ—Regardless, not putting forth flowers and thus showing contempt. माधवना-Vernal Deity नियोग —Order प्रीतमवती-Notice the clever and timely remarks of विदूषक. Of course by प्रीतमवती he means सागरिका, as will be evident by the king's speech below, but questioned by the queen, he gives a fine ready witted reply सन्निधिविप्रयोग —Separation (though) in proximity

(9) I am like a चक्रवाक my beloved is like its mate, and वासिनी, who does not allow our union, is like the night to usa. अनुष्टुभ्.

रथांगनामा—रथांगो नाम यस्य स—Whose name is a part of a chariot (i e wheel), hence चक्र or चक्रवाक- Ruddy goose अनुमान &c.— This refers to the supposition that the loving couple of चक्रवाक and

चक्रवाका birds though in quite proximity during the whole of night cannot be united cf —शाकु॰ IV ' शकुन्तला—(अनालोक्य) हला पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारौति दुष्करमहं करोमीति ' Also रघु॰ III 24 ' रथाङ्गनाम्नोरिव भाववन्धनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम. Also विक्र॰ IV 18 ' रथाङ्गनामन् वियुतो रथाङ्गश्रोणिबिम्बया। अयं त्वां पृच्छति रथी मनोरथशतैर्वृतः . '

P. 138. विदर्भविषयोपायनं (विदर्भविषयादुपायनीभूते प्रेषिते—That were sent as presents from the विदर्भ country It is better to take it as an adjective qualifying शिल्पकारिके than a noun in the locative as Mr Pandit seems to have taken, तस्मिन् being equal to तस्मिन् काले or तदा as showing contrast with the following सम्प्रति—At that time, at the time when they arrived here शिल्पकारिके—Two girls (skilled) accomplished in fine arts. अलसशरीरे—Whose persons are languid (inactive) देवोपस्थानयोग्ये—Fit to visit (appear before) your majesty इतिकृत्वा—So thinking लोकप्रवाद—Proverbial saying आगामि—Approaching आगामि &c —The state of mind indicates future happiness or woe अभियोग —Close application, special study It governs the locative P. 139. अभिविनीत—Instructed P. 140. चन्दनं खलु मया &c-Sandal indeed has been defiled by me by using it as a sandle (slipper) इत्थंभूता— Was reduced to such a state P 141 विधिनियोग –Decree of fate. दायादवशात्—Having fallen into the power of his kinsman उज्झित्वा —Setting aside, leaving aside पूर्वे श्रुत श्रुतपूर्वे—Heard already (before) स्वरसंयोग —Lit. Combination of several sounds, hence voice, mode of speech. cf —शाकु॰ V ' वाणायाः स्वरसंयोगः श्रूयते ' दुःखेन—With (great) difficulty विभाव्यते—Is made out recognized. P 143. आवली —Circle of friends. अभ्यन्तरा –Refers to मालविका. वृत्तान्तशेष—The remaining part of her account. उपलभे—I see (understand) तयाता &c—Whose brother was reduced to that condition अपहरत्—Taking away, carrying. सम्बन्धापेक्षया— Having in view your connection पथिकसार्थ— Body of travellers. अनुसृत —Joined. निविष्ट—Encamped To be taken with विश्रमितुं as a predicate. स्त्रीरत्न धनस्य लाभया—

That had travelled a part of the road.

(10) There appeared a shouting band of way-layers with the space between their arms widened (crossed) by the quiver straps, wearing tufts of peacock feathers hanging down upto their heels, and with bows in their hands, whose very onset was very hard to bear. वसंततिलक.

v. l. गुणान्तराल &c. means the same. v. l. आकर्ण &c—Hanging down upto the ears. **P. 143.** बद्धयुद्धाः—Engaged in fight. पराङ्मुखी कृता—Were put to flight. सार्थवाहः—Merchant-warriors. ततः स मत्सोदर्यः &c.—

(11) Then that brother of me, who was dear to his lord, wishing to save her in that distress, who was afraid of any humiliation, cleared the debt to his lord at the cost of his dear life. अनुष्टुभ्.

परित्रित्सुः—Desirous to defend. दुर्गते—In distress. **P. 144.** ममावस्था संवृत्ता—Has been reduced to such a condition. तनुभृतां—Of mortals. लोकयात्रा—Course of the world. तनु &c—This is the ordinary course of mortals. सफलीकृतभर्तृपिण्डः (सफलीकृतो भर्तृपिण्डो येन सः)—That has turned to use the morsels (of food) of his master. मोहमुपगता—Fallen into a swoon. संज्ञामुपलभे—Regained consciousness. दुर्लभ &c—Was not to be seen. कृच्छ्र—Difficulty. अग्निसात्कृ—To consign to fire, to burn. पुनर्नवीकृत &c—Having the sorrow of my widow-hood renewed, i. e. I felt as much grief at his death as I did at the death of my husband. अवतीर्य—Having come. काषाय—Yellowish brown garments (worn by Buddhist monks and nuns of those days resembling the dress of religious mendicants—संन्यासीs of the present day). पथाः—Course. Mr. Pandit remarks here that Buddhism was esteemed at the period when the drama was written. It was not so. Vide our introduction. आरण्यिकः—A forester. गता—Gone into the hands of. लब्धप्रवेशा—Having got admission. अवसान—End, termination. **P. 145** किन्तु खलु

&c—What may his majesty say now? Mr Pandit observes that the force of इदानीं [now] is whether the King would like to marry her or not after hearing her unprotected state in the forest But it shows I think, nothing more than her anxiety to know the king's decision after he had heard the above history of her cf — शाकु॰ V 'शकु॰—किन्नु खलु आर्यपुत्रो भणति'

अहो—Alas! परिभवोपहारिणो विनिपाता —Calamities (विनिपाता) bring on humilities (disgrace) परिभवस्य उपहारिण v l परिभवोपनिपातिन —Come near &c v I परिभवप्रहारिण &c—Calamities strike at disgrace, cf शाकु॰ VI 'रन्ध्रोपनिपातिन अनर्था'

(12) Deserving the title of a queen as she is she has indeed been used like a slave, as a silken garment is used for the purpose of bathing garment अनुष्टुभ

प्रेष्यभावेन—As a slave पत्रोर्णं (पत्र—Leave, ऊर्णा—Wool)—Silk garment अभिजनवती—Of noble birth cf शाकु॰ III 18 'अभिजनवतो भर्तुश्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे' शान्तं पापं—God forbid that I should be capable of committing such a sin कारणेन—For some (good) reason नैभृत्यम्—Silence v l नैपुण्यम्—Ikilness and नैभृत्यम्—Modesty, humility लोकयात्रागतेन—While living in a mortal form, i e while living in this mortal world लोकयात्रा is the show of this life cf Supra 'इह्यी लोकयात्रा &c Taranath reads देवयात्रागतेन सिद्धादेशेन &c—By a fortune-telling ascetic who had come to the idol procession सिद्धादेशेन (सिद्ध आदेशो यस्य तेन)—Of infallible preternatural powers, whose tongue could not be false साधु—A divine personage, one possessing supernatural powers to work, cf—रत्नावलि IV, which exactly resembles this सदृशभर्तृ &c—Would be united with a suitable husband cf शाकु॰—IV 12 'भर्तारं &c—त्वामात्मसदृश सुकृतं गता त्वम्.'

अवस्य भाविन—Ever proving true, sure, infallible आदेश—Prophecy परिणमन—Taking effect, being fulfilled प्रतीक्ष &c—In expectation of the proper time P 116 प्रतीक्षा—Waiting patiently

The stage direction 'प्रविश्य कञ्चुकी' in Mr. Pandit's edition is superfluous. कञ्चुकी makes his appearance when he introduces the two ladies and it is no where mentioned that he went out afterwards. Besides कथान्तरेण &c clearly shows that he was listening to the account of परिव्राजिका and waiting for his turn to deliver his message when परिव्राजिका's account would be over. कथान्तरेण अवसित—Was separated or put off by a different story. The subject of this is the following message of the minister. विदर्भगत &c—With regard to (towards) &c अनुष्ठेयम्—What is (ought) to be done. अवधारितम्—Is considered. अभिप्रेत—Opinion. द्वैराज्य—Double government, rule of the two. अवस्थापयितु—To establish.

(13) Let them rule separately over the northern and southern banks of the वरदा, as the cool rayed one (the Moon) and the warm-rayed one (the Sun) rule, dividing between them, the night and the day. अनुष्टुभ्.

नक्तंदिव विभज्य—Lit. After dividing (the whole day) into night and day. अमात्यपरिषद्—Council of ministers, cabinet. प्रतिष्ठां गमिष्यति—Will be established P. 147. जीवितसंशय.—Refers to the danger to his life while in the possession of his opponents. स्पर्शी—Generous, noble. बुद्धि—Mind. दर्शन—View, intention.

(14) Bearing up the fortune divided into two (parts) like the horses of a chariot bearing the yoke, those kings, harmless on account of mutual check, will abide by the command of you—a chastiser. वंशस्थवृत्तम्.

उद्वहन्ती—Bearing up संग्रहीतृ—One who holds the reins, hence one who checks, here applicable both to a charioteer and the king परस्पर &c—परस्परस्यावग्रहे निर्विकारी—Free from the caprice of oppressing each other. प्राभृतक—A present, gift सेनापति &c—His lordship,—the commander पुष्पमित्र. सेनापति is here a respectful term added to पुष्पमित्र. For the meaning of सेनापति see note

supra P 128. **P 148** सोत्सार–With reverence उद्वेष्टयति– Opens ततो मुखमेव &c—Our heart is turned towards the very direction we are anxiously expecting news from there. अधिकार—Important post This clearly shows that it was far improbable that अग्निमित्र might have been angry with his father on account of his father having sent his son to take care of the horse V L अतिभार—Responsible charge यज्ञशरणात्—From the sacrificial compound (enclosure) cf—शाकु IV 'अग्निशरणम्' & विक्र॰ III. 'अग्निशरणात् अनुशास्ति—Inform. विदितमस्तु—Be it known to you राजसूययज्ञ– A sacrifice performed only by universal monarchs, attended by tributary princes

दीक्षित–Consecrated आदिश्य–Appointing संवत्सरोपावर्तनीय – To be brought back after a year निरर्गल–Free from all checks. विसृष्ट—Was let loose यवनानामश्वानीकं &c—Was attacked by a mounted army of the Greeks This incident may have a traditional reference to अग्निमित्र's life extant at the time of कालिदास The Bactrian Greeks came in contact with the Maurya kings before the end of the 3rd century B C and settled over the Panjab and Sind In the times of Asoka (*B C 240*) *there was in now what is called Kathiawar*, a Yavana viceroy of the emperor In the early part of the second century B C, the Yawanas conquered Taxila and were powerful about 180 B C, Pushpamitra now checked them but they must have remained in the frontier provinces till the invasions of the Indo-Scythians Pr Apte अश्वानीक— Cavalry, horsemen रोधस्—Bank प्रार्थित —Claimed seized attacked cf—रघु IX 56 तं प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा' &c. संमर्द—Great conflict, fierce struggle cf—रघु III 57 'बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणो' &c also रघु IV 61 &c.

P. 149 (15) Then my excellent horse that was being carried away (by them) forcibly was rescued by वसुमित्र, the mighty bowman after having overcome his enemy अनुष्टुभ

आश्वसित–Breathes freely, feels at ease अंशुमत–Was the grandson of सगर and father of दिलीप. सगर was so called from his being born with गर (poison) administered to his mother by the other wife of his father. He performed 99 sacrifices successfully but at the time of the hundredth one, his horse was stolen by Indra and carried to पाताल. Sagara's 60000 sons were thereupon sent in search of him and they finding him in the hermitage of कपिल, accused him of having stolen the horse, whereupon कपिल reduced them to ashes Then the horse was rescued by अंशुमत. अकालहान (न कालस्य हीन हानि यथा तथा) —Without delay. V L कालहीन—(कालस्य हान यथा तथा) Without allowing time to pass away विगतरोषचेतसा—With your mind free from anger. Mr. Pandit here observes that the propriety of 'विगतरोषचेतसा' could only be understood by supposing that अग्निमित्र had disapproved of his father's having sent out the boy वसुमित्र as a champion of the courser. But I think that the क्षत्रिय parents at least of those days would rather exult than resent at such a commission. cf—Supra. 'धारिणी—अभिसारे' & The following fact, I think, would satisfactorily explain the propriety of it. At the time of अग्निमित्र Buddhism was rather looked upon with disfavour and पुष्यमित्र was the champion of those that tried their best to root it out of India, vide. Wilson's Vishnu Puran 377 While we have reason to believe that अग्निमित्र rather favoured the set as will be evinced from the fact that पण्डितकौशिकी, a Buddhist nun, was treated with respect and was an adviser of him. Thus, I think, is a sufficient cause for the feelings of each being alienated from the other. वधूजन—Daughters-in law Of course वधूजन here refers to the Daughters-in law of पुष्यमित्र, It means '(your) wives. वर्धते—Prosper.

(16) You have been placed at the commendable head of the wives of heroes by your husband, and the word 'hero—producing' (mother of heroes) has come

to you from (on account of) your son अनुरूप

P 150 कलभ.—Cub of an elephant

(17) Not even by such a display of valour does he produce astonishment in our minds, whose lofty and unassailable source is thyself as और्व (the thigh born one) is of the fire that consumes water इदवज्रा

वीरविजृम्भितेन (वीरस्य—वीरस्य विजृम्भितेन)—By the display or exhibition of heroism Some take वीरस्य विजृम्भितेन (चेष्टया)—By the hero's act which does not suit here अप्रधृष्य—Irresistable unassailable जन्मा—Otherwise called और्व a son of च्यवन by his wife आरुषी and a grandson of भृगु The sons of कृतवीर्य destroyed the descendents of भृगु in order to recover the wealth left to them by their father slew even the children in the womb. आरुषी in order to preserve her embryo secreted it in her thigh hence the child at his birth was called और्व on beholding him the sons of कृतवीर्य were struck with blindness and from his wrath proceeded a flame that threatened to destroy the world had not और्व at the persuation of the sons of भृगु (भार्गवा), cast it into the ocean where it remained concealed having the face of a horse.

प्रमदवनशाल—This is the मौदधात्रेव referred to in act I. 7 उपराज्य (आलय) Including अन्तःपुराणी—To the women in the harem **P 151** यन्मया प्रतिज्ञात—The promise here referred to is the promise given in the third act of 'अभिलाषपूरयितक प्रसाद वास्यामीति' &c. मम वचनम इरावतीमनुनय Request (persuade) इरावती on my behalf (in my name) प्रत्यायित या Should make (me) swerve from v l नया स्तु अय समयो न भ्रंश्य इति This agreement should not be broken by you मञ्जूषा &c—Casket have I become &c i e I have received many ornaments from them साधारणो &c—This triumph is common to them & me अभ्युदय—Joyous occasion prosperity triumph. **P 152** सदृश &c—It is but proper that your already intended promise possessed of power as you are, should not be made

otherwise (false). Mr. Pandit interpretes 'प्रभवत्या' by 'you are so powerful that you will do what you wish, so where is the use of consulting me?' and concludes thereby that इरावती's message is not altogether cordial but a little bitter. But I do not think it to be the spirit of the word प्रभवत्याः. इरावती seems to be perfectly reconciled as will be seen from her message to the king further on 'प्रतिपत्तिविसंवादिन्या मया...' &c. By 'प्रभवत्या' she simply seems to mean that being the crowned queen and consequently possessing greater power as you are, it is not right that you should break your promise already given; i. e. she advises the queen on the contrary to keep her promise to मालविका. Only this sort of reply is natural in answer to the queen's earnest appeal to इरावती with the additional information about Mâlavikâ's noble birth, cf. Supra. पूर्वस्मात् आशोक &c, besides this is a time of general reconciliation. प्रथमसंकल्पित—Already wished for or intended. cf—शाकुं. IV. 12. 'संकल्पित प्रथममेव मया तवार्थे.' प्रथमसमाविष्टा —As originally intended (desired). Just the same as प्रथमसंकल्पितं. प्रतिपादयितुं—To offer. त्वमेवास्याः प्रभवसि—Even now you have full power over her. प्रभू governs genitive in this sense. प्रियनिवेदन &c—In keeping with the happy news. प्रिय here referred to is the good news of वसुमित्र's success. प्रतीच्छतु—Accept तूष्णीम्—Silently. किमत्र &c—Does my lord &c. P. 153. लोकव्यवहार—Course or ways of the world, general custom. नववर—New bridegroom. यस्याः &c—On whom the title of the queen has been conferred (by the queen). किमत्र &c—Where is the use of repetition

P. 154. (18) Jewels, produced as they are in a mine, if unpolished, do not deserve connection with gold. अनुष्टुप्.

जातरूपं (जात रूप)—Gold. न लक्षित—Was forgotten. धारिणी means that she forgot to dress मालविका as a princess in the exultation at the news of her son's success. कौशेयपत्त्रोर्णे—कौशेय & पत्त्रोर्णे mean one and the same thing

(silken garment); कौशेय being a generic term while पत्रोर्ण a specific one; cf: अमर ' कौशेयं कृमिकोशोत्थं ' and ' पत्रोर्णं धौतकौशेयं ' अवगुंठन—*Veiling*. त्वच्छासनात् *&c*—*Your* order leaves us without any *power* of *reply*, *i. e.* we are *obliged to* obey you at once. **P. 155.** हन्त *&c*—Oh ! she has been accepted v. l. (अपवार्य) हन्त प्रतिगृहीतम्. (along with the king's speech) —oh ! I consented to her before you gave her (त्वद्दानात्प्रागेव स्वीकृतम्). अहो देव्याः *&c*—How indulgent is the queen towards his majesty.

P.156.(19)Virtuous wives fondly attached to their husbands serve him even by (creating) a rival. For rivers convey *to the ocean hundreds of other rivers.* आर्या.

प्रतिपक्षेणापि—Even by giving new brides to their husbands and thus creating rivals to them. उपचारातिक्रमः—Transgression of civility here referred to has a reference to इरावती's disregard of the king's prostration before her. **P. 157.** भर्तुरनुकूलं न मया आचरितम्—I did not act agreeably to my lord therein. If we understand ण *by* ननु, the sentence would mean 'I did it agreeably to *your* wish' प्रसादमात्रेण—Only *by* reconciliation. अनुज्ञास्यति—Will grant. चरितार्था—That has got his *object* accomplished, that *has* got his desired object. समाजयितु—To pay (my) respects *to* (him). cf शाकुं. V. ' ऋषयो देव सभाजयितुमागता इति. ' यदि ते प्रसादः—If you permit, if you show so much favour as to give me leave to depart. त्वामाशिष—I shall put in or insert complimentary words (message) from you. परवान्—Dependent.

(20) *Have always, oh dear one, propitious countenance towards me. So much do I desire for the sake of your rival. While* अग्निमित्र *is ruling, there is not a blessing like the removal of calamities* (*such as* ईति *and others*) *of the* subjects, that is not secured. वसंततिलक.

चंडी—Lit. a *hot tempered lady, usually employed* as a term of

endearment by a husband to his wife. I see no necessity of taking it in the former (literal) sense here. Taranath. explains that her anger is always justly aroused and consequently the king requests her to be always ready for reconciliation. प्रतिपक्षहेतो –For the sake of your rival, i. e. for मालविका. P.158. आशास्यम्–Blessing (to me), or thing to be desired (by me). काटयवेम takes it with प्रजानां and explains it by अपेक्ष्यवस्तु–' The desired object of his subjects. ' ईति – Calamity The ितis (calamities) are usually said to be six, (1) excessive rain, (2) drought, (3) locusts, (4) rats, (5) parrots, (6) and foreign invasions.

Dof — अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥

Some read for the second line.

स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः ॥

Cf.—रघु. I 63. ' निरातङ्का निरीतयः ' &c.

APPENDIX I.

1 What is the general Sanskrit term for all kinds of dramatic composition ?

2 In how many and which classes have dramatic compositions been divided by Sanskrit scholars ? To which subdivision does the मालविकाग्निमित्र belong ?

3 Explain the term विष्कम्भक and प्रवेशक What characters do act in each of the two ?

4 What doubts as to the author ship of the मालविकाग्निमित्र have been raised by Pr Wilson ? What is your opinion on these doubts ?

5 Mention some similarities between the मालविकाग्निमित्र and the other works of कालिदास both as to diction and to thought.

6 To what religious sect does the परिव्राजिका belong ? When and by whom was that sect founded ?

7 What is known from the पुराणs of the history of अग्निमित्र ?

8 What is your opinion about the age of this drama ?

9 What do you understand by the term पीठमर्दिका ? Who plays that part in this drama ?

10 Contrast the character of इरावती with that of धारिणी with reference to the incident described in Mâlavikagnimitra

11 What is your opinion about Kâlidâsa as a poet and dramatist ?

12 Compare Kâlidâsa with भवभूति.

13 Test the truth of the following remark —'Kalidasa is the Shakespeare of India.

14 Give a general idea of sanskrit drama as existed in the days of Kâl dâsa

15 How far is the following statement, made by Dr Wilson about this drama, true? 'There is neither the same melody in the verse nor fancy in the thoughts, and the manners described appear to be those of a degenerate state of Hindu society'

16 What different opinions prevail about the age when कालिदास lived ? Discuss the point from some internal and external evidences

17 Sketch briefly the character of धारिणी, विदूषक, इरावती, परिव्राजिका and the king

18 Explain the terms जनान्तिकम्, आत्मगतम्, स्वगतम् (stating any difference in them if any) and अपवार्य.

19 Compare विदूषक of this play with the विदूषक of the other plays of the author

20 Sketch the character of अग्निमित्र.

21 Compare the hero अग्निमित्र with पुरूरवस् and दुष्यन्त.

22 Give the Ganas in the following passages I. 2, 11, 21' II. 5, 6, III 1, 2, 3, 6, 14, 19, IV 11, 16

23 Name the figures of speech in the following —आमचाना भवण सुमनी &c. I 10, 13, V 6

24 Quote instances from the मालविकाग्निमित्र which prove and those that can be attributed to the poet's acquaintance of astronomy and those that prove his knowledge of astrology

25 Translate —(I) 4, 9, 11, 12, 16, 17, and 21, (II) 1,3 5 6 8, 12 and 13, (III) 1, 4, 5 6 8, 9, 11, 12 14, 15, 17 and 22, (IV) 1, 5, 8, 11, 13 and 16, (V) 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 14, and 17

26 Give gramatical notes on —स्वपक्षशिथिलाभिमाना, अभ्यन्तर, आगामिन्, कौलीन, अल परिदेवितेन, मन्मथ, उचित. प्रणयो वर निहुत, सद्यता, स्रज्, वाक्यमिदानीं जीवितमवलम्बितु, न मे मालविकायाः कश्चिदर्थ, मुद्रामधिकृत्य, प्रभू, कातापराधकुपितेषु, विनेतु, कुप्यसि किमे वमयि, चिकासित, अग्निसात्कृ, त्वमेवास्याःप्रभवसि, कुसुमित, माधवसेन मोक्ता अह, एकायनीभूता, श्यामायते.

27 Give the meanings of the following words as used in मालविकाग्निमित्र —

भाविक, प्रार्थित, प्राभृतक, आरभ, सिद्धादेश, आत्मनीन, प्रतिपत्ति, तिरस्करण, तिरस्कारिणी, क्रिया, सक्रान्ति, सामाजिक, रागबन्ध, आराधन, परिग्रह, परिच्छेद, पर्युत्सुक, अभ्यागत, सभाजन, विभाग्य, सभाव्य, प्रयोग, नाट्य, कौलीन, तपस्विनी, उपक्षेप, पर्यवस्थापय, उपचार, प्रतिष्ठित, दाक्षिण्य, मत्स्यण्डिका, पीठमर्दिका, लक्ष्य, परिक्षिप्त, अभिनिर्णीत, परिकर्मन्, वञ्चित, धृति, उपरोध, समापत्ति, अभ्यपेक्षा, निगुद, सारभाण्डगृह, रुजाविहस्तचरणा, उपन्यास, उपक्रम, सिमिसिमायन्ते, आतपक्रान्त, प्रत्युद्गम, समवस्था, परमार्थ, वस्तु, उदासीन, निवधना, अन्यसक्तहृदय, निर्भेद, अत्याहित, मार्ग, उपक्षिप्त, दण्डचक्र,

यातव्यपक्ष, शिल्पकारिका, दड, प्रसवमथर, सकेतगृह, उपस्थान, अभियोग, स्वरसयोग, अपवहु, अनुप्रविशु, गताश्वा, लोकयात्रा, परिणमतम्, विदर्भगतम्, समर्द, चरितार्थ, ईति, निर्बद्धम्, प्रवातम्

28 Quote similar ideas from other works of the same author or from other authors to the following —पात्रविशेषन्यस्त &c I 6 । अचिराधिष्ठित &c दृश्य तमसि न पश्यति &c । पकच्छिद फलस्येव निकषेणाविल पय । श्यायायते न युष्मासु (विद्वत्सु) य काचनमिवाग्निषु । आमत्ताना श्रवणसुभगै &c । क्र रुजा हृदय &c । कुतो विभव स्निग्धस्य सखाजनस्येम वृत्तातमाख्यातुम् । कार्यसिद्धिपथ सूक्ष्म स्नेहेनाप्युपलभ्यते । निसर्गशालीन स्त्रीजन । विस्मृतहस्तकमलया नरेद्रलक्ष्म्यावसुमतीव ।

29 Quote scenes from other works of th s author s m lar to the following —इम भुजगभीरुक ब्रह्मबधुमनेन भुजगकुटिलेन दण्डकाष्ठेन स्तभातरिता भापयिष्यामि, अपिहा अपिहा । भो दर्वीकरो मे उपरि पतित बकुलावलिके एष बालाशोकवृक्षस्य पल्लवानि हरिणो लघयितुमागच्छति । एहि निवारयाव एनम्, प्रतिपन्न प्रथमतर सप्रति सेवावकाशोयम् । देव्या इव धारिण्या सेवादक्ष परिजनोऽयम् ।

30 G ve notes on the following —शर्मिष्ठा, चतुष्पदा, चतुर्थवस्तुन, अयि पडित मन्ये &c (Mr Pand t s read ng below), नपथ्यसगातकम्, गृहीतक्षण, अरिक्तपाणिना न द्रष्टव्या, ब्रह्मबधु, वर्णावर शठ, दाक्षिण्य, चडी, परभृतिका, रक्तचदन, आचारपुष्प, योगक्षेम, वषवर, सोपसर्ग, पचबाणाग्निसाक्षिकम्, वैविक, केवलमुपचारातिक्रम प्रमार्ष्टुमयमारभ, नागरिक, विपणिगतो बलीवर्द इव, स्वस्तिवायन, अपर्वणि गृहकलुपेंदुमडला विभावरी कथय कथ भविष्यति, परित्रातस्त्वया स्वपक्ष क्रथकैशिकामध्ये कृत्य स्थितम्, दक्षिणेतरमपि नयन बहुश स्फुरति, अह रथागनामेव प्रिया सहचरीव मे । अननुज्ञातसपर्का धारिणा रजनाव नौ ॥ सफलीकृतभर्तृपिंड, पुनर्नवीकृतवैधव्यदु खया, युक्त सज्जनस्यैष पथा लोकयात्रागतेन सिद्धादेशेन समादिष्टा स सिधो र्दक्षिणे रोधसि चरन्नश्वानाक न यवनाना प्रार्थित, सोऽहमिदानीमंशुमतेव सगर पौत्रेण प्रत्याहृताश्वो यक्ष्ये, विगतरोषचेतसा वर्द्धरपादग्धुरिरोरुज मा पचागाभिनय, चलित, पुरुषाधिकार, अध्यात्मविद्या, अतपाल, चतुष्पद वस्तु, याजना, अव्याजसुदरी, त्रैगुण्य

31 In the following passages state which readings you prefer and give your reasons, translating the passages where necessary

अपूर्वरूपेय (v. l. अपूर्वेय) दारिका किंनामधेयेति ।

अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः (v. l. भानुः परिग्रहादह्न.) ।

अलस्यपक्षावसादशंकया । न पराजीयते केनचिद्गणदासः (v l. न परिहीयते प्रतिवादिना गणदासः) ।

दर्दुरा व्याहरन्तीति किं देवो पृथिवीं वर्षितु स्मरति (v. l. ° विस्मरति or वर्षितु) विस्मरति ॥

परत्यागम. केवलजीविकैव (v. l. जीविकार्थे)

साम्प्रत भवतो नि सहाय (v l. नि.सहायो) भविष्यति ।

अतुल्य दर्शित निकारेण (v l. ° दष्ट विपारेण)

कातांशमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसा यः पुरस्तात् (v. l. परस्तात्) यतीनाम् ।

आचार्यबहुमानात् (v. l आचार्यं बहुमानात्) अवादितोऽस्मि ।

नेपथ्यगृहगताया. (v l. ° परिगतायाः) चक्षुः &c.

द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करणम् (v. c.) तिरस्कारिणीम् ।

वयतर वरयतीत्व भवतमेतत्प्रमदवनं प्रविशेति (v l. प्रवेष्टुम्) ।

सरित (v l सलिल) उद्भासितादिव सारसात् ।

प्रणिहितशिरस (v l प्रणिहितशिरस) वा कातमार्द्रापराधम् ।

चूताकुर विचिन्वत्यो. पिपीलिकाभिर्दष्टम् (v l पिपीलिकाना दर्शनम्)

अनातुरोत्कंठितयो. (v. l. अनादरोत्कंठितयोः) &c ।

एतानि दष्टमात्राणामायुष्या (v l. आयुष.) प्रतिपत्तय. ।

तदा ससभ्रममुत्कंठिताह भर्तृरूपदर्शनेन न तथावितृष्णास्मि यथा च विभावितश्चित्रगतदर्शनो भर्ता (v l ससभ्रमदृष्टे भर्तृरूपे यया सतृष्णास्मि तथाद्यापि न मया विभावितो वितृष्णदर्शनो भर्ता) ।

कार्त्स्न्येन निर्वर्णयितु न रूपमिच्छन्ति तत्पूर्वसमागतानाः (v l. तत्पूर्वसमागमानाम्)

कस्य एष आत्मनीनो हताशः (v. l. कस्य एष आत्मनियोगसंपादने विश्वसनीयो हताश. ।)

कृतसत्कारविधेः (v l कृतसत्काराविधिः &c संस्कारविधेः) तपनीयाशोकस्य वेदिकाबन्धः ।

विद्यापारगामिणा ब्राह्मणानामिमानि दक्षिणानिष्काणि (v. l विद्यापारायणमनुतिष्ठता ब्राह्मणानामियं नित्यदक्षिणा मासिका दातव्या) ।

अहो परिभवोपहारिणो (v. l परिभवप्रहारिणो) विनिपाताः ।

कारणेन खलु मया नैर्भृत्य (v l नैर्घृण्य) अवलम्बितम् ।

अधिकारे (v l अतिभारे) खलु सेनापतिना मे पुत्रको नियुक्तः ।

32 Explain the following giving the contest where necessary —

त्रयी विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ।

पत्तने विद्यमानेऽपि ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

अत्रभवती धारिणी विसंवादयिष्यति ।

असुख दार्शित विकारेण or दृष्ट विषारेण ।

नहि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतंगजः ।

विमर्दसुरभिर्ननु बकुलावलिका ।

तावदावां शीघ्रमपक्रमावो यावदंगारको राशिमिव सानुवक्र न करोति ।

ततः सा देव्या पृष्टा किं न लक्षितो जनो वल्लभ इति । तयोक्तं । मदो चोपचारो वा यत्ते परिजनस्य वल्लभत्व जानत्यापि पृच्छसीति ।

सखे मदपेक्षानुवृत्त्या निवृत्तेर्ष्यया धारिण्या. पूर्वचरितैः सभाव्यत एतत् ।

अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभा पुष्याति ।

ननु गौतमवचनमप्यार्यो हृदये करोति ।

देवप्रत्ययात्सभाव्यते सूक्ष्मदर्शिता गौतमस्य ।

किं मा भूयोऽप्यपराद्धा करोषि ।

मूढ. परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।

प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपा· कुटुम्बिन्य· ।

अल बहु विकथ्य राज. समक्षमेवावयोरुत्तरोत्तरव्यक्ति र्भविष्यति ।

त्वन्नीतिपादपस्य पुष्पमुद्भिन्नम् ।

भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्ध स एव ।

आत्तसारश्चक्षुषा स्वविषयः ।

मया नाम मुग्धचातकेनैव शुष्कघनगर्जितेऽन्तरिक्षे जलपानमिष्टम् ।

तेन हि पण्डितपरितोषप्रत्यया मूढजातिः ।

अवसितो दर्शनार्थः ।
उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति ।
नास्तिमद्वचनावसरोऽत्र ।
विपणिकन्दुरिव मे उदराभ्यंतरं दह्यते ।
गृहीतक्षणोऽस्मि ।
भवानपि सूनोपरिचरो विहंगम इव अत्यातुरो भूत्वा कार्यसिद्धिं प्रार्थ-
यमानो मे रोचते ।
शिष्यागुणविशेषेणोन्नमितो गणदासः ।
केवलं देव्याश्रितं रक्षन् प्रभुत्वं न दर्शयति ।
सा तपस्विनी देव्या अधिकतरं रक्ष्यमाणा नागरक्षितो मणिरिव न
सुखं समासादयितव्या ।
उचितः प्रणयो वरं विहन्तुम् ।
उपचारविधिर्मनस्विनीनां न तु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः ।
एतस्मिंवुपायनोद्वेजितस्य मत्स्यंडिकोपरियब्रा ।
पूर्वस्यादवपातरमारूढा तत्रभवती ।
तस्यावबोधैकरसो न तर्कः ।
त्वं देव्या योग्यतया नियुक्ता ।
अथवा एतन्मे मृत्युमंडनं भविष्यति ।
प्रथममिव पल्लवप्रसूतिं हरदग्धस्य मनोभुवद्रुमस्य ।
परिगृहीतं सिद्धिदर्शिनो ब्राह्मणस्य वचः ।
प्रथमं लोकाद एव । अद्य सत्यः संवृत्तः ।
संकीर्तनाश्रयिणा स्नेहेनालम् ।
अलं सेवया । मध्यस्थतां परिगृह्य भण ।
अभूमिरिय मालविकायाः ।
महती खल्वस्याः संभावना ।
अनाद्य भर्तुः शिष्यास्मि ।
त्वरय तावदेनां गुरुदक्षिणायै ।
हन्त सिद्धं मे दौत्यम् ।
केवलं मुखमारुतो रुभयितव्यः ।
गुणेष्वभिनिवेशिनो भर्तुरपि ।

प्रथम भणितमिव हताशाया उत्तरम् ।
अनुरागोऽनुरागेण प्रत्येष्टव्य इति सुजनवाक्य प्रमाणीकुरु ।
किमात्मनश्छदेन मन्त्रयसे ।
भर्तु खल्वेतानि प्रणयमृदूनि विनातरितान्यक्षराणि ।
मुग्धे भ्रमरसबाधो भविष्यतीति वसतावतारसर्वस्व कि न चूतप्रसवोऽवतं-सयितव्य ।
त्व तावद्दुर्जाते ममात्यन्तसहाया भव ।
कारितमेव नकुलावलिकया एतत्पद मालविकाया ।
निर्विकारस्याप्युत्सुकत्वजनक उपदेश ।
गृहीतार्थानतर चिंतयिष्यामि ।
पर्याप्तमेतावता कामिनाम् ।
एतस्मिन्नतिक्रमे परवतीयम् ।
नवनीतहृदय आर्यपुत्र ।
धृतिपुष्पमयमपि जनो बध्नाति न तादृश चिरात् प्रभृति ।
नन्वशोक कुसुम दर्शयति । अथ पुन पुष्यति फलति च ।
जधा वलमेव ।
न मया विज्ञातमीदृश विनोदवस्तुकमार्यपुत्रेणोपलब्धमिति ।
मा तावदत्रभवत्यत्रभवतो दाक्षिण्यस्योपरोध भणतु । समापत्तिदृष्टेन देव्या परिजनेन सकथापि यद्यपराध स्थाप्यते ऽत्र त्वमेव प्रमाणम् ।
शठ इति मयि तावदस्तु ते परिचयत्यवधीरणा प्रिये।
नूनमिदानीमनुज्ञातम् ।
न खल्विमौ मालविकायाश्चरणौ यौ ते स्पर्शदोहल पूरयिष्यत ।
उत्तिष्ठ कृतप्रसादोऽसि ।
दिष्ट्या अस्याविनयस्याप्रसादिता गता ।
यो बिडालगृहीताया परभृतिकाया ।
निर्भेदादृतेऽपि मालविकायामयमुपन्यास शकयति ।
मालविकावकुलावलिके पातालवास नागकन्यका इव अनुभवत ।
अलमलमुपचारयन्त्रणया ।
दशाच्छेद पूर्वकर्मेति श्रूयते ।
कार्यसिद्धावाशु प्रतिपत्तिमानय ।

वचनीयान्मुक्तास्मि ।
त्वमपि नियोगमशून्यं कुरु ।
मंदस्यापि मम प्रत्युत्पन्ना मतिरत्र ।
तया राजा किल मोचयतीति अहं संदिष्टोऽस्मि ।
ततो युज्यत इति तया संपादितोऽर्थः
कुंभीलकैः कामुकैश्च परिहरणीया खलु चंद्रिका ।
मुधेदानीं मंजूषेव रत्नभांडं यौवनगर्वं वहसि ।
यदि चिरं कुपितां मन्यसे एष प्रत्यानीयते कोपः ।
अहो सुखस्पर्शता शिलाविशेषस्य ।
व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ।
तव खलु बहुमानं वर्धयितु सहृदयस्या निगलबंधने कृता मालविका ।
सर्वकालं एत एव स्वस्तिवाचनमोदकैः कुक्षिं पूरयित्वा सांप्रतं मालविकां स्वप्नायते ।
अहं पुनर्जाने मन्मथा केतकीकंटकैर्दंशं कृत्वा सर्पस्येव दंष्ट्राः कृत-स्तम्भे फलितमिति ।
अपि निर्विघ्नमनोरथो दिवासंकेतो मिथुनस्य ।
दिष्ट्या दूत्याधिकारविषया संपूर्णा ते प्रतिज्ञा ।
भवती पुनरद्यापि प्रसादं न गृह्णाति ।
बंधनभ्रष्टो गृहकपोतश्चिल्लाया मुखे पतितः।
इयमस्य कामतंत्रसचिवस्य नीतिः ।
भवति यदि नीतेरेकमप्यक्षरं पठेयं तदा गायत्रीमपि विस्मरेयम् ।
किंचित्परिवृत्तयौवन इव वर्षतः प्रमदवने लक्ष्यते ।
अस्मासु सन्निहितेष्वपि धारिणी पार्श्वपरिवर्तिनीं मालविकामनुमन्यते ।
अस्ति खलु लोकप्रवादः आगामि सुख दुःखं वा हृदयसमवस्था कथयतीति
चदन खलु मया पादुकोपयोगेन दूषितम् ।
स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्रोर्णं वोपभुज्यते ।
तत्रभवतो भ्रात्रो द्वैराज्यं स्थापयितुमिच्छामि ।
मंत्रिपरिषदोऽप्येवमेव दर्शनम् ।
कलभेन खलु यूथपतिरनुकृतः

पुत्रविजयनिमित्तेन परितोषेणांतः पुराणमाभरणानां मंजूषास्मि संवृत्ता।
यदुपचारातिक्रमेण तदा भर्तुरपराद्धं तद्भर्तुरनुकूलं न मया आचरितम्।
मदीयेषु लेखेषु तत्रभवते त्वामुद्दिश्य सभाजनाक्षराणि पातयिष्यामि।
अयि विवेकविश्रांतमभिहितम्।
का वयं भट्टिनीं नियोजयितुम्।
अनेनांगुलीयकेनोद्भिन्नकिरणकेसरेण कुसुमित इव तेऽग्रहस्तः प्रतिभाति।
अनेन व्यापारेणासंनिहितापि दृष्टा किल सा भर्त्रा।
आकृतिविशेषेषु आदरः पदं करोति।
कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरत्यनात्मज्ञः।
कच्चिदुपेयोपायदर्शने व्यापृतं ते प्रज्ञाचक्षुः।
त्रैगुण्योद्भवमत्रलोकचरितं नानारसं दृश्यते।
